

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.264 (2021)

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 01, January - June, 2021

*A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 10, Issue - 01, January - June, 2021.

Indexing Journal with www.sjifactor.com
Impact Factor 7.264 (2021)

**A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research
Journal of Social Sciences & Humanities**

National Journal on.....

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

*S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.*

Editor

Dr. Rahul Bhagat

*Professor & Head, Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara – 441912*

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

**S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE, TUMSAR,
DIST. BHANDARA - 441912.**

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,

Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,

S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, Ex. Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Suresh Waghmare, Ex. Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)

Dr. Jagan Karade, Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)

Dr. Sanjay Salunkhe, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)

Dr. R.N. Salve, Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)

Dr. Sujata Gokhale, Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)

Dr. Shivcharan Meshram, Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)

Dr. B. K. Swain, Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. Smita Awchar, Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)

Dr. Prakash Bobde, Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.

Dr. Ramesh Makwana, Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.

Dr. M. B. Bute, Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.

Dr. Ashok Kale, Ex. Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)

Dr. Anil Surya, President, S. M. S. New Delhi.

Dr. Kalyan Sakharkar, Ex. Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)

Dr. Arun Chavhan, Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS)

Dr. Mahendrakumar Jadhao, Head Dept. of Sociology, Night College of Arts & Commerce, Kolhapur.

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. U. Ubale, Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.

Prof. R. O. Belokar, Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.

Dr. Dipak Pawar, Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.

Dr. M. V. Kolhe, Principal, Br. Sheshrao. Wankhede College, Mohapa, Disi. Nagpur.

Dr. Nalini I. Borkar, Dept. of Sociology, Arts & Commerce Degree College, Petrolpump, (Bhandara)

Dr. P. H. Gajbhiye, Head, Dept. of Sociology, N.P. Shivaji College, Mowad Dist. Nagpur

Prof. Priyadarshan Bhaware, Head, Dept. of Sociology, Badrinarayan Barwale College, Jalna

Dr. Rajendra Kamble, Head, Dept. of Sociology, Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur

Prof. Jayendra Pendse, Head, Dept. of Sociology, Sevalal Mahila College, Nagpur.

Dr. Prakash Sonak, Head, Dept. of Sociology, Yeshoda Girls College, Nagpur.

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), Railway Degree College, Secundrabad (AP)

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), Govt. P. G. College, Jind (Haryana)

Prof. Amol M. Khandve, (English) S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. Bhushan Ramteke (Marathi), Suwalal Patni Mahavidhyalaya, Pulgaon, Dist. Wardha.

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), R. T. M. Nagpur University., Nagpur.

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) Ex. Principal, Pragati Mahila College, Bhandara.

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) Ex. Principal, M. B. Patel College, Salekasa.

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) Arts, Commerce College, Koradi.

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.

Dr. R. R. Sinha (Sociology) Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.

Dr. Pradeep K. Meshram (Sociology), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Ashok T. Borkar (Sociology), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Dr. S. S. Bahekar (Geography), Principal, S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Deva Bisen (Geography), M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia

Dr. Tarachand Gedam (History) Ex. Professor, Sant Gadge Maharaj College, Hingna.

Dr. Mubarak Qureshi (History), G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.

Dr. D. D. Kapse (History), Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics), S. S. Girls College, Gondia.

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), Ashok Moharkar College, Adyal.

Prof. Bharti D. Katekhaye, (Home Economics), S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science), R. T. M. Nagpur University, Nagpur.

Prof. Atul Kadu (Political Science), Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.

Dr. Sharda Mahajan (Political Science), N. M. D. College, Gondia.

Dr. S. S. Meshram (Economics), J. M. Patel College, Bhandara.

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), M. B. Patel College, Sakoli.

Dr. Anuradha Patil (Social Work), Manavlok Social Work College, Ambejogai.

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), G. N. Aazad Social Work College, Pusad.

Dr. Sanjay Aagashe (Physical Education) S. N. Mor College, Tumsar.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी ३० मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी ३० नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबंधित संशोधन निबंध/लेख मराठी/हिंदी/इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रिकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई-मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव-५० व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा ३००० शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरुवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनांव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या-त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तींकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधांनाच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख/शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरुस्ती संबंधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनुसार लेखामध्ये दुरुस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अंतीम राहिल.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस अँड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेसाठी लेख/शोधनिबंध फक्त ईमेलवरच पाठवावे.
Email:rjbhagat1968@yahoo.co.in

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities.... 'Social Issues and Problems' ISSN 2278-3199 Impact Factor – 7.264

- CONTENTS -

Title of Paper	Author Name	Page
1. Menstrual hygiene management among young women	Angha Tendulkar	...1
2. Time to mind the widening gender gap in India	Sheetal Juneja	...4
3. Work and working conditions of women	S. Vijay Kumar	...7
4. Education in classical culture	Radheshyam Dipte	...11
5. Work from home in the corona pandemic and need of.....	Vinayak R. Sakharkar	...15
6. Drought and Migration: exploitations of laborer's.....	Ambulgekar K. G	...19
7. Impact of lockdown on rural poor people in Maharashtra	Jayant Ghatage	...23
8. Human resource management in LIS	Prashant S. Pagade	...27
9. Role of academic library in IT environment	Varsha M. Meshram,	...28
10. New emerging teaching methods and the right of equal opportunity	Suyog S.Ingle	...30
11. Social problems in India	Sushma Bageshwar,	...32
12. Significance of eco-feminism in Indian novels in english	Balkrishna Kongre Kongre	...36
13. Informal sector in Indian economy	Sadiq. N. Bagwan	...39
14. भारतीय समाज एवं लैंगिक असमानता	अनिलकुमार गुप्ता	...41
15. महात्मा फुले के दृष्टिकोण में शिक्षा	किरण नामदेवराव कुंभरे	...43
16. गरीबी और अधिकारीताए, अवधारणाएं : एक विश्लेषण	प्रदीप गजभिये	...46
17. निराला और राम की शक्ति पूजा	वेदिका यादणलाल बनोटे	...48
18. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत जातीची आर्थिक, राजकीय व सामाजिक समिक्षा	नलिनी आय. बोरकर	...50
19. प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या वापराबाबत लाभाध्यांची सद्यस्थिती	प्रदीप आर. भानसे	...53
20. बालगुन्हेगारी: एक सामाजिक समस्या	राजेद्र यादवराव बारसागडे	...56
21. आदिवासी समूहाच्या निवाऱ्यांसाठी शबरी घरकुल योजनेचे महत्त्व	राखी श्रीराम तुरस्कर	...59
22. भारतीय परंपरागत शेती सुधारणा: काळाची गरज	संतोष मेंढेकर	...61
23. जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	विजय आनंदराव दरवडे	...63
24. 'उमेद' चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेला परिणाम	सिताराम उत्तमराव अनपट	...66
25. माहिती अधिकार कायद्याचा इतिहास : एक अभ्यास	बी. आर. भोसले	...68
26. भारतीय संस्कृतीचे सामाजिक अस्तित्वपतन: एक चिंतन	धनश्री राणे	...69
27. उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका	मिसाळ हनुमंत	...72
28. कोविड-१९ पासून संरक्षण करण्यासाठी घ्यावयाची काळजी	नरेश पाडुरंगजी बोरकर	...76
29. पंचायतराज योजना व भारतीय ग्रामीण विकास	रामु हिरामणजी उईके	...78
30. पुणे शहरातील महिला पोलिसांची भूमिका व दर्जा	राजुरकर सुमेध सुभाषराव	...80
31. भारतातील बेरोजगारीचा दर व कोविड-१९ ची वर्तमान स्थिती	सी. पी. साखरवाडे	...82
32. कोविड-१९ चे सामाजिक परिणाम	निशा अशोक कळंबे	...84
33. शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये डिजिटल संग्रह विकास: एक आढावा	आनंद मलेवार, सुनिल कान्होलकर	...86
34. पुलं च्या 'वंग चित्रे' हया प्रवास वर्णनातील कुटुंबसंस्था: काही निरीक्षणे	आर. आर. दिपटे	...88
35. मोबाईलच्या अतिवापराचा युवा पिढीवरील परिणाम	तुलशिदास शामराव कोसे	...90
36. भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान	माया बी. मसराम	...93
37. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव	मधुकर धुतुरे	...95
38. कोविड काळात वृद्धांची काळजी: सामाजिक जबाबदारी	सुवर्णा कन्हाड, रविंद्र वाघ	...98

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागातर्फे प्रकाशित होत असलेल्या 'नॅशनल जर्नल ऑन सोशल इश्युज अँड प्रॉब्लेम्स' या जर्नल ला ९ वर्ष पूर्ण होत आहेत आणि दहाव्या वर्षातील हा पहिला अंक. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या लॉकडाऊनच्या काळातही आपण आपल्या जर्नल चा कोविड-१९ हा विशेषांक जुलै, २०२० मध्ये प्रकाशित केला होता. या विशेषांकासाठी देशभरातून अनेक संशोधकांनी आपले संशोधन निबंध पाठवून आम्हाला सहकार्य केले त्याबद्दल त्या सर्व लेखक आणि संशोधकांचे आभार. आणि आता सुध्दा आपल्या सहकार्यांमूळे या जर्नलचा हा नियमित अंक प्रकाशित होतो आहे याचा आम्हाला मनस्वी आनंद आहे. आपले जर्नल पिअर रिव्ह्यूड आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या जुलै २०१८ च्या नव्या रेग्युलेशननुसार आता जर्नल यु. जी. सी. लीस्टेड नसले तरी ते जर पिअर रिव्ह्यूड असेल तरी प्राध्यापकांना अे. पी. आय. मध्ये १० मार्क मिळणार आहेत. यु. जी. सी. चे हे नोटीफिकेशन यु. जी. सी. च्या वेबसाईटवर आपल्याला पाहायला मिळेल. आता आपले शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी यु. जी. सी. लिस्टेड जर्नलची आवश्यकता नाही. आपण या जर्नलसाठी आपले शोधनिबंध पाठवू शकता. आपण आत्तापर्यंत आम्हाला भरपूर सहकार्य केले आहे आणि आपल्या सहकार्यांमूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झालेले आहे. आपला लोभ असाच असू द्यावा.

आपल्या सर्वांसाठी अजुन एक महत्वाची व आनंदाची बातमी म्हणजे आपले "Social Issues and Problems" हे जर्नल आता www.sjifactor.com या जर्नलचे मुल्यांकन करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेशी जुळले असून आपल्या जर्नल ला आता Impact Factor सुध्दा प्राप्त झालेला आहे. www.sjifactor.com च्या मुल्यांकनानुसार आपल्या जर्नल ला २०१७ मध्ये ५.६४६, २०१८ मध्ये ५.९८२, २०१९ मध्ये ६.७६७, २०२० मध्ये ७.११५ व २०२१ या वर्षासाठी ७.२६४ Impact Factor प्राप्त झालेला आहे. या संदर्भातील प्रमाणपत्रे आपण www.sjifactor.com किंवा आमच्या www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर बघू शकता.

'National Journal on Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in व जर्नलची स्वतंत्र वेबसाईट www.journalsnmcsip.org.in या वेबसाईटवर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. यानंतरचा अंक डिसेंबर, २०२१ मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक
डॉ. चेतन मसराम

संपादक
डॉ. राहुल भगत

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा – ४४१९१२

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 09834988337

Menstrual Hygiene Management among Young Women

Dr Anagha Tendulkar, Asso. Professor, Department of Sociology, Sophia College, Mumbai (Autonomous)

Abstract: Menstruation is treated as a private, personal phenomenon. Consequently, the practices, patterns, and problems attached to it are conveniently ignored by the mainstream and academia alike. This paper is based on an exploratory study which attempts to review the choices made by young women in adopting menstrual hygiene practices. The study tries to unearth the various factors such as the availability, cost, comfort, and convenience of the range of menstrual hygiene products available in the market. It makes an attempt to position the perception of the phenomenon of menstruation in the spectrum of religious communities. For comprehending these factors. The study elaborates on the rationale behind the decisions made by the young women in choosing their preferred Menstrual Hygiene Products.

Key Concepts - Menstruation, Menstrual Hygiene, Menstrual Hygiene Management (MHM), Menstrual Hygiene Products (MHP)

Introduction: Menstruation' is a common phenomenon in female species. Not just girls and women in human species menstruate but females in animal species also go through the menstrual cycle. Menstruation is an inevitable part of the reproductive process which is instrumental in perpetuation of species. Though it is a natural process and there is indeed nothing pathological about it; it entails changes, modifications in life for female species. It is a significant marker which suggests a woman's age, femininity, and her ability to give birth.

Among human species emergence of civilization and a shift from nomadic to settled life style have led to 'processing the natural' to suit the convenience of the majority. However, in a society that we operate in, the scope of the 'convenience of majority' largely excludes the consideration of the wellbeing of marginalised categories. Women undoubtedly fall in this cluster. The male human species in several social and cultural strata have been quick to label menstruating women as alloyed and adulterated. In such a scenario, menstruation and the other allied processes are relegated to 'personal domain' of women to be handled within the family, inevitably silencing whispers of women.

'Menstrual Hygiene' is a global concern. Menstrual Hygiene is defined as, " Women and adolescent using clean menstrual management materials to absorb or collect blood that can be changed in privacy as often as necessary for the duration of the menstruation period, using soap and water for washing the body as required and having access to facilities to dispose of used menstrual management materials." (JMP 2012)

Thus, 'Menstrual Hygiene Management' refers to the care taken with regard to sanitation in terms of products used and practices followed to ensure a clean and healthy menstrual cycle with minimum inconvenience. Menstrual Hygiene Products (henceforth referred to as MHP) refer to those commodities, which are used during the days of menstruation, to collect the vaginal discharge. Women from different backgrounds, age groups, and

geographical location tend to engage in varied practices to maintain hygiene during their menstrual cycle.

The main objective of the study is twofold. Firstly, to review whether the choice of MHP among young women is based on the cost, comfort, and convenience of product. Secondly, to understand whether their religious affiliation has a bearing on the choices made by young women with regard to their preferences of Menstrual Hygiene Products.

Methodology: The paradigm of quantitative research along with a Survey method was deemed appropriate for this study. A Structured self-reporting questionnaire was formulated for obtaining data and the method of Systematic Probability Sampling was utilized to ensure that the sample was without bias. The sample size was proposed to be 120. After the administration and scrutiny of the questionnaire; a total of 104 responses were found to be complete and therefore valid.

The sample consisted of Sophia College Students. All the respondents belonged to the age group of 17-22 years of age, and were systematically short listed using the criterion of religion so that an effective sample could be studied. To get a representative sample of participants and to understand the perspectives of women belonging to different religious groups, there was an attempt made to get an equal number of participants from primarily three religious' groups. Hence, 37 identified themselves as Hindus, 32 participants were Christians, 31 were Muslims, while 4 participants identified themselves as 'Others', the option which was provided for students not associating themselves to the three groups.

The questionnaire was carefully formulated and had 29 items in it. Besides the Rapport building questions, all the stem questions addressed variables of cost, comfort, convenience of MHM. The questionnaire was pretested and necessary modifications were made to the original draft.

It is absolutely required to mention that the entire process of data collection was executed by my research fellow friends, Ms Sukanya Menon, Ms

Shatakshi Mukherjee and Ms Jash Pitadia. The data gathered was tabulated manually and is presented using simple univariate data processing.

Results: While trying to understand the relation between the cost and their choice of MHP, it was seen that 47.1% of the respondents stated that the cost of the MHP was 'very important' or 'important' thus indicating that only less than half of them looked at the cost factor intricately before choosing the product, while 33% stated that they were neutral about the cost of the product, and 19.2% gave it little to no importance. Subsequently, 66.3% of the participants stated that cost was not a factor they considered when buying a product, as against the 33.7% that said it was. It is interesting to note that when asked if they would change their MHP based on cost, 70.2% said 'No'. However, when asked if they would consider an alternate MHP if it was of lower cost, 55.8% said that they would. It was also seen that while 12.5% of the participants spent between Rs. 0-100 per month on their MHP, 67.3% of the respondents spent between Rs.101-300, of which 37.5% stated that they chose products between the price ranges of Rs. 101-200, thus indicating the economically comfortable price range to spent on the MHP on a monthly basis. This shows that a greater number of college students choose cheaper options of MHPs. It is also evident in the results of this study that cost is very important for some respondents, while almost the same numbers of respondents are indifferent to it. Most college students do not plan and purchase their preferred MHP. They buy it when the need arises, which is monthly. This directly reflects the low concern for long term financial benefits of purchasing MHPs keeping a longer during in mind. They do not factor buying of MHPs during financial planning or monthly budgeting, thereby neglecting a sizable cost that they incur yearly. Hence cost is an important factor that most women keep in mind. Conversely, many women are also indifferent to the cost of their MHP.

To study the preference of MHP based on their comfort and convenience, we asked our respondents questions aimed specifically to find out women's preferences with respect to their regular MHPs, while keeping in mind comfort, convenience and accessibility as important factors. Comfort during menstruation is a crucial factor that every woman seeks to achieve during her cycle to ensure that she can carry out her day to day activities comfortably. Our research findings show that 82.7% of the respondents stated that comfort was a 'Very Important' factor in choosing their MHP. Most of the respondents in our research (81.7%) find the menstrual hygiene product that they began using at the inception of their menstruation as comfortable and hence, have not changed to an alternative product. A majority of the respondents (63.5%) stated that they were anxious of changing to an alternative MHP,

implying that women are scared to explore new products, because they might find the experience discomfoting. It is not easy for women to switch from one product to another after having used the same product since the very start of menstruation; women tend to develop a certain comfort with the regular product they use. They only change their MHP after having deliberated the possibility of changing their MHP keeping in mind several other factors like its cost, comfort and availability. 82.7% of the respondents have also engaged themselves in conversations with friends and relatives about the comforts associated with various MHPs. It's safe to say that we as humans tend to make choices that are made by the majority, since there is a guarantee associated with it. Furthermore, 72.1% of the participants have also been encouraged by family and friends to try alternate MHPs based on their comfort and personal experiences. Hence, they often influence the decision women take with regard to MHPs, thereby suggesting that society plays a major role in encouraging women to use certain products, based on comfort, over the other factors. Most of the participants (90.4%) were comfortable with their present choice of MHP. While a majority of the participants (53.8%) stated that they would rather change the brand if the product wasn't accessible and 46.2% of the total participants stated that they wouldn't change their MHP even if it wasn't accessible for them, thus indicating the level of comfort they have for the MHP they use.

To understand the influence religion had in the choice of MHP, we first attempted to understand whether respondents in general faced religious restrictions with regard to menstruation. We were able to derive that while a majority of them do visit a place of worship when menstruating (64.4%), only a smaller proportion of the respondents stated that they were permitted by their religion to do so (40.4%); a majority of respondents stated that their religion did not permit them from visiting places of worship when menstruating (45.2%). The role of religion with regard to menstruation was also seen when over one third of the respondents (42.3%) stated that they faced religious sanctions and restrictions with respect to menstruation. However, an equal number also stated that they did not face any such restrictions. Although these questions help build a relation between religion and menstruation, it is critical to note that almost three fourth of the respondents (72%) stated that religion did not impact their day-to-day choices while making a choice about MHP. Furthermore, it is important to highlight that this influence of religion does not affect the choice of MHP that the respondents chose. A large majority (78.8%) stated that they faced no religious restrictions or sanctions on the MHP they used. This was further affirmed when a large majority of the respondents (80.8%) reaffirmed that religion does not

play a role in the MHP they chose, and an equal large proportion (81.7%) stated that they do not face religious restrictions behind this choice. Hence, we may conclude that religion does not play a very prominent role when MHPs are being chosen by young women, and even religious restrictions on the choice of MHPs are limited. However, one cannot deny the role of religion fully, as 10% of the participants have stated that they are still bound by religion when making choices pertaining to MHPs.

Conclusion: This exploratory study has proved its efficacy in many ways. At the onset, it must be confessed that I was reluctant to launch a study in this area. I was not sure of the purpose it would serve and results it would yield. The complete credit is due to Sukanya, Shatakshi and Jash for convincing me of the purpose and utility of the study in this area. We had anticipated silence or resistance on part of the respondents to participate in this kind of survey. However, this fear was put to rest in the first half of the process of data collection itself. Respondents were not just willing to participate in the process but were also happy to share additional information about their experiences. Their readiness and enthusiasm to be part of the research process is an indicator of a strong urge to break the silence about their feelings and perceptions about the phenomenon under study.

This study is significant in several aspects. It is one of a kind, as the factors studied under this paper with regard to the age bracket have never been researched upon under a single umbrella before. While each of the factors (Religion, Cost, Comfort and Convenience) play a major role in the choice of menstrual hygienic products (MHP) opted by women, we were able to derive that Comfort is an extremely important factor for our respondents, and a large majority of them also considered Cost to be a crucial factor while purchasing an MHP. We were also able to understand that Convenience or ease played a less decisive role while making a choice as the respondents preferred to stick to their regular MHP, even if it was in a different brand. Religion seems to play a relatively minimal role in the choice of MHPs, as a majority stated that religion did not affect or restrict their choice of MHP. The results obtained were unique, as it helped us establish a connection between the socio-economic-cultural factors and the choice of MHP opted by women.

The study undoubtedly suffers several inevitable limitations. It is conducted on a small sample.

Moreover the sample predominantly represents a middle class and upper middle class category. All belong to Sophia college, Mumbai which is a women's college. Thus it has a very gender specific frame. The variables addressed in this study are limited in its scope to connect. An attempt can be made to include many more variables within the purview of similar research. That being said, only a thorough and more conclusive study will help us in generalizing the importance of each factor in a more concrete manner. MHPs are a necessity in every woman's life, considering that women have a monthly requirement for it. It is an important area of study which has been minimally explored; a deeper understanding of MHPs and the requirements of women is crucial not only for providing women with safer, better and sustainable products but also, to bridge the gap between manufacturers, women and the environment.

References -

1. Adams Hillard P.J. (2002) Menstruation in young girls: A clinical perspective. *Obstet Gynecol.* 99:655–62.
2. Agarwal AK, Agarwal A. (2010) A study of dysmenorrhea during menstruation in adolescent girls. *Indian J Community Med*; 35:159–64.
3. Cakir M, Mungan I, Karakas T, Giriskan I, Okten A.(2007) Menstrual pattern and common menstrual disorders among university students in Turkey. *Pediatr Int.* 2007; 49:938–42.
4. Fox SI. *Human Physiology* (2004). 9th Ed. New York: McGraw-Hill.
5. Garg R., Goyal S., Gupta S. (2011) India Moves Towards Menstrual Hygiene: Subsidized Sanitary Napkins for Rural Adolescent Girls - Issues and Challenges. Springer.com/article/10.1007
6. Garikipati S, Boudat C. (2017) To Pad or Not to Pad: Towards Better Sanitary Care for Women in Indian Slums. *Journal of Indian Development.* Volume 29
7. Kumbhar SK, Sujana M, Reddy B, Reddy KR, Divya Bhargavi K, Balkrishna C.(2011) Prevalence of dysmenorrhea among adolescent girls (14-19 yrs) of Kadapa district and its impact on quality of life: A cross sectional study. *Natl J Community Med.* 2:265–8.
8. Lee JC, Yu BK, Byeon JH, Lee KH, Min JH, Park SH, (2011). A study on the menstruation of Korean adolescent girls in Seoul. *Korean (2011) J Pediatr.* 54:201–6.
9. Lee LK, Chen PC, Lee KK, Kaur J.(2006) Menstruation among adolescent girls in Malaysia: A cross-sectional school survey. *Singapore Med J.* 2006; 47:869–74.
10. Singh A, Kiran D, Singh H, Nel B, Singh P, Tiwari P,(2008). Prevalence and severity of dysmenorrhea: A problem related to menstruation, among first and second year female medical students. *Indian J Physiol Pharmacol*; 52:389–97.
11. # Acknowledgement -The entire data collection process was carefully crafted and executed by Ms. Sukanya Menon, Ms. Shatakshi Mukherjee and Ms. Jash Pitadia.

Time to Mind the Widening Gender gap in India: A review article

Dr. Sheetal B. Juneja Banerjee, Dhote Bandhu Science College Gondia. E-mail: sb107banerjee@gmail.com

Abstract: The Sustainable Development Goals are the blueprint for all of us to achieve a better and more sustainable future. They address different global challenges we face, including poverty, inequality, climate change, environmental degradation, peace, and justice. Gender Equality is the fifth goal of Sustainable Development Goals lay out by the United Nations. According to the World Economic Forum's Global Gender Gap Report 2021, India has slipped 28 places and has been ranked 140th among 156 nations participating in the rankings in the Global Gender Gap index. Present article is an effort to overview the issue of gender inequality in India and policy measures to uplift it.

Key Words: Sustainable Development Goals, Blue print, Global Gender Gap.

Materials and methods: Different articles, News bulletins, and scientific research papers are reviewed related to the Topic.

Introduction: The word 'gender' is often used imprecisely as a catch-all term. Gender does not mean 'women' or 'girls' – although the word is frequently used as shorthand for women, women's empowerment, women's human rights, or, more broadly, for any initiative that is geared towards girls or women.(1)

In some ways, this imprecision is understandable, stemming as it does from the simple fact that girls and women suffer more varied and intense forms of discrimination than boys and men. As a result, taking a gender perspective often does require targeted interventions to promote women's empowerment, protect girls' rights

Nonetheless, promoting equality for girls and women is difficult if the boys and men they live with at home and in the larger society are left out of the equation. Without male allies, change will come still more slowly.

Gender "refers to the socially constructed roles, behaviours, expressions and identities of girls, women, boys, men, and gender diverse people. It influences how people perceive themselves and each other, how they act and interact, and the distribution of power and resources in society.

Gender is usually conceptualized as binary (girl/woman and boy/man) yet there is considerable diversity in how individuals and groups understand, experience, and express it" (2)

A **gender gap** represents the relative disparity between people of different genders. It is reflected in a variety of sectors in many societies. There exist **differences** between men and women as reflected in social, political, intellectual, cultural, scientific, or economic attainments or attitudes.

The *World Economic Forum* annually evaluates the world's progress toward gender inequality in in **four dimensions:** a) Economic Participation and Opportunity, b) Educational Attainment, c) Health and Survival and d) Political Empowerment.

The Index aims to serve as a compass to track progress on relative gaps between women and men on

health, education, economy, and politics. Through this annual yardstick, the stakeholders within each country are able to set priorities relevant in each specific economic, political, and cultural context.

Over the Index, the highest possible score is 1 (equality) and the lowest possible score is 0 (inequality). In their most recent report, gender inequality continues to be a persistent problem, with the gender gap in economic participation/opportunity; and health/survival actually widening rather than getting better. WEF most recently estimated that the overall global gender gap won't be closed for another 100 years (compared to 83 years estimated a year previously).

Observations: As Per Global Economic Report 2021, Iceland has been the frontrunner on the Global Gender Gap Index for 12 years in a row. The top 10 includes: – The five most-improved countries in the overall index this year are Lithuania, Serbia, Timor-Leste, Togo and United Arab Emirates, having narrowed their gender gaps by at least 4.4 percentage points or more. Timor-Leste and Togo are also among the four countries (including Côte d'Ivoire and Jordan) that have managed to close their Economic Participation and Opportunity gap by at least 1 full percentage point in one year. Three new countries have been assessed this year for the first time: Afghanistan (44.4% of the gender gap closed so far, 156th), Guyana (72.8%, 53rd), and Niger (62.9%, 138th).

At the current relative pace, gender gaps can potentially be closed in 52.1 years in Western Europe, 61.5 years in North America, and 68.9 years in Latin America and the Caribbean. In all other regions it will take over 100 years to close the gender gap: 121.7 years in Sub-Saharan Africa, 134.7 years in Eastern Europe and Central Asia, 165.1 years in East Asia and the Pacific, 142.4 years in Middle East and North Africa, and 195.4 years in South Asia.

India has slipped 28 places and has been ranked 140th among 156 nations participating in the rankings. It is the third-worst performer among South Asian countries, with Pakistan and Afghanistan trailing and Bangladesh being at the top.

The report states that the country fared the worst in political empowerment, regressing from 23.9% to 9.1%. Its ranking on the health and survival dimension is among the five worst performers. The economic participation and opportunity gap has also been found to decline by 3% as compared to the year 2020, while on the educational attainment front India is in the 114th position(3).

India has closed 62.5% of its gender gap to date, ranking the country 140th globally. This gap is 4.2 percentage points larger than recorded in the previous edition, which explains why India has fallen 28 places in the ranking. Most of the decline has occurred on the Political Empowerment subindex, where India has regressed 13.5 percentage points to reach a level of gap closed to date of just 27.6%.

The main change that took place this year is the significant decline in the share of women among ministers, which halved, from 23.1% in 2019 to 9.1% in 2021. In addition, the share of women in parliament remains stagnant at 14.4% and the share of the last 50 years in which a woman has been head of state is 15.5.

Decline also took place on the Economic Participation and Opportunity subindex, albeit to a lesser extent. India's gender gap on this dimension widens by 3% this year, leading to a 32.6% gap closed to date. Among the drivers of this decline is a decrease in women's labour force participation rate, which fell from 24.8% to 22.3%. In addition, the share of women in professional and technical roles declined further to 29.2%. The share of women in senior and managerial positions also remains low: only 14.6% of these positions are held by women and there are only 8.9% of firms with female top managers. Further, women's estimated earned income is only one-fifth of men's, which puts India among the bottom 10 globally on this indicator. Discrimination against women is also reflected in Health and Survival sub index statistics.

With 93.7% of this gap closed to date, India ranks among the bottom five countries in this subindex. Wide sex ratio at birth gaps is due to high incidence of genderbased sex-selective practices. In addition, more than one in four women has faced intimate violence in her lifetime. Conversely, 96.2% of the Educational Attainment subindex gender gap has been closed, with parity achieved in primary, secondary, and tertiary education. Yet, gender gaps persist in terms of literacy: one third of women are illiterate (34.2%) compared to 17.6% of men. Indonesia has closed 68.8% of its overall gender gap, corresponding to a rank of 101st globally, although the gap this year is 1.3 percentage points larger than in the previous edition. This decline has resulted mainly from wider Economic Participation and Opportunity gaps where the country has lost 4 percentage points since last year, regressing to a gap currently closed of 64.7%.

This can be explained almost exclusively by a sharp drop in the share of women in senior roles, which halved from 54.9% to 29.8% in just one year. Beyond the performance of this indicator, women participate in the labour market significantly less than men (55.9% of women and 84% of men) and wage and income gaps remain large (69.7% and 51.7%, respectively). In addition, 81.8% of the women's employment is in the informal sector (compared to 79.4% of men).

Political Empowerment gaps have also widened this year, reaching a level of 16.4%, 0.8% wider than a year ago. The main reason for this change is the decline in the share of women in ministerial positions, which fell from 23.5% in January 2019 to 17.1% in January 2021. This reduction offsets the progress observed in the presence of women among parliamentarians, which rose from 17.4% in 2019 to 21% in 2021. Further, women heads of state have been in power for only 3.2 of the past 50 years, no change from last year. More progress has been achieved in terms of Health and Survival as well as Educational Attainment, where 97% of the gaps are closed. However, despite parity being achieved in secondary and tertiary enrolment, the female enrolment rate in primary education is the third lowest among G20 economies (95% gap closed, 132nd) and must be addressed to offer better opportunities to future generations of women.(4) Women in the country have suffered on all these counts, and the Covid-19 pandemic has aggravated the situation for them. Every social and economic catastrophe hits women more than men because of the institutionalised discrimination against them, the prejudices working against them and their vulnerability (5)

In India, it is acknowledged that women's participation in the labour force has been declining in the last 15 years. The pandemic made it worse. Between May and August last year, as the economy resumed its rhythm, the labour force participation for women was barely 9% compared to 67% for men. And worse, "women's labour force participation rate was a low 11% compared to 71% for men and they faced a much higher unemployment rate of 17% compared to 6% for men. The much fewer women who seek work find it much harder to find work compared to men", according to a report by the Centre for Monitoring Indian Economy (CMIE). The economic recovery, much like the pandemic, has been unequal and called for a gender-specific recovery effort too. (6)

On health, women globally have a 93.6 per cent— or 6.3 percent less than men—of surviving and getting healthcare. This is ironic considering that the majority of healthcare workers and a fair number of medical professionals are women. India is ranked in the bottom five in the world on this parameter in the Global Gender Index. Anecdotal evidence and

dipstick surveys have shown that except for the higher mortality of men from Covid-19, women have been the hardest hit in terms of bearing a double burden, putting up with domestic violence, loss of work, and neglect of regular sexual and reproductive healthcare including access to safe abortions, disrupted regular health services, and mental health issues.

The Foundation for Reproductive Health Services India had estimated last year that disruptions caused by the lockdowns could leave up to 26 million couples without access to contraception resulting in two or three million unintended pregnancies and possibly 80,000 unsafe abortions. The Population Foundation of India had, in July last year, issued a policy paper specifically underlining the need for “a gender lens, using gender-disaggregated data and evidence to address programmes and policies around COVID-19” and recommended that women and girls must be central to the government’s COVID-19 response and recovery efforts. (7)

UN Women data points to nearly 243 million women and girls between 15 and 49 years globally who were subjected to sexual and/or physical intimate partner violence last year. (8)The pandemic made it worse. Women’s support organisations across the world reported a rapid increase in violence against women and girls between March and September last year when most countries were locked down by government fiat. India’s National Commission for Women (NCW) saw complaints of domestic abuse or violence peak from March to May and independent studies showed that the increase was 131% higher in red zone districts (stringent lockdown) than in green zone districts (restricted movement).

“When you are thinking about a pandemic, you have to differentiate between what comes from being infected and what comes from being affected,” Clare Wenham, assistant professor of Global Health Policy, London School of Economics and Political Science, told *The Atlantic* last March in an essay headlined “The Coronavirus is a Disaster for Feminism”. (9) Wenham later tried to fill gender gaps in research and, in a signed article with co-authors in July 2020, published in *Nature* called for “COVID-19 research, response and recovery efforts that are tailored to support women. The three priorities are to tackle domestic violence; ensure access to sexual- and reproductive-health services; and support women’s livelihoods”. There is overwhelming evidence that India’s women need a robustly discussed and well-planned gendered response to the pandemic and a recovery programme designed to include their specific needs (10).

Conclusion: Gender equality and the empowerment of all women and girls is a goal in itself (Sustainable Development Goal 5) as well as a

catalyst for the achievement of all the other goals. Ultimately, development will only be sustainable if it benefits both women and men. Although Gender equality is not a women’s issue but should concern and fully engage men as well as women. But it is a human rights issue and as a precondition for sustainable community development. A key finding from this report is the importance of women in leadership to help close the gender gap. Women in leadership act as role models to inspire other women to succeed. However, women leaders also have the power to make changes that will increase equality both in the workplace and in wider society. Successful Diversity and Inclusion programs and initiatives can certainly help to create an inclusive workplace that is key to attract and retaining female workers.

The report also reveals that the greatest challenge preventing the economic gender gap from closing is women’s under-representation in emerging roles. Activities that give opportunity to all humans accepting one another as equals should be planned and executed. Representation of women at the senior leadership positions should be encouraged. This step is important because gender equality in administration will allow key decision makers to develop stronger gender-responsive policies and to mainstream this priority throughout all levels of management.

A very essential component of gender parity is the mandatory knowledge of legal literacy on the rights of women and the various laws for prevention against harassment such as the Prevention of Sexual Harassment at Work (POSH) Guidelines, the Prevention of Sexual Harassment at the Workplace Act 2013, the Criminal Law Amendment Act 2013, Domestic Violence Act, Juvenile Act and the Bill of Rights for Women in the Justice Verma Committee report, to name a few. It is imperative that these should be made compulsory part of the syllabus across various courses in higher education.

References:

1. *Promoting Gender Equality: An Equity-Focused Approach to Programming*, https://www.unicef.org/gender/files/OverarchingLayout_Web.pdf
2. <https://www.un.org/womenwatch/osagi/conceptsanddefinitions.htm>
<https://www.un.org/womenwatch/osagi/conceptsanddefinition>
3. <https://www.deccanherald.com/opinion/second-edit/indias-worsening-gender-gap-worrying-971688.html>
4. *Global Gender Gap 2021 Report* 37, http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGG
5. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2020.pdf
6. <https://unemploymentinindia.cmie.com/kommon/bin/sr.php?kall=wtabnav&tab=4080&nvd=20201214124829703&nvpc>
7. <https://www.theguardian.com/global-dehttps://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>
8. <https://www.unwomen.org/en>
9. *The Coronavirus Is a Disaster for Feminism*
10. <https://www.newsclick.in/covid-19-indian-w>

Work and working conditions of women: A sociological study in the organized and unorganized sectors of Nagpur city.

Dr. S. Vijay Kumar, P. G. Department of Sociology, Hislop College, Nagpur. vijayhislop@gmail.com

Abstract: *The present study is expected to develop certain keen insights into the challenges of globalization in the urban locality of Nagpur with special reference to the women working in the organized and unorganized sectors with a focus on the nature of work, working conditions and work related injuries. The process of globalization has widened the gap between the workers in the organized and unorganized sectors and degraded their socio-economic conditions. The present study is empirical in nature and was conducted in the city of Nagpur with a help of a structured interview schedule to collect the responses of the women in organized and unorganized sectors. The outcome of the study documents the nature of work, working conditions and injuries related to work among these women.*

Keywords: *Work, working conditions and unorganized sector women*

Introduction: Globalization is described as an emerging process of growing integration within the world economy through increased cross-border movement of capital, goods, and services and establishment of global production networks. It has undeniably become the most powerful force determining current national and international policies and outcomes. According to Mitra (2006), the liberalization policies and export-led growth process eventually led to the creation of new jobs for young women in the developing countries. It was found that in the late 1980s and early 1990s women workers became more strongly represented in the production of goods meant for export from the developing nations. Economic independence is necessary for women as it enables them to take decisions and to exercise freedom of choice and action. Working women's economic contributions add to their family income which is essential in the modern society. According to Amartya Sen (1990), it is opined that employment reduces the economic dependence of women on men and increases her bargaining power in the family. This bargaining power depends on the nature of work and employment she is employed in. It is to be noted that almost entire women in India work and contribute to the economy in one form or the other which is not recorded.

Keeping this backdrop the researcher was interested to explore the nature of work and working conditions of women working in the organized and unorganized sectors. Therefore, the underlying purpose and object of asking this question was basically to understand the description of their experience in both the sectors.

Methodology: The study is expected to develop certain incisive insights into the challenges of work and working conditions in the context of globalization in the urban locality of Nagpur. Thus all the women employees who are associated with both organized and unorganized sectors in the urban areas of Nagpur district constitute the universe of the proposed study. A sample size of 100 each from both organized and

unorganized sectors of Nagpur city were taken. The women in the organized sector primarily represented four sub sectors viz; Information Technology (IT) Sector, Western Coal Fields Ltd (WCL), Life Insurance Corporation of India (LIC) and Media Agency. The women representing the unorganized sector were associated with four different areas of works such as Pappad making, Incense sticks rolling, Betel nut crushing and Scrap unit. All these units were being operated present within the city limits and most of the work pertaining to all these areas of activities was done at homes of their respective workers. In the case of scrap (that is removing labels from the empty bottles) cleaning and washing as they were supposed to visit the concerned unit located in the nearby area. The researcher had adopted a structured interview method and accordingly collected responses from twenty five respondents from the above mentioned organized sectors and unorganized sectors in Nagpur city. The objective of the study was to document the work and working conditions of women with particular emphasis on the changes in them over a period of time.

Reasons for work selection for the women in organized and unorganized sector: Nayar (2003), in his study presumed globalization has influenced all sections of the society particularly the working women. The phenomenon of globalization leverages profound effect on the economy, business life, corporations, society, and environment. This has led to drastic changes related to competition, technology, and information transfer. In the present scenario it is well documented that worldwide more women than men participated in the informal economy and that women working in the informal economy are over-represented in low income activities (Sethuraman 1999). The basic understanding and reason for women to work is for economic independence and economic necessity. Some women are qualified and achievement driven and a few contribute their services and cater to the needs of the society. It can also be seen that majority of the women by and large

undertake productive work only under economic compulsion.

Hence, from the above perspective it was essential for the researcher to know the reasons for work selection in the context of globalization in regard to women working in organized and unorganized sector of Nagpur city. Data presented in the table 01 below shows the reasons for work selection by the respondents. 78.5 per cent of the respondents in the unorganized sector informed that poverty and family compulsion was the main reason for them to work. This was reported by 70.5 per cent of the respondents in the unorganized sector and 8 per cent of the respondents in the organized sector. 69.5 per cent of the respondents in the unorganized sector were illiterate with a large number of the respondents having low educational qualifications, unskilled, and who were engaged in traditional work. 66.5 per cent of the respondents held that inadequate family income and unemployment of family members were the reasons to work. This was informed by 58 per cent of the respondents representing the unorganized sector and 8.5 per cent of the respondents were from the organized sector. 59.5 per cent of the respondents informed that the reason for work selection was to be self-dependent which was reported by 60 per cent of the respondents from the organized sector and 59 per cent of the respondents belonging to the unorganized

sector. 57.5 per cent of the respondents pronounced that the job was easily available and they were driven by their own interests towards the work which they have selected. This viewpoint was held by 54 per cent of the respondents in the unorganized sector and 14.5 per cent of the respondents in the organized sector. 49.5 per cent of the respondents in the organized sector informed that they possessed the technical skills, required educational qualifications and had computer proficiency which enabled them to select work as their skills suited the requirement of the job profile. 13.5 per cent of the respondents informed that separation was the reason for them to work which was claimed by 20 per cent of the respondents working in the unorganized sector and 7 % of the respondents in the organized sector as it is seen that there was no other alternative than to work in such jobs.

From the data collected it can be interpreted that the main reasons for the women to join the unorganized sector of work were low family income, illiteracy, low educational qualification, unemployment of family members, unskilled and traditional nature of work, feeling of self-dependence and availability of jobs. The respondents associated with the organized sector viewed that possession of technical skills, required educational qualification and computer proficiency skills enabled them to take up job in the organized sector.

Table 01: Reasons for work selection

* Reasons for selecting work	Organized sector n=100	Unorganized sector n=100	Total n=200	%
Poses Technical skills	30	00	30	15
Required educational qualification	33	00	33	16.5
Knowledge of computer	36	00	36	18
Illiterate	00	19	19	9.5
Low Education	00	57	57	28.5
Unskilled	00	45	45	22.5
Traditional	00	18	18	9
Interests	22	35	35	17.5
Poverty	07	68	75	37.5
Family compulsion	09	73	82	41
Easily available	07	73	80	40
Inadequate family income	10	73	83	41.5
Unemployment of family members	07	43	50	25
To be self-dependent	60	59	119	59.5
Separation	07	20	27	13.5

(*Note: The responses were based on multiple options put forth by the researcher)

Working hours: It can be inferred from data collected from the table 02 below that the majority of the respondents on an average work ranging from 8 to 10 hours a day. It is also assumed that very few respondents work for more than 10 hours a day. It can be deduced that women's income is a strong source of earnings which adds to the economic security of the families across the nations. Working women differ in their education and nature of their job experiences as a result; there exist differences in wages and hours of

working among the working women (Smith and Ward 1984).

Table 02: Working hours

Working hours	Organized sector n=100	Unorganized sector n=100	Total n=200	%
8-9 hrs	67	38	105	52.5
9-10 hrs	30	50	80	40
More than 10 hrs	03	12	15	7.5
Total	100	100	200	100

Working conditions: Based on the data presented in the table 03 below it can be derived and interpreted that the working conditions in the unorganized sectors as confirmed by one-fourth of the respondents in the scrap industrial unit, which involved cleaning of bottles and removing the labels claimed, were not conducive and the place was unhealthy to work. They had informed that floor where they used to work was damp and moist and hence were vulnerable to infections. The other respondents were exposed to chemicals; these women were found to be working in the incense stick production unit where they were exposed to strong chemicals which had frequently led them to skin related problems. Respondents who were working in the betel-nut crushing unit informed that as they were working with sharp tools used to get cuts and other injuries. Some of the respondents in the unorganized sector also claimed that they were

exposed to loud noises. It was also found that more than four-tenths of the total respondents asserted that there was lack of space and inadequate ventilation provided to more than six-tenths of the respondents in the unorganized sector and one-fourth of the respondents in the organized sector. Finally, it may be concluded that less than one-fourth of the respondents in the unorganized sector informed that inadequate lighting and high temperature deteriorated their working conditions in their work places. Based on the results related to working condition the above findings on the nature of working conditions disapproves the claims made by Sengupta (2010) in her study on unorganized sector. The researcher could assert that the respondents in the unorganized sector adapted to the existing working conditions and continued with work without getting displaced.

Table 03: Nature of working conditions

* Nature of working conditions	Organized sector n=100	Unorganized sector n=100	Total n=200	%
Inadequate lighting	00	10	10	5
High temperature	00	38	38	19
Inadequate ventilation	10	25	35	17.5
Lack of space	15	36	51	25.5
Working with sharp tools	00	10	10	5
Loud noises	00	16	16	8
Exposure to chemicals	00	25	25	12.5
Dampness of the floor	00	25	25	12.5
Unhealthy environment	00	25	25	12.5

(*Note: The responses were based on multiple options put forth by the researcher)

Facilities at work place: To enhance productivity and efficiency of the employee it is essential for the concerned organization to provide facilities ranging from basic to recreational levels. These facilities provided act as an incentive to boost the morale of the employee and also to beat monotony and boredom which they face while engaging in work. According to Singh (2009), it is found that absence of toilets in some workplaces, in turn, causes some women to eat and drink less, in order to avoid having to visit washrooms for several hours, puts a deleterious impact on health and a higher risk for malnutrition. Keeping this viewpoint, the researcher was interested

to explore the different facilities available to the women working in organized and unorganized sectors.

It can be interpreted from that the facilities available for the respondents in the organized sector were rest room, drinking water and other basic facilities. In the case of unorganized sector respondents, they had their work at their respective homes. Only one-fourth of the respondents working in the scrap unit used to leave their home. Lastly, it can be deduced that two-fourths of the total respondents in the organized sector informed that they had crèche and canteen facilities available to them.

Table 04: Facilities at workplace

* Facilities at workplace	Organized sector n=100	Unorganized sector n=100	Total n=200	%
Rest room	50	00	50	25
Drinking water	100	00	100	50
Crèche for children	25	00	25	12.5
Canteen	75	00	75	37.5
Washroom	100	25	125	62.5

(*Note: The responses were based on multiple options put forth by the researcher)

Work and injuries: It is observed that injuries prevail among the working women in the unorganized sector during based on the data collected it can be inferred and interpreted that in the organized sector the workers were not exposed to any type of injury during work rather in the case of unorganized sector the respondents, sometimes, faced minor accidents and injuries.

Types of injuries: The data represents that majority of the respondents consented that they had back pain and swelling of their hands due to their nature of work, few asserted that they were exposed to minor injuries like cuts, heat stroke, burns, eye injuries and deafness while performing doing the task assigned to them It was found that very few respondents consented that they had head and shoulder injuries and other injuries related to abdomen and knee in both the sectors.

Table 05: Work related injuries

* Work related injuries	Organized sector n=100	Unorganized sector n=100	Total n=200	%
Head injuries	06	00	6	3
Shoulder injuries	07	21	28	14
Swelling in hands	06	64	72	36
Back pain	21	46	67	33.5
Injuries to abdomen	05	10	15	7.5
Leg or Knee injuries	03	03	6	3
Heat stroke	03	03	6	3
Cut/wounds	01	09	10	5
Burns	02	06	8	4
Eye injuries	09	01	10	5
Deafness	04	02	6	3
(*Note: The responses were based on multiple options put forth by the researcher)				

Conclusion: To conclude there were different reasons enumerated by the women to work in organized and unorganized sectors. It can be found that women in the unorganized sector worked due to low family income, illiteracy, low educational qualification, unemployment of family members, unskilled and traditional nature of work, self-dependency and easy availability of jobs were considered to be the important reasons in the unorganized sector to work. In the organized sector it is observed that the working women possessed technical skills, required educational qualification, and had computer proficiency which enabled them to work as their skills suited the requirement of the job profile which the organizations demanded. It may also

be noted that separation from their respective spouses was also one of the reasons for them to work.

Working conditions in the unorganized sector was not conducive, and the place was unhealthy to work. It was found that the floor where they used to work was damp and moist and vulnerable to infections among the scrap unit workers. Some of the women working in the incense stick production unit where they were exposed to strong chemicals and frequently led them to skin related problems. Women working in the betel-nut crushing unit informed that while they were working with sharp tools and in the process of completing the task they used to get cuts and other injuries and were exposed to loud noises. It was also found that there was lack of space and inadequate ventilation in their place of work. Finally, it may be summed up that inadequate lighting and high temperature deteriorated their working conditions at their work places. In the organized sector women were not exposed to any type of injury during work whereas in unorganized sector, women workers were prone to minor accidents and injuries which indicates that the working conditions were not safe, and if unattended, may deteriorate the safety conditions of the workers. The common work-related injuries were back pain and swelling of their hands, shoulder injuries due to their nature of work in both the sectors. Minor injuries like cuts, heat stroke, burns, eye injuries, and deafness also occurred while performing the tasks assigned to them. Such types of injuries were noticed in both the sectors. Thus it can be concluded that globalization process is found to be more beneficial for the organized sector women and in the case of unorganized sectors proved to be less beneficial and less rewarding.

References

- Mitra, S. 2006. *Patterns of Female Employment in Urban India: Analysis of NSS Data (1983 to 1999-2000)*, *Economic and Political Weekly*, 41(48): 5000-5008.
- Nayar.B.R. 2003. *Economic Globalization and its Advance: From Shallow to Deep Integration*, *Economic and Political Weekly*, 38(45): 4776.
- Senguta. P. 2010. *Conditions of Women Working in the Unorganized Sector*, Pune accessed from <http://www.legalserviceindia.com/article/1432-Condition-of-Women-Working-in-the-Unorganised-Sector.html>
- Sethuraman. S. 1999. *Gender, Informality and Poverty: A Global Review*. Washington: World Bank publications.
- Singh, Y. 2008. *Culture Change in India: Identity & Globalization*. Jaipur: Rawat Publications.
- Smith, P. J. and M. P. Ward. 1984. *Women's Wages and Work in the Twentieth Century*, National Institute of Child Health and Human Development, Report.

Education in Classical Culture

Dr. Radheshyam Dipte, S. N. More College, Tumsar, Bhandara. radheshthe@gmail.com Mob- 9657850031

Abstract: According to the Latin dictionary, education is derived from the three Latin words. They are *Educere, Educare, and Educatum*. First education is derived from the Latin word "Educare" which means "to lead out" or "to draw out". According to another view, the term is derived from the Latin word "educere" which means to bring up "to raise" or to nourish". It means that education is an external imposition on the child and man. According to the third view, the term education is derived from the Latin word "Educatum" which means the act of teaching or training. ("Definition")

According to Indian thinkers the word "Shiksha" is especially used for education. The term "Shiksha" is derived from the Sanskrit verbal root "Shas" which means to discipline, "to control", "to instant" or "to teach". The term "Vidya" is derived from the Sanskrit verbal root "Vid" which means to know. ("Definition")

The educationist, the philosophers, the psychologists have different opinions regarding education. There is no fixed meaning of education. Indian thinkers and western thinkers have given their definitions of education.

Education is a sophisticated process with much checkered history and it is really impossible to sum it up in a research paper of such a miniature nature. Education is an inevitable part of human culture, for education segregated *Homo sapiens* from rest of the animate beings. The present research paper attempts to study education in classical culture.

Key Words: Varnas, Education, Hellenistic, Roman.

Introduction: - In Prehistoric time there were a number of clans scattered here and there. In ancient time education was rather enculturation. Children were initiated, were separated from parents and were entrusted to some distant person in a secluded camp. A primitive person's concern was that young member should become a perfect member of their tribe adopting its culture, manners, and modes of their life.

Education in classical cultures (Thomas, R. Murray)

Ancient India: The Hindu tradition: - India is the site of one of the most ancient civilizations in the world. The Indo-European-speaking peoples who entered India in the 2nd millennium BCE established large-scale settlements and founded powerful kingdoms. The division of the Hindus into four varnas, or "classes."- The Brahmins, the Kshatriyas, the Vaishyas, and the Shudra - took place. The character of education differed according to the needs of the caste. In higher learning, such as in the teaching of Dharma-shastra ("Righteousness Science"), the most popular and useful method was catechism. Memorization, however, played the greatest role.

The introduction of Buddhist influences: - By about the end of the 6th century BCE, the Vedic rituals and sacrifices had gradually developed into a highly elaborate cult that profited the priests but antagonized an increasing section of the people. The formalism and exclusiveness of the Brahmanic system gave rise to Buddhism and Jainism, which challenged the exclusive claims of the Brahmins to priesthood. They gave education in common language and to all.

Influence of Political Field on Education: - The establishment of the imperialistic Nanda dynasty about 413 BCE and then, Mauryas some 40 years later shook the very foundations of the Vedic structure of life, culture, and polity. People of particular Varna

gave up their ancient occupation and took to all sorts of occupations. These forces produced revolutionary changes in education. Schools were established in growing towns. Studies were chosen freely and not according to caste. Taxila had already acquired an international reputation in the 6th century BCE as a centre of advanced studies and now improved upon it. In the 3rd century BCE Buddhism received a great impetus under India's most celebrated ruler, Ashoka. After his death, Buddhism evoked resistance, and a counterreformation in Hinduism began in the country.

Classical India - The 500 years from the 4th century CE to the close of the 8th, under the Guptas and Harsha and their successors, was the age of the universities of Nalanda and Valabhi and of the rise of Indian sciences, mathematics, and astronomy. The learning covered the Vedas, logic, grammar, Buddhist and Hindu philosophy (Sankhya, Nyaya, and so on), astronomy, and medicine. Other great centres of Buddhist learning of the post-Gupta era were Vikramashila, Odantapuri, and Jagaddala. Aryabhata in the late 5th century was the greatest mathematician of his age. He introduced the concepts of zero and decimals. Varahamihira of the Gupta age was a profound scholar of all the sciences and arts. More than eight branches of medical science, including surgery and pediatrics, were practiced by the physicians.

There were the main developments in education prior to the Muslim invasions, beginning in the 10th century. Nearly every village had its schoolmaster, supported from local contributions. The usual centres of learning were either the king's capital, such as Kanauj, Dhar, Mithila, or Ujjayini, or a holy place, such as Varanasi, Ayodhya, Kanchi, or Nasik. In addition to Buddhist viharas (monasteries), there sprang up Hindu mathas (monks' residences) and

temple colleges in different parts of the country. There were also agrahara villages, given in charity to the colonies of learned Brahmans for scriptural duties, including teaching. Girls were usually educated at home, and vocational education was imparted through a system of apprenticeship.

Indian influences on Asia: There was influence of Indian culture on Sri Lanka and Central and Southeast Asia - through cultural or trade relations and partly through political influence. Khotan, in Central Asia, had a famous Buddhist vihara as early as the 1st century CE. Indian pandits (scholars) would go to China and Tibet, and many Chinese and Tibetan monks studied in Buddhist viharas in India. The process of Indianization was at its highest in Southeast Asia. Beginning in the 2nd century CE, Hindu rulers reigned in Indochina and in the numerous islands of the East Indian archipelago from Sumatra to New Guinea for a period of 1,500 years. Some of the inscriptions of these countries, written in flawless Sanskrit, show the influence of Indian culture. There are references to Indian philosophical ideas, legends, and myths and to Indian astronomical systems and measurements. Hinduism continued to wield its influence on these lands so long as the Hindus ruled in India. This influence ceased by the 15th century CE.

Ancient China - Oral instruction and teaching by example were the chief methods of education.

The Zhou period: Xi (Western) Zhou (1046–771 BCE): Schools were established for the sons of the nobility in the capital city of Zhou and the capital cities of the feudal states. Schools for the common people were provided within the feudal states in villages and hamlets. The content of education for the nobility consisted of the “six arts”—rituals, music, archery, charioteering, writing, and mathematics. Mere memory work was condemned.

Dong (Eastern) Zhou (770–256 BCE): This was a period of social change brought about by the disintegration of the feudal order, the breakdown of traditional loyalties, the rise of cities and urban civilization, and the growth of commerce. Among the major “schools” of this age were Daoism, Confucianism, Mohism, and Legalism.

The Qin–Han period: Qin autocracy (221–206 BCE): In education, the unification efforts included a reform and simplification of the written script and the adoption of a standardized script intelligible throughout the country. First steps were taken toward uniform textbooks for the primary schools. The invention of the writing brush made of hair, as well as the making of ink, led to the replacement of the clumsy stylus and bamboo slips with writing on silk.

Scholarship under the Han (206 BCE–220 CE): The most important change was a shift from Legalism to Confucianism. The making of paper further stimulated this revival of learning. Critical

examination of old texts resulted in the practice of higher criticism long before it developed in the West. There were historians, philosophers, poets, artists, and other scholars of renown in the Han dynasty. Buddhism was introduced at this time. Indian mathematics and astronomical ideas enriched Chinese knowledge in these fields. Chinese medicine also benefited. Architecture and art forms reflected Buddhist and Indian influence. Hindu chants became a part of Chinese music.

Ancient Hebrews - The mother taught the very young and the girls, while the father provided moral, religious, and handcraft instruction for the growing sons. This characteristic remained in Jewish education. After the downfall of Israel in 722–721 BCE and Judah in 586 BCE and their subjection to foreign rule, Jewish education became more and more of religious orientation. The synagogue in which the community assembled became also a school. Girls, however, continued to be taught at home. In their dispersion, the Jews clung to Hebrew, their only language for worship, for the study of the Law, for tradition, and consequently for instruction.

Ancient Greeks - The history of the Hellenic language, and therewith of the Hellenic people, goes back to the Mycenaean civilization of about 1400–1100 BCE, which itself was the heir of the pre-Hellenic civilization of Minoan Crete.

Hesiod: The cult of the hero, of the champion, of high performance found an outlet in the realm of athletics; the most celebrated being the Olympic Games, dating traditionally from 776 BCE. Profound changes were introduced into Greek education as a result of the political transformations involved in the maturing of the city-state.

Sparta: In Sparta, the most flourishing city of the 8th and 7th centuries BCE, education was carried to a high level of artistic refinement: the young men and women engaged in processions, dances, and competitions in instrumental music and song. Physical education had a like part, equally for both sexes, given status by national or international contests. But military and civic education dominated, as it was expected that the citizen-soldier be ready to fight—and, if necessary, to die—for his country. Arts and sports gave way completely to an education appropriate to men of a warrior caste.

Athens: The evolution of Athenian education was democratic in nature—though the slave and the resident alien always remained excluded from the body politic.

Education of youth: Schools had begun to appear in those early centuries, probably on eastern Mediterranean models run by private teachers. The Athenian ideal was that of the kalos k’agathos, the “wise and good” man.

Higher education: A system of higher education open to all— emerged with the appearance of the

Sophists, mostly foreign teachers who were contemporaries and adversaries of Socrates (c. 470–399 BCE). The Sophists, who were professional educators, introduced a form of higher education, which was successful commercially. Two principal disciplines, rhetoric, and dialectic constituted the program. At the beginning of the 4th century BCE, however, that the principal types of Classical Greek higher education became organized on definitive lines.

Plato: Plato founded a school near the grove dedicated to the early hero Acadēmos and hence known as the Academy. Plato's educational program is set out in his most famous dialogue, the Republic.

Aristotle: The systematization extended to a youth's education. From age seven to puberty his curriculum would include the fundamentals of gymnastics, music, reading, writing, and enumeration. During the next phase, from puberty to age 17, the student would be more concerned with exact knowledge, not only carrying on with music and mathematics but also exploring grammar, literature, and geography. Finally, in young manhood, only a few superior students would continue into higher education, developing encyclopaedic and intensely intellectual interests in the biological and physical sciences, ethics, and rhetoric, as well as philosophy. Aristotle's school, the Lyceum, was thus much more empirical than Plato's Academy.

The Hellenistic Age - The Greeks (Alexander the Great's conquest of the Persian empire between 334 and 323 BCE) brought with them their own system of education for their youth, and they not only resisted being absorbed by the "barbarian" non-Hellenic peoples but also succeeded somewhat in spreading Greek culture to many of the alien elite.

The institutions: Hellenistic education would occupy the young from age 7 to age 19 or 20. This entire program was completed only by a minority, recruited from the rich aristocratic and urban bourgeois classes. The students were mostly boys and of course they were usually free citizens (masters, though some slaves were given a professional education occasionally reaching a high level). Many schools were private, the role of the city being limited to inspections and to the organization of athletic and musical competitions and festivals.

The Hellenistic school par excellence was still the school of gymnastics, the practice of athletic sports and the nudity they required in contrast to the Greek way of life with that of the barbarians. There were, at least in sufficiently large cities, several gymnasiums, separately for the different age classes and on occasion for the sexes. Educational sports moved into the background, disappearing altogether in the Christian period (in the 4th century CE) in favour of literary studies.

The primary school: The child from 7 to 14 years of age went to the school of letters, however, the teacher had also to educate him in good manners and morals and finally to act as a lesson coach. Literacy and numeration were taught in the private school conducted by the grammatistes. The program in mathematics was very limited- numeration. The general use of tokens and of the abacus made the teaching of methods of computation less necessary than it became in the modern world.

Secondary education: Between the primary school and the various types of higher education, the Hellenistic educational system introduced a program of intermediate, preparatory studies—a preliminary education, *enkyklios paideia* ("general, or common, education").

Higher education: Higher education appeared in several forms, complementary or competitive. First was the *ephebeia* ("youth" culture), a kind of civic and military training that prepared him to enter into life; it lasted two years (from 18 to 20), similar to military service of modern states. To this were added lectures on scientific and literary subjects. Formal education in science had no institutions. Philosophy and rhetoric were subjects of education most highly institutionalized.

Early Roman education: Rome and Roman civilization were then dominated by a rural aristocracy of landed proprietors directly engaged in exploiting their lands, even after the establishment of the republic. Differing from the Greeks, the Romans that the child should grow up and be educated in the milieu of family..

Roman adoption of Hellenistic education: From the earliest years, the child, boy or girl, was entrusted to a Greek servant or slave and thus learned to speak Greek fluently even before being able to speak Latin competently; the child also learned to read and write in both languages, with Greek again coming first.

Roman modifications: The adoption of Hellenistic education proceeded with a certain adaptation to the Latin temperament. This education in a foreign language was patterned upon those of the Greek schools but transposed into the Latin language. The aristocracy was to remain always attached to the idea of private education conducted within the family, but social pressure brought about the gradual development of public education in schools, as in Greece, at three levels—elementary, secondary, and higher; they appeared at different dates and in various historical contexts.

Education of youth: The existence of some kind of appropriate primary instruction is seen from the 7th century BCE. The Romans took their alphabet from the Etruscans, who had taken theirs from the Greeks, who had taken theirs from the Phoenicians. Between the 3rd and the end of the 1st century BCE Latin secondary education developed. The methods of the

Latin grammarians were copied directly from those of his Greek counterpart. Theoretically, the curriculum remained that of the seven liberal arts, but, as in Greece, it practically neglected the study of the sciences in favour of that of letters.

Virgil: It was only in the 1st century BCE that the teaching of rhetoric in Latin was established. At Rome, too, rhetoric became the form of higher education enjoying the greatest prestige. More than in Greece, legal eloquence continued to flourish, but—as in the Hellenic milieu—Latin culture became predominantly aesthetic: from the beginning of the empire, the public lecture was the most fashionable literary genre, and the teaching of rhetoric was very naturally oriented toward the art of the lecturer as the crowning achievement.

Higher education: The oratorical art was incontestably the most popular subject of higher education. Rome, the capital, remained the great centre of the advanced study in law. At the beginning of the 3rd century, however, there appeared in the Roman Orient the school of Beirut. The primary school always remained private; on the other hand, many schools of grammar or rhetoric acquired the character of public institutions supported (as in the Hellenic world) either by private foundations or by a municipal budget.

Education in the later Roman Empire: Whatever the profound transformations in the Roman world politically, economically, and socially, the same educational institutions, the same pedagogical methods, the same curricula were perpetuated without great change for 1,000 years in Greek and six or seven centuries in Roman territory. Another innovation was that the exuberant growth of the bureaucratic

apparatus under the later empire favoured the rise of one branch of technical education, that of stenography. The synthesis of Christianity and Classical education had become so intimate that, when the “barbarian” invasions swept away the traditional school along with many other imperial and Roman institutions, the church, needing a literary culture for the education of its clergy, kept alive the cultural tradition that Rome had received from the Hellenistic world.

Conclusion: Spanish philosopher George Santayana is credited with the aphorism, “Those who cannot remember the past are condemned to repeat it,” While British statesman Winston Churchill wrote “, and those that fail to learn from history are doomed to repeat it”. (Qd. "History Repeating") It is important to study history to learn mistakes in the past and to avoid them in the present.

Education metamorphosed human beings. It is evident that education process has changed in human history; rather it has developed throughout human history, and has been still developing as it is evidenced from introduction of new education policies with time across the world.

Sources and References:

1. "Definition". B.Ed Guide, "Top 30 Definition of Education by Different Philosophers, Authors, Scholars and Educationist (Download Pdf)", n.d. web. 21/05/2021.<<https://www.bedguide.in/2019/03/definition-of-education-by-philosophers-pdf.html>>
 2. "History Repeating". College of liberal Arts and Human Sciences, n.d.web.29.05.2021.<<https://liberalarts.vt.edu/magazine/2017/history-repeating.html>>
 3. Thomas, R. Murray. "Education", Britannica. 1 May, 2021, Web.26 May, 2021.<<https://www.britannica.com/topic/education>>
-

Work from Home in the Corona Pandemic and Need of the Right to Disconnect Act

Dr. Vinayak R. Sakharkar, Kumbhalkar Social Work Evening College, Nagpur. Mo. No. 9730020280

Abstract: The issue of 'right to disconnect', the freedom to not pick up the office phone after work or after coming home from work, the right to not reply to emails has come up in the last few years. The discussion began with a bill introduced by Maharashtra MP Supriya Sule. He felt that this right is needed to make our lives happy. Most importantly, he thought that it should not only be linked to office work, but also to the addiction of being 'online'. Member of Parliament Supriya Sule introduced a private member bill in the Lok Sabha session. This was called the 'right to disconnect'. The bill stated that the right to reject work-related phone calls after office hours is required. Work from home in the Corona era continues to this day. Work from home is increasing work stress, because office hours are not fixed. The owner called and said that the given work has to be done. If the employee has the right to reject work phone calls after office hours, he will not respond to the e-mail, he can avoid this trouble. Given the current situation, is there a real need for the 'right to disconnect'? Can the right to disconnect from the hassle of working from home save? What was the motive behind the Right to Disconnect Act in the country where it is applicable? What are the benefits of the Right to Disconnect Act for India? For this purpose, the subject of this research paper has been selected.

Keywords: Right to Disconnect, Work from Home, Corona Pandemic

Data Collection Method Used for Research:

This research depends on secondary data like books, newspapers, magazines, reports, and websites.

The Objective of Research: To find the answer to this question, in the present situation, is there a real need for the Right to Disconnect Act? 1) To find the answer to this question, what can save the Right to Disconnect Act from the hassles of working from home? 2) To know what was the motive behind the Right to Disconnect Act in the country in which it is applicable? 3) To study what are the benefits of the Right to Disconnect Act for India?

Introduction: The Right to Disconnect Bill introduced by Supriya Sule recommended the formation of a committee in this regard. The committee should have included the Minister of State for Information Technology, Labor, and Telecommunications. They should discuss rules with companies and employees and make rules. The work was expected to be completed within a year and steps would be taken to implement the rules. The IT sector lies in India. Millions of employees work there. The Act also applies to other areas. This is important from the point of view of mental health of all those who are burdened with the workload. The biological cycle of workers has already changed at this time in the United States. Post-work rest is a very important thing for employees, both physically and mentally. After leaving office abroad, all the people go home. Nobody stops, and later does not work, we often tell such stories; But what do Indian employees do there as well? They keep working. On reaching home, the phone rings. Due to India's time difference even on weekend leave; he keeps getting calls from the office even on this holiday.

Working hours are a major issue in many places given the current situation. When they return home, the phones turn on and many people turn on their

laptops when they get home. Complex holidays are neither fun nor comfortable. If there are only husband and wife in the house and both are working then it does not take much time to get an office in the house. So what to do with that co-existence? There are loan installments for a house, a car, a life that has become expensive, it is all accepted, but is it life? Certainly not, To be able to see that life, to enjoy coexistence, to find peace of mind, to alleviate physical pain, to be able to care for the next generation, in fulfilling its duties to be able, we need the 'right to disconnect' for all of this. Now, this issue is not only useful, but we should give ourselves the right to distance ourselves from many things. After coming home your mind should calm down a bit, join the happiness of the house? What about office work, then time spent on other social media? It should be removed. Only then can 'right to disconnect' be used in the true sense.

India is a country of youth. All these youth are working in different offices. Rest and sleep are very important things for health. When we compete with something anonymous, we ignore it. The whole life is to work. The rest can be done later, we say. Society does not know what the matter is. If we do not think about the bill that Sule has introduced, it will be difficult. This is the right time to enact such an act.

According to a survey conducted by survey agency Aptam, more than half of the employees in India go through some stress. The survey was conducted among 8 lakh employees. At the same time, according to a report published in the Economics Times, 89 percent of the people of India are going through stress and 75 percent of them shun any doctor from consulting them due to expensive fees. According to the report, India is at the forefront of stress in developing and emerging countries.

It has often been seen that the stress of people's office work has an impact on their personal lives.

According to Dr. Praveen Tripathi, a psychiatrist of Renova Care, Noida, "We have a majority of IT professionals here." "They are tenser than their office work."

Many people are so afraid of the boss that they start working to show. To satisfy the boss, they send the mail at nine o'clock in the night. On this, Dr. Praveen says, "There are two disadvantages to doing this. One, people's mental health is poor. Secondly, there is no benefit to the company by doing their work unnecessarily." He further adds, "the first stage is of tension. The second is depression. Most of the patients come here from the second stage."

The right to disconnect may belong to all people in the working community and especially the private sector. After being in the office for ten hours or more, a person may experience frustration and stress in answering office-related calls even after working hours. Given the current working environment, this is changing considerably due to new information and communication technology. The advent of digital devices and new technologies has reduced the gap between working life and domestic life.

Work from Home in the Corona Pandemic and Need of The Right to Disconnect Act: In today's fast-paced, competitive, and constantly connected world of work, it is becoming important to manage your time, maintain your privacy, and keep time aside for your family. It is also necessary to take it a step further. Most importantly, this idea of the 'right to disconnect' is a human right, it has accepted the world stage. Although this topic is coming before us today, its discussion has already started in the whole world. France is the first country in the world to implement the Right to Disconnect Act. Although this is not the case in Germany, it is the policy of large companies not to contact employees after work. Due to the revolution in communication media, mobile phones are dominated in the world, increasing use of the Internet and low cost, increasing time spent on mobile, e-mail, and other social media. Employees are available on mobile phones after office hours or on vacation, which makes it possible to talk about work. Sending important or insignificant e-mails, seeking answers, etc. is done by the boss at any time. The boss does not think we have a problem with this. After coming home, the office phone will be ringing, sitting in the room or standing outside the house, e-mail, phone, etc. will be connected to the office work, then what is the point of coming home? If this happens then there will be controversy in your family. There is life beyond work and raising the standard of living is important, so it is important to balance the time given to work and family.

Today, the man constantly thinks about work, his time for his family is decreasing from the office work after office hours and he is increasing the tension. This stress affects their lives and alternatively their

office work. Work is less focused, quality decreases. Something similar happened in France. Right to disconnect this rule came into force on 2 October 2001 and was upheld by the Supreme Court in 2004. By law, an employee may decide not to pick up the phone after office hours or while on leave for personal work from the office. He will be at liberty not to see or reply to the e-mails received during this period and he cannot be subjected to disciplinary or action avoidance action in this regard.

This is seen by German companies. He has underlined that if the employee is happy, stress-less, then he performs the office work more efficiently. Local company 'Volkswagen' changed its server in 2011. Now the emails sent by the company to the employees of this company from 6 pm to 7 am have been blocked. In 2013, Germany's Department of Labor Welfare ruled that employees could not be contacted during the holidays. He said that this decision has been taken keeping in mind the mental health of the employees. In 2014, Daimler launched software called Mail on Holiday. It automatically removes e-mail from the office during the holidays. Similar bills have been introduced in Italy and the Philippines. This bill or this rule is for the protection of human rights. This is consistent with some existing international human rights laws.

Nowadays, in many families, men or women are seen doing something on the laptop sitting at home. If this person stays at home all day, many people wonder who runs the house. But, if you look closely, you can see that he is working in a person's office. Since a single person has to handle both the world and the job, many corporate companies have come up with the concept of work from home. Many women and men are using this facility to do housework. The trend of taking such dual responsibility in the city is slowly taking root. But the time to work is not fixed. Employees receive office phone calls or messages anytime, any time. Employees suffer from a number of illnesses due to excessive work stress.

The concept of work from home has come from western countries. The trend has spread rapidly in the United States, England, France, Germany, and other countries. Our country has been following this trend for the last two years. Employees, especially those working in IT companies, have been found to benefit the most from this facility. It has been observed that the proportion of 'work from home' in multinationals in Pune is more than 20%. For example, if a company has a staff of one thousand, it has a seating capacity of 800 or 850 employees. That is, about 150 to 200 employees complete their work from home every day. They complete the given work within the stipulated time so that companies do not bother to ask for answers. With 150 to 200 employees working from home every day, companies save a lot on electricity and other expenses. This facility is very useful for

women. Often work from home is not enough to fulfill household responsibilities. As the work progresses we go to the office; but when there is not much tension and household work, then you can stay at home and handle office responsibilities. But if bosses make phone calls for office work at any time, it creates tension.

A survey in India News18 conducted a survey in partnership with market research company YouGov. In this survey, many employees have expressed their desire to work in the office. The survey was conducted from 29 December 2020 to 3 January 2021. The survey was responded to by 1,015 employees living in urban areas. Seven out of 10 respondents polled said it would be convenient to return to the office and work. A December report by JLL India stated, "In 2020, net office space leases declined 44 percent year-on-year. The 25.82 million-square-foot corporates in seven major cities expanded due to the Corona epidemic. Deferred plans and adopted a "work from home" policy for employees.

Hyderabad, Chennai The rental space for the Bangalore Company rose to 81 percent in 2020. This ratio was increased compared to 2016–2018. JLL stated, "Lockdown regulations have hindered our operations and have had the greatest impact on the office real estate market." As an alternative, corporates had to work from home. Which has created a new set of possibilities and challenges? 'Rent from work from home and huge savings on the internet can be good news for the company. But if the option of working from home is permanent, how does it affect the employees? It is necessary to do different types of studies on it. Sitting in a chair for hours at home can lead to many health problems. The most important of these is the spinal cord. The problem is exacerbated by lifestyle changes during the lockdown due to the Corona epidemic. Poor ergonomics and working on laptops all day are causing back pain to many employees. They are facing this problem due to not working properly.

If you want to get rid of physical problems then it is important to live a normal life. In October, the professional network LinkedIn released the results of a survey on the Workforce Confidence Index 'Mental Health' ahead of Mental Health Day. "Corona in India is causing anxiety or stress for 2 out of 5 employees," the report said. What is of concern is that many people have done work from home during the corona epidemic in the last few months. During this period, 1 in 5 employees in India has been given more health leave. The LinkedIn Workforce Confidence Index 'Mental Health' edition survey stated, 'Only one in 4 employees in India have been given flexible working hours and good practice support. Which includes initiatives for emotional well-being? 'The findings also suggest that "only one in five employees received paid or unpaid leave during this period." Meanwhile,

during the Corona period, about 40 percent of Indian businessmen are facing financial instability and this has led to a high level of economic stress. Another report of the same month said that 'many people are suffering from stress more than ever. To a large extent, the only reason for this is to communicate about office work.

The World Health Organization estimates that thousands of people have died due to overwork. Worldwide, the World Health Organization (WHO) estimates that thousands of people die from working late each year. Workers were surveyed till late in the night. It found that 7.45 million working people died of heart disease at the end of 2018, compared to 30 percent in 2000. A study by the WHO and the International Labor Organization found that the majority of the victims (72 percent) were male and were middle-aged or older.

Maria Tira, director of the Environment, Climate Change, and Health Organization, said that working every 55 hours or more is a serious health risk. The study is based on data from 194 countries. According to the study, working 55 hours or more a week increases the risk of heart attack by 35 to 40 percent. This does not include the post-coronavirus numbers as it was done during 2016.

France is currently the first country in the world where employees are empowered not to take calls from the office after office hours. This will apply to companies with more than 10 employees. Such companies will have to set up employee welfare committees so that this rule can be followed. The bill also states that an employee cannot be punished if he does not respond to his boss's message. France is at the forefront of implementing this rule. Since the year 2017, employees of companies with more than 50 employees in France have the right to not respond to the calls or messages of their officers or employers. According to the French Minister of Labor, the purpose of this rule is to recreate the boundaries between business and personal life. The "right to disconnect" bill sparked a debate in the country, but it is needed today.

41% of employees in India are working with stress levels due to blurred lines in work and personal life. Increased communication with colleagues and work hours has increased the harassment of employees. According to the survey, 23 percent of workers in India say they are stressed due to not having enough time to meet regularly and focus on work. A survey of more than 3 million people in 16 countries around the world found that the first few weeks of the Corona epidemic increased by 8.2 percent on an average working day of 48.5 minutes. During this time, the employees have also worked for hours. The most shocking thing is that the average working day of the employees was long. The average workday was 8.2 percent or 48.5 minutes long. While this was not

possible, employees continued to work during this time. Researchers found that employees also created a schedule to avoid interruptions while working from home.

According to Murali, president of the Department of Psychiatry at Loyola University in Chicago, Work from Home has broken personal boundaries. Earlier, employees would get up early, get ready, travel, and go to your office. When they came home, they had time to plan, think about the family. "Initially, there were some clear boundaries," now that work is home from home, the husband's hours of work are different for women. After this comes the time for children, cooking, and other chores. Being at work is confusing at times. Meanwhile, Boss's frequent phone calls or messages for office work are troubling, so given the current situation, there is a real need in India for the 'right to disconnect'.

Conclusion: The first nationwide survey on mental health in 28 states in 2015–16 clarifies the results of the prevalence of anxiety disorders in India. The survey found that the percentage of anxiety disorders in India is 3.1 percent. The UBS report found that UBS evaluated 77 cities around the world on a number of factors, including average annual working hours, with Mumbai topping the list of cities worldwide with an average of 3,314 working hours. The right to disconnect in an attempt to deal with the never-ending demands of professional life is a bill that is needed today. According to the study, keeping 24-hour, 7-day work ideas in mind is adversely affecting the workers. Studies have also shown that employees

who respond to work-related emails after 9 pm do not sleep well. Therefore it is necessary to implement the campaign for the right to disconnect. This will improve the health of employees and increase their efficiency.

References:

1. Karen Mangia, *Working From Home: Making the New Normal Work for You*, Amazon.com Services LLC,
 2. Black Stars Press, *Post Pandemic Work: The Bullet Journal - Your Personal Adjusting to the New Normal - New Paths to Succeed in the Office—No Matter Where That May Be (Life In the Time of Corona)*, Independently published (December 8, 2020)
 3. Alexa Lindsey, *How To Be Productive When You're Stuck At Home: You Can Be Kind To Yourself & Others In A Pandemic Lockdown*, Themeworks Publishing (April 28, 2020)
 4. Newspaper: Times of India, Lokmat, Navbhart, Dainik Bhaskar.
 5. <https://thewire.in/rights/is-it-time-for-a-right-to-disconnect>
 6. <https://www.thestar.com.my/tech/tech-news/2021/04/30/right-to-disconnect-gains-ground-as-pandemic-brings-work-home>
 7. <https://www.thestar.com.my/tech/tech-news/2021/04/30/right-to-disconnect-gains-ground-as-pandemic-brings-work-home>
 8. [https://theconversation.com/as-boundaries-between-work-and-home-vanish-employees-need-a-right-to-disconnect-](https://theconversation.com/as-boundaries-between-work-and-home-vanish-employees-need-a-right-to-disconnect-1040146/will-the-right-to-disconnect-become-the-new-reality)
 9. <https://www.mondaq.com/employee-benefits-compensation/1040146/will-the-right-to-disconnect-become-the-new-reality>
 10. <https://www.personneltoday.com/hr/give-remote-workers-right-to-disconnect-urges-union/>
 11. <https://www.ibanet.org/article/7bba6da1-a70a-440c-8506>
 12. <https://indianexpress.com/article/world/eu-pushes-for-right-to-disconnect-from-work-at-home-7082787/>
 13. <https://www.flexjobs.com/employer-blog/employees-right-t>
 14. <https://www.globalworkplaceinsider.com/2021/03/the-right-to-disconnect/>
 15. <https://redmondmag.com/articles/2021/01/08/right-to-disconnect.aspx>
 16. <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=1f4045ff-291a-49ea-b346-8cb8f815568d>
-

Drought and Migration: Exploitations of Labourer's of Marathwada Region

Ambulgekar K. G., D. D. Shinde Sarkar College, Bhawani Mandap Kolhapur, (MS) M. No. 09421224798

Introduction: Indian agriculture faced several problems since independence periods and at the eve of independence there was 'problem of partition of country,' problems of refugee', and 'severe drought' condition of agriculture therefore there were no sufficient crops productions to maintained the requirement of population even Still today the Indian agriculture unable to solved the following problems. Small and fragmented landholding, no improved seeds, no modern manures, fertilizers and Biocides, no proper irrigation, lack of mechanization, soil erosion, no proper price system of agricultural marketing and inadequate storage facilities for fruits and vegetables. Actually, the agriculture is made by the land, rains & climates hence it has specific regional identity and it can't avoid from the agriculture purpose. Whether the agriculture getting the sufficient support of irrigation to farming and the farmers getting the protection from the rains and atmosphere and if the irrigation facilities are not available then the drought farming land become prey of and lastly getting the income and expenditure of farmers and Human Being + Animal labour there is no co-relation between in it. The rains and climate as well as irregular changes getting adverse impact on agricultural income and getting effort by the farmers for the good agricultural production from their own farms. Farmers are always expended their physical labour and animal's labour for the annual production of crops and there is no direct relation with human and animal about their labour. On an average 83.0 % of farming land is dry land of Maharashtra state and today nearby 60.0% to 65.0% of marginal farmer's populations are totally dependent on employments, annual income and nourishment or nutrition on state's dry land of Maharashtra as well as some percentage of landless and agricultural workers also dependent on it. If, nation as well as state having good agricultural production from dry land then the dry farm landholder should remain constant or exist on their dry land and whether he should remain exist there then he should get rights of 'education, health, house and development' and government should take priority of development policies and plan for small, medium, little, marginal farmers. There would be deciding appropriate decision about constant progress for the 'agriculture – economic and political'. The dry Land getting the lower level in the comparison of irrigated farming in policies and plan of state and Central Government therefore we can't understand the intensity of poverty of marginal farmers and maximum farmer's having small, very small, low, medium and marginal level of farming land and good soil lands are belonging to the rich landlords and they

have getting large amount of agricultural production and other side the marginal farmer's farming land very far away from home place and they have low lands and financial capacity for productivity, technological change, improved seeds. The irregularity of environmental situation so there is inconstant agricultural production and In the year of 1991-1992 the Government of India unwillingly accepted the 'contract' of the W.T.O.(World Trade Organization) and according to the contract there are 'open agricultural market' policy for all Nations of world and then prizes of agriculture crops are depreciate. The increased expenditure of productions and loss of profits due to depreciation of agricultural crops prizes and there is loss of capacities of farmers of returned private or government loan due to less agricultural annual income. Timely, they are unable to return the loan to money lender hence they are committed suicide. Like landless agricultural workers they can't migrate at out of native places. Means all dry land owner farmers are not committed suicide. Agreeable temperature, availability of employment at near irrigated areas, near, industrial sector or newly creating the employment sector for young youths at native areas from this there possibilities reduction of poverty. In this paper there is interpretation on the rural workers those who are on their own farms but not getting annual income sufficient to fulfill family members basic need and due to natural disaster and manmade disaster in all part of country by the politician and administrators cum policy makers so at rural areas, there were more and more extension of unemployment among rural women. There was proportion of employments of women in following year 2004- 2005 percentage of 49.4, year 2011-2012 percentage 35.8, and year 2017-2018 percentage 24.6.

Definition or concept of Drought: "a drought is a natural disaster of below – average precipitation in a given region; resulting in prolonged shortage in the water supply, whether atmospheric, surface water or ground water. A drought can last for months or years, or may be declared after as few as 15th days. It can have a substantial impact on the ecosystem and agriculture of the affected region and harm to the local economy."¹

Migration: 'Human migration is the movement by the people location. The movement is often over long distance and from one country to another but internal migration is also possible, indeed this is the dominant form globally.'²

Exploitation: 'definition of exploitation – the action or fact of treating someone unfairly in order to benefit from their work, the action of making use of.'³

Need and Importance: it is very essential to know about the real situation of the marginal farmers and landless agricultural labourers of Nanded District because from long time the Marathwada region have been facing the drought problems so those people who are totally dependent on agriculture & agriculture related occupations at rural side. They have not satisfied with daily wages and work at native places. No other means and productions for survival hence capable respondents take advance money and go every year at out of place for work and non-agriculture sector.

Research Methodology:

Objective of Research: 1. To understand the socio economic situation of the respondents of Marathwada region. 2. To understand the reasons of migration of the respondents of Marathwada Region. 3. To understand the health issues of migrated respondents of Marathwada region. 4. To understand the financial source and habits of respondents of Marathwada region. 5. To understand the exploitation position of migrated respondents of Marathwada region.

Types of Research: This is design for ‘explanatory’ research means mainly concerned with causes or ‘why’ factors some phenomenon. It does not involve comparison and factors of change. Here , ‘why’ the respondents belonging to backward class remain backwards and new comer class i.e. Maratha caste become marginal farmers and how they are migrating in out of state which reasons are responsible for leaving the native places for work.-

Methods of Research:

Periods of Research: this primary data is collected in the month of September 2015 to June 2016 while the respondents were leaving their house and going to migrated areas in state and out of state for Sugar cane cutting, Bricks making (kiln), Cotton Ginning Factory, Pygmalion, Building Construction, paints or colour work for building, Baskets making raw materials collecting, company or industrial workers,

Data of Nature and Sources:

Primary Sources: the primary data collected by the researcher through the interview scheduled to understand the socioeconomic position & problems confronted by the marginal farmers and before collection of the primary data the interview scheduled canvassed among the selected respondents from the universe to the authentic information about the respondents.

Secondary Sources: on concerned topic of research the researcher collected published materials particularly books, magazines, research journals,

Study Areas: the universe of study areas is Kandhar, Loha, Kinwat, Deglur, Mukhed, Biloli, Bhokar, Ardhapur, Naigoan, Nanded these ten talukas of Nanded district of Marathwada, each talukas of

Nanded district selected 200 respondents for interview and concerned to present research work.

Interview Scheduled: interview is verbal questioning. As a research tools or as a method of data collection, interview is different from general interviewing with regard to its preparation, construction, and execution. This difference is that: research interview is prepared and executed in a ‘systematic way.’ it is controlled by the researcher to a avoid bias and distortion, and it is related to a specific research question and a specific purpose.

Sample Design and Size: a purposive sampling technique used for the selection of ten talukas of Nanded district as well as 200 respondents selected through the selected talukas of marathwada region.

Data Processing and Analysis: data processing mainly involves various manipulations necessary for preparation the data analysis. The process could be manual or electronic. It involves editing categorizing the open- ended questions coding, computerization, and preparation of tables and diagrams.

Tools of Data Analysis: only SPSS software used for the data analysis.

Major Finding - Data Analysis: the following information is analyzed through the collected primary data which was gathered by the researcher for research purpose and understanding the real situation of respondents, particularly, social, cultural, economical background of marginal farmers of drought Marathwada region.

Reasons responsible for migration, income per month and habits of respondents, migration and working position, age and exploitations of respondent’s family members.

Table No.1.1 Respondent’s Caste and Religion

Castes	Religions			Total
	Hindu	Muslim	Buddhist	
Aandh	5(2.5%)	-	-	5(2.5%)
Banjara	18(9.0%)	--	-	18(9.0%)
Chambhar	2(1.0%)	--	-	2(1.0%)
Dhangar	2(1.0%)	-	-	2(1.0%)
Dhobi	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Golewar	3(1.5%)	-	-	3(1.5%)
Gond	9(4.5%)	-	-	9(4.5%)
Jangam	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Kaikadi	2(1.0%)	-	-	2(1.0%)
Lingayat	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Mahar	-	-	29(14.5%)	29(14.5%)
Mang	69(34.5%)	--	-	69(34.5%)
Mannerwarlu	3(1.5%)	-	-	3(1.5%)
Maratha	31(15.5%)	-	-	31(15.5%)
Mahdeo koli	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Musalman	-	9(4.5%)	-	9(4.5%)
Pradhan	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Wadd	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Wanjari	10(5.0%)	-	-	10(5.0%)

Warik	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Zinga-Bhoi	1(0.5%)	-	-	1(0.5%)
Total	165(82.5%)	9(04.5%)	25, (12.5%)	200(100.0%)

(Note: The respondent's percentages are indicates in the brackets)

The above Table No.1.1 explained the village 'caste and religion' proportion of the respondent. Here, maximum respondents are belonging to the Hindu religion and their proportion is 165 and

remaining respondent's 12.5 % of Buddhist community but before 1956, they were considering as an untouchables and here, other respondents are belonging to Musalman or those who having faith in 'Islam' Their numbers are 09 in selected villages of Nanded district.

In short, dominant caste of Maharashtra, Maratha come under the minor class of farmer and other communities members also become marginal farmers.

Table No.1.2 Respondent's Caste - Farming Land

castes	Land Holding in Acre				Total
	1.50	2.00	2.30	2.50	
Aandh	1, (0.5%)	3, (1.5%)	-	1, (0.5%)	5, (2.5%)
Banjara	3, (1.5%)	2, (1.0%)	7, (3.5%)	6, (3.0%)	18, (9.0%)
Chambhar	-	-	-	2, (1.0%)	2, (1.0%)
Dhangar	-	-	-	2, (1.0%)	2, (1.0%)
Dhobi	-	-	-	1, (0.5%)	1, (0.5%)
Gollewar	-	1, (0.5%)	-	2, (1.0%)	3, (1.5%)
Gond	-	4, (2.0%)	1, (0.5%)	4, (2.0%)	9, (4.5%)
Jangam	-	1, (0.5%)	-	-	1, (0.5%)
Kaikadi	-	2, (1.0%)	-	-	2, (1.0%)
Lingayat	1, (0.5%)	-	-	-	1, (0.5%)
Mahar	5, (2.5%)	5, (2.5%)	6, (3.0%)	13, (6.5%)	29, (14.5%)
Mang	13, (6.5%)	15, (7.5%)	11, (5.5%)	30, (15.0%)	69, (34.5%)
Mannerwarlu	-	1, (0.5%)	2, (1.0%)	-	3, (1.5%)
Maratha	5, (2.5%)	6, (3.0%)	10, (5.0%)	10, (5.0%)	31, (15.5%)
Mahadeo koli	-	-	-	1, (0.5%)	1, (0.5%)
Musalman	1, (0.5%)	2, (1.0%)	2, (1.0%)	4, (2.0%)	9, (4.5%)
Pradhan	-	-	1, (0.5%)	-	1, (0.5%)
Wadd	1, (0.5%)	-	-	-	1, (0.5%)
Wanjari	1, (1.5%)	1, (0.5%)	5, (2.5%)	1, (0.5%)	10, (5.0%)
Warik	-	-	1, (0.5%)	-	1, (0.5%)
Zinga-Bhoi	-	-	-	1, (0.5%)	1, (0.5%)
Total	33, (16.5%)	43, (21.5%)	46, (23.0%)	78, (39.0%)	200, (100.0%)

(Note: The respondent's percentages are indicates in the brackets)

In the above Table No. 1.2 shows the proportion farming land distribution among the occupied village castes. Here, 78 respondents those who having the 2.50 acre land holding and further 46 respondents land holding in 2.30 acre and there are 43 marginal farmers

those who have 2.00 farming land holding and last very few i.e.1.50 acre farming land holding their proportion is (16.5). In short, the social backward respondents having the less farming land for survival.

Table No.1.3 Respondent's Family Income (Monthly) X Reasons responsible for Migration

Reasons	N.A.	1000 To 2500	2501 To 5000	5001 To 7500	7501 To 10000	10001 To 20000	20001 To 30000	Total
Not Applicable	1, (0.5%)	-	21, (10.5%)	9, (4.5%)	4, (2.0%)	-	-	35, (17.5%)
Unavailability of Works, Inadequate job by Employment Guarantee Scheme	-	-	3, (1.5%)	15, (7.5%)	5, (2.5%)	-	-	23, (11.5%)
Drought Condition,	1, (0.5%)	-	15, (7.5%)	12, (6.0%)	7, (3.5%)	-	-	35, (17.5%)
Indebtedness,	-	-	7, (3.5%)	4, (2.0%)	4, (2.0%)	-	-	15, (7.5%)
Sugar Factory work as supplementary work	-	-	1, (0.5%)	15, (7.5%)	4, (2.0%)	-	-	20, (10.0%)
Persuasion of friends, relative	-	1, (0.5%)	-	8, (4.0%)	1, (0.5%)	-	-	10, (5.0%)
Indebtedness ,Low wages,	1, (0.5%)	-	6, (3.0%)	1, (0.5%)	1, (0.5%)	-	-	9, (4.5%)
Problems of cattle's fodder	-	-	6, (3.0%)	9, (4.5%)	-	6, (3.0%)	-	21, (10.5%)
Family Dispute,	-	-	1, (0.5%)	9, (4.5%)	-	6, (3.0%)	-	16, (8.0%)
All of the above	-	-	2, (1.0%)	6, (3.0%)	-	4, (2.0%)	4, (2.0%)	16, (8.0%)
Total	3, (1.5%)	1, (0.5%)	62, (31.0%)	88, (44.0%)	26, (13.0%)	16, (8.0%)	4, (0.5%)	200, (100.0%)

(Note: The respondent's percentages are indicates in the brackets)

It is essential to understand the financial position of people of rural side because at country side there are not separate charges for the electricity, fire woods, water but it insufficient, then they can very easily adjust it, but when you are unable to solve your basic fundamental requirements then the question is arise.

Here,. Means how much amount you are earning per month. Means per month income is essential for regular expenditure on foods and other requirements.

In short, not only the ‘social reasons’ but also financial poor position responsible for step out of villages for working.

Table No.1.4 Respondent’s Age and Exploitation

Forms of Exploitations	Age group				Total
	20 - 30	31 - 40	41 - 50	51 - 60	
Not Applicable	38, (19.0%)	71, (35.5%)	50, (25.0%)	13, (6.5%)	172, (86.0%)
Physically, Mentally,	-	4, (2.0%)	-	-	4, (2.0%)
Physically, Economically,	2, (1.0%)	1, (0.5%)	1, (0.5%)	-	4, (2.0%)
Mentally, Sexually	10, (5.0%)	1, (0.5%)	2, (1.0%)	-	13, (6.5%)
Mentally, Economically, Sexually	5, (2.5%)	2, (1.0%)	-	-	7, (3.5%)
Total	55, (27.5%)	79, (39.5%)	53, (26.5%)	13, (6.5%)	200, (100.0%)

(Note: The respondent’s percentages are indicates in the brackets)

The above Table No. 1.12 shows the picture of respondents how they are suffered at different places of country by their colleagues or co-workers, agents or contractors while they were working with them. This is only representatives’ picture of exploitation of workers. Actually maximum workers are suffered in gloomy world but they can’t share their experiences with others due to self-respect, family prestige and children are become young and they can’t tolerate such types of mental shock and it’s happened since long time with them.

In short, those people have been migrating since long time were exploited by the agents and contractors means exploitation is compulsory at migration places in different forms.

Conclusion: the following points are come through the analysis of Primary data of respondents of migration from within state and out of state. 1) Here, maximum respondents are belonging to scheduled castes particular Mang, those are believed in Hinduism and Mahar community are accepted. 2) Here, maximum marginal farmers are belonging to the Maratha Community and once up on a time they were land lord but in time due to fragmentation of land in family generation to generation getting less distribution of farming land as well as schedules castes respondents having some farming land for cultivation.3) Here, respondent’s educational qualification is very poor not professional hence their occupations are traditional and maximum respondents are related to the agriculture and non agricultural work.4) Here, little and adult age group respondents are earned money for family and their yearly total income is not more than one lakh.5) while working at own place or migrated areas they are infected various diseases and suffered lot of issues. 6) Here, maximum respondent’s family members are migrating for financial purpose in states and out of states.7) here,

those who having less monthly income or getting work, drought position for agriculture, not available governments employments opportunities. These reasons are responsible for migration. 8) respondents monthly income is very less but they have maintained regular habits than fundamental basic needs.9) here, maximum respondents are going to out of states for cotton Ginning, bricks, sugar cane cutting work o n contract basis work. 10) While working at migrating areas respondent’s female members are exploited by the recognized persons at migrated places particularly, financial, mental, physical, and sexually insulted by the contractor or agents and co workers.

Reference:

1. Khadewala S. and Patil J. F. ,(2013),*Dry land Agriculture of Maharashtra: Problems and Solution* ,Secretary, Comrade Govin Pansare Amrut Mahostaw Samit, Red Flag, Building, Bindu Chauk, Klopapur- 416002
2. (<https://en.m.wikipedia.org> date 19/03/2019 time 10.00p.m.)
3. (<https://en.m.wikipedia.org...> Date 19/03/2019, time 10.10p.m.)
4. (<https://en.oxforddictionaries.com> > explo.... Date 19/03/2019)
5. Nanawati B.S., (1966), ‘Rural life Problems – Personal Experience,’ *Indian Society of Agricultural Economics*
6. Sodhi J. S. (1970), *Problems of Marginal and Landless Agriculturals Labourers,* Agricultural Economic Research Centre, Delhi University,
7. Bhattacharya Pranav,(1976), ‘The Small Farmers of Panjab,’ *Agricultural Research Centre, The Delhi University,*
8. Porohit S.D. (1983), ‘Working of Small Farmer’s Development Agency in Rajasthan’, *Agro Economic Research Centre Report, Sardar University, Gujarat,*
9. Sinha Surendaraprasad, (1978), ‘Marginal and Small Farmers: Problems and Perspectives’, *Manisha publication, New Delhi.*
10. Kolate V.R.,(1990), *Development of Small land Marginal Farmers,* Granthparichay, Arthsanwad, Khand – 13, Ank-4 January – March,
11.) Naidu K.K., ShingV. (1990), *Impact of D. P. A. P. on psycho Social Dimension, Journal of Rural Development -9 (3). Hydrabad.*
12. Pasha S.A., (1991) “Sustainability and Viability of Small and Marginal Farmers: Animal Husbandry and Common property resources,” *E.P.W. Vol. 26, (13).*

Impact of Lockdown on Rural Poor People in Maharashtra

Mr. Jayant Ghatage, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon District, Kolhapur

Abstract: Government's mentality about the spread of Corona virus and its impact on society explains that declaring lockdown was the most important remedy to minimize the spread and applying the same by extending it from time to time. It is true that Government had achieved some positive results in minimizing the spread of corona virus in society. On the other hand when we come across the reality of the problems faced by people during the declaration and extending lockdown by government. As for as the use of lockdown as a measure of controlling the chain of corona virus governments (it may be at central or state level) used lockdown from time to time. On 22ed March 2020 India observed a 14-hour voluntary public curfew at the instance of honorable PM. Modi. The government followed it up with lockdowns in 75 districts where COVID infected persons found in large numbers. Further, on 24th March, the P.M. suddenly ordered a nationwide lockdown for 21 days which affected the entire population of India. Due to the wide spread of the virus and increasing number of deaths and the increasing number of patients in critical conditions during the second wave of the virus various state governments are announcing and extending lockdowns till today. Due to this the industrial establishments, schools, cinema halls, malls in the cities are closed. Some states are providing limited time for opening the hotels, vegetable venders etc for fulfilling minimum essential needs of people. Here in this paper I have tried my best level to explain the impact of lockdown on the rural people and people living in slum areas in Maharashtra.

Key Words: Lockdown, slum dwellers, Corona virus, anganwadi, police patrolling, bad habits.

Introduction: In India the symptoms of COVID-19 were reported on 30 Jan. 2020 and the first case in India was reported in Trissur, Kerala. The outbreak has been declared as epidemic in more than a dozen of states and union territories. Educational institutions and many commercial establishments have been shut down along with it. India suspended all tourist visas as majority of confirmed cases were linked to other countries. On 22nd March 2020 India observed a 14-hour voluntary public curfew at the instance of PM. Modi. The government followed it up with lockdowns in 75 districts where COVID infected persons found in large numbers. Further, on 24th March, the P.M. suddenly ordered a nationwide lockdown for 21 days which affected the entire population of India. Due to the wide spread of virus and increasing numbers of deaths and the increasing number of patients in critical conditions during the second wave Maharashtra government announcing and extending lockdown till today. Due to declaration of lockdown for many times the industrial establishments, schools, cinema halls, malls in the cities are closed. Till today Maharashtra government is extending lockdown with providing limited time for opening the hotels, vegetable venders etc. for fulfilling essential needs of people. The strict lockdown imposed in India and Maharashtra from time to time to contain the spread of the Corona virus pandemic, has severely impacted various sectors except the ones that fall under the bracket of essential services. Self-employed and casual workers, who have no social security net, were most affected due to the lockdown. The lockdown has severely impacted the rural areas as well. Farmers have been impacted due to distributed chain supply. A huge part of the population depends on the agriculture sector and thus the impact of pandemic on the agriculture sector, is crucial to understand. On the one

hand we came across the truth that government had succeed in braking the chain of corona virus but on the other hand the lockdown and its extension from time to time had brought various questions before the rural people and slum dwellers in Maharashtra. In this paper I am going to explain some of the major problems faced by people in Maharashtra.

This research paper is the outcome of secondary data, available literature through various articles, research papers, project reports, and news appeared in daily news papers, information available on web sites and the observed facts in social situations.

a) **Rise in Poverty:** The sudden announcement of three weeks lockdown by the P.M. caused an exodus among the working poor. Thousands fled on foot to their villages, often hundreds of kilometres away that leading to the death. With very little savings and poor social security net, families in rural areas were facing the problem of having lack of meals, borrowing money, and braving the threat of police violence in order to go out for work. Rural poor people felt ashamed in saying that they don't have even Rs. 100 with them. And asking the P.M. to tell how people like them are supposed to survive in such strict lockdown. 'Till today the poor slum dwellers and rural people were not in a position to purchase the vegetables in large amount and store them in their houses. Most essential needs like milk, recharging their mobile, pay the monthly electric bill of their house, etc. Women in 'Dharavi' have not in a position to purchase the essential hygienic medical material for their safety. The impact of Lockdown was also seen in the rural area, most of the rural people lost their working opportunities at construction work where they were working on daily basis, the people working in nearby industrial plants left without job as of the shutdown of industrial companies. Agricultural

workers lost their daily work in agriculture as labourers and lost their earning. One woman resident of a village from the Western Maharashtra ran out of money, groceries and started feeding her three girls only rice with chutney made of crushed onions. She somehow managed to find some work in nearby village for a day, and with the earned money from it she was able to buy some food from the market, which was 10 kilometres away. Due to strict lockdown the public transport facility was totally suspended and she had to higher auto rickshaw costing Rs.300, which was more than three times of her daily wages. This so grim situation created before at least 380 million poor people in India-more than the total population of United States-who were employed in informal sector and most of them were from rural areas. This explains the impact of lockdown and its impact on the gravity of poverty in rural area in India and particularly in Maharashtra.

b) **Shutdown of schools:** Right from the beginning all schools and colleges were shut down due to the lockdown, which adversely affected the whole education system. First of all the face to face communication among students and teachers were lost. Students belonging to anganwadi, pre-primary and primary schools and colleges had made compulsory to stay in their homes. They are becoming more and more vulnerable; some of them who were admitted to anganwadi and pre-primary schools became more malnourished due to the non-availability of mid-day meals, provided in schools. Those who have mobile phones are becoming more and more mobile addicts. They were becoming lazier and due to the restrictions of not going out of home, they have lost intimate relations with their friends and teachers. Government suggested to the school and college authorities to teach and arrange the examinations by using technology such as What's app, Google meet, it is not possible for all school and college students to attend the online classes due to the lack on android mobile, internet facility, or availability of internet data, and internet access to attend the online classes as most of the students belong to poorer families. It is also seen that, those who are capable to get these facilities don't regularly attend the classes arranged by school college teachers (approximately 2% to 3% students from arts and commerce wings attend such classes) in most of the rural, slum areas and semi rural areas. Some teachers are also not well versed about using the technology. Government instead of arranging examinations of first to ninth classes declared that all students were promoted to next class. Recently the SSC board of Maharashtra declared that arranging offline exam of 10th standard students was impossible due to lack of the vaccination of the students. Till today students and parents are not aware of the reopening of the schools and colleges. The negative impact of shutdown of schools was also seen

on school going girls as it became difficult for girls to access separate toilets. That led to an increase in open defecation in villages and in informal settlements which increased opportunities for sexual abusers to attack girls in abandoned spaces. The return of male family members employed in cities and other states also led to an increase in domestic violence and material rape.

c) **Restrictions on social relations of rural people:** Sudden and strict lockdown created restrictions on social relations of rural people. The wide spread of virus in rural Maharashtra was seen during the second wave due to the spread of virus by returned villagers from the cities where they lost their livelihood. Due to the insecure feeling in rural people they boycotted all types of relations with the families whose member became corona positive after testing. No one from the village was in the mentality of helping such family or its members; also the last performances after death were performed in the presence of very few people. If the cause behind death of man or woman was corona positive, villagers were not ready to take part in last rituals, nor the close relatives as due to the strict lockdown and suspension of public transport system, if they tried to reach by using private means, the strict rules of lockdown and controlling presence of police for police of policing on traveling of any type around the villages they were unable to reach and meet their relatives and provide some mental and moral support which was essential in such critical conditions.

d) **Restrictions on performance of various festivals:** The lockdown has minimized the participation of people in performance of various festivals like celebrations regarding various religious deities. Most of the doors of the temples were closed and restricted daily performances in temples. Government advised people to perform the prayers and festivals regarding their deities in their own home along with their family members. And go out of home if necessary for purchasing milk or other essential things and for medical reasons by maintaining physical distance and wearing mask. The villagers have to arrange the marriages in the presence of 45 to 50 people only. The small merchants were given permission to open their shops from 8 to 11 am every day for providing the essential things to people and they have also warned about strictly following various precautions otherwise they are forced to shut down their shops and fined.

e) **Collapsed medical system in rural area:** It is true that the medical facilities in rural areas were not in good conditions and with the announcement of lockdown total medical system in rural area was collapsed and not in a position to handle the critical condition of the infected patient properly. The private doctors, though they were not aware about the proper treatment of such infected people, tried to provide

medicines on their little knowledge at least for two to six days and after the condition of patient becomes more critical and serious they tell the relatives of the patient to take the patient to major cities where government doctors in hospital try to provide treatment of corona virus infected patients. The situation of government hospitals in cities was also not well and on the other hand in the well-equipped private hospitals doctors in cities charged lakh of rupees from the relative's right from admitting and providing treatment to the patient. During such emergency period some people engage themselves in blackmailing the poor people by creating shortage of Covid shield injections and taking advantage from the relatives of the admitted patient, by providing the required services like providing injections, oxygen cylinders, ventilators to the relatives for the affected on extra price, the helpless relatives had no other choice than to purchase these on extra price. For saving the life of the patient relatives try to collect the required money and submit in the private hospital or handover it to the blackmailers. Thus those villagers, who are already poor, try their best level to save the life of their patient. But due to the serious condition of the admitted patient which becomes more critical and at lastly he or she loses his or her life in this way the number of deaths are raising day by day and the number of poor families rich at the pick point of poverty.

f) **The role of Police:** During the implementation of strict lockdown the role played by police is also questionable. According to the government orders it becomes the duty of police personal to implement strict lockdown. For following the guidelines of government police department is imposing various limitations in rural areas in Maharashtra. They have established their centers in various areas like at the entry and exit point of the village, and patrolling in the village in search of people who were left their home and wandering in the village without any purpose. Some incidences of police using violent means to stop anyone who ventures out of the house. Many video clips, which explain the violent steps taken by the police were appeared and news about such steps were also appeared in the daily newspapers. Which explains the carelessness among rural people about the seriousness of corona virus and also explains the action taken by police? During such situations many rural people who wondering without any emergency and or for proper reason have to face penalty and sometimes have to face the lathi charge by police.

Above description explains the miserable condition of rural Maharashtra. Here we have to take into consideration about the usefulness of strict lockdown. According to the government's views about breaking the chain by imposing lockdown is the only important measure to curtail the spread of corona

virus in society and minimize the number of affected persons and deaths of infected persons.

So after thinking about the seriousness of CORONA-19 spread in Maharashtra with expert's government imposed strict lockdown in the last week in March 2021 step by step. First of all government tried to make people aware of the seriousness of corona virus. Then declared lockdown and week end curfew, permitting the people working in medical field to leave their homes to fulfil their duty, gave permission to open medical stores for the relatives of patients to purchase required medical support and permitted the shops to remain open during 8am to 11 am to fulfil the essential needs of people. The last decision about opening of shops for limited time was very strange as due to the limited time for purchasing essential goods like milk and vegetables people started gathering together. And during this period the restrictions and rules about maintaining physical distance or wearing masks were not followed properly by many people. They have no way to get out of their home and fulfil their needs within limited period. Which leads to the gathering of more people during permitted limited time without taking proper care and following the rules made for controlling the speed of virus? As of which main objective of announcing lockdown was not properly achieved. So, this step should be taken for minimizing the speed of spread of virus was not proper. It is also true that the termination of public transport facilities will be helpful for government as many people will remain in their homes and the limited traffic on street will be helpful for controlling the peoples gathering together but it was seen in rural areas that due to the continuous agricultural work remaining ideal in homes became impossible for people. They have to go out of their home and perform their work related to agriculture. Also some traders provide the essential material for fulfilling their bad habits of the needy people by ignoring the rules of lockdown.

The survey conducted by Google shows that lockdown has limited effect on the spread of corona virus. This survey was undertaken from people living in Bombay city, having android smart phones. The picture of the poor people living in rural areas was totally different due to the non-availability of smart phones and lack of entertainment facilities living in homes became impossible for rural people. And as of this they tried to leave their homes and meet their friends for time pass and fulfilling their needs.

Conclusion: As far the impact of lockdown on poor rural people in Maharashtra is concerned it has increased poverty among villagers as they loss of employment opportunities due to strict lockdown imposed by Maharashtra government. As per lockdown and cancelation of public transport facilities rural people were not in a position to fulfil their basic needs. Most of the families living in poverty have to

minimize their basic needs and carry on their life with limited resources available to them. Due to the shutdown of schools and colleges they have to face the problem about handling their children properly. Most of the school going students became addict of smart phones; they have lost the face to face relations with their teachers and became unable to join the classes arranged by the teachers. Government has cancelled the arranging examinations for first to ninth class's students which will hamper the quality of our education system. The school going girls have to face the problem related to using toilet facilities. And so on. The lockdown declared by state government has achieved some relief in curtailing the speed of corona virus during the second wave. But rural people have to face the problems created by collapsed medical system; it became their duty to somehow arrange the extra money for providing treatment for positive relative, various programmes related to religious festivals; and marriage ceremony: the doors of temples were closed down and people were suggested to perform their religious duties with their family members in their homes. The relatives are unable to visit diseased person or meet the relatives after death of relative due to corona infection and unable to provide the family members moral support due to the canalization of public transport facilities. On the other hand according to the government viewpoint lockdown is the only proper measure to control the spread of corona virus but in reality does not seem so.

References:

1. Abdul Azeez, E.P., Dandub Palzor Megi, Asha Rani and Senthil Kumar A P, 'The Impact of COVID-19 on Migrant women workers in India' *Eurasian Geography and Economics*, Routledge Journal
 2. SSHAP, 'COVID-19, Uncertainty, Vulnerability and Recovery in India,'
 3. Swapnil P. Dhattrak, 'The Socio-Economic Impact of Covid-19 Pandemic in India' *International Journal of Arts, Science and Humanities*.
 4. Asia
<https://www.org/rosa/media/13066/file/Main%20Report.pdf>,
'Millions of children risk poverty and hunger as India's COVID crisis spirals' 28th April 2021
 5. Niyati Agrawal and Hasan Ashraj, Dvara Research 'COVID-19 Impact on Daily Life Survey', December 2020
 6. Jeemol Unni 'Impact of Lockdown Relief Measures on Informal Enterprises and Workers' *Economic & Political Weekly*, 26 Dec, 2020
 7. Foresight 4 'Responding to the Impact of COVID-19 on Rural people and Food Systems' working document 10 May. 2020
 8. Department of Economic and Social Affairs 'The Long-term impact of COVID-19 on Poverty' October 2020.
 9. Sohini Sengupta and Manish K. Jha, 'Social Policy COVID-19 and Improvised Migrants: Challenges and Prospects in Lockdown India' Sage publishing 2020.
 10. Loksetta; Lokrang: 'Impact of Lockdown on People in Rural India' Loksetta news paper 23rd May 2021.
 11. Kunal Purohit: 'India COVID-19 lockdown means no food or work for rural poor', 3rd April 2020
 12. 'Unlocking the crisis; Understanding impacts of COVID-19 and subsequent lockdown on single women farmers of Maharashtra, Focus, Mahila Kissan Adhikar Manch.
 13. Bhakti Kellkar, Impact of COVID-19 on agriculture sector: Study of five villages in Maharashtra,' Study for Sustainable Employment.
-

Human Resource Management in LIS

Dr. Prashant S. Pagade, Vidarbha Art's & Commerce College, Lakhani Dist. Bhandara Cell no:-7588770820

Abstract: - Every organization including libraries is made up of the resource of persons, money, material, and machinery. But without the resource of the persons, all other resources by themselves cannot fulfill the objective of the organization and same thing material and machinery cannot totally fulfill by resource sharing. Therefore the person i.e. human and materials i.e. resources are the most significant resources of any libraries and organization thus, in this system, each library is both a giver and a receiver. There is, thus an imperative need to develop a spirit of co-operation among the library staff and library to library this spirit of sharing the resources would entail the participant libraries in a system to benefit for advancing their individual goals and objectives.

Key words: HRM, HRD

Human Resource Sharing (H.R.M): HRM is an integral part of all the functions of modern management. It is more concerned with the development of employees rather than the direction of things. Growth of consciousness amongst men has made human relations as the most important problem of modern management making people work efficiently has become the most important function of all good managers and libraries.

Today HRM has become a highly specialized job. It permeates at all levels of modern management; HRM is primarily concerned with the management of human relationship within a modern organization. It is the responsibility of all those who are employed as specialists. It is the responsibility of all those who employed as specialists. It is the part of management which is concerned with people at work and their relationship within an enterprise.

It applies not only to industry and commerce, but to all fields of employment, including libraries, Its objective is the maintenance of those relationship on the basis which, by consideration of the well-being of the individual enables all those engaged in an undertaking to make their maximum personal contribution to the effective working of that business undertaking, It involves the direction and coordination of human relation in the libraries. The work of human Resource manager is of a continuous nature.

Importance of Human Resource Management: Human Resource plays a crucial role in the development process of modern economics “ Author Lewis” Observed there are great difference in development between countries which seem to have roughly equal resources, so it is necessary to enquire into the difference in Human behavior” It is often felt that though the exploitation of natural resource availability of physical and financial resources and international aid play prominent role in the growth of modern economics, none of these factors is more significant than efficient and committed manpower. It is in fact said that all development comes from the human mind. Logically perform the creative work. The time demands access of information in low cost and within less time, which also may helpful to

develop the positive approach of each users. Most of the institutions and their libraries facing the less visits of users of their libraries, which may be due to such negative approach. It is also fact that ,It is possible to provide the library information by a few mouse clicks within very less time. As todays environment of education and publication explosion is concerned it is necessary to adopt certain new strategies traditional book keeping maintenance of books and infrastructure, and sorting of information is a lengthy and difficult process due increasing limits of the information, which consumers the more time to library staff and users.

Need of Human Resource Management Planning: The Human Resource Management planning is also known as manpower planning is also known as manpower planning is an importance and indispensable part of library planning process. It is essential for the following reason.

1. Each organization needs people with desired level of qualification, skill knowledge, working experience and aptitude for carrying out its work.

2. A large number of people in origination have to be replaced, due to retirement, resignation termination VRS, disability, death etc.

3. In order to meet the need of expansion diversification or construction of plan of the organization manpower planning is required.

4. Needed to facilitated manpower utilization growth and development and retention of appropriate human resources.

Forms of Human Resource Management: - In present time forms of human resource management is very vast. It is the basic function of management. Even librarian has to manage his own employees. It applies to all kinds of business organization, commercial organization as well as social organizations including libraries.

Some of the important activities/forms of the Human Resource Management may be stated as follows.

1. Selection of Employees.
2. Training and Development of Employees.
3. Promotion and transfer of the Employees.

4. Maximum satisfaction and motivation to the Employee.
5. Welfare activities for the employees.
6. Maintenance of good industrial relation among employees.

Role of Librarian and Human Resources: - An important element of organizational success is an HRM strategy, where every librarian is an HRM manger; Example Every librarian must be expected set goals for the development and satisfaction of team. Second every Library employee is viewed as a Valuable resource just like Library Services. The advantage for the organization finally through effective HRM Program the organization goals are successfully integrated with individual employee needs.

Conclusions: Human Resources Management efforts are planned systematic approaches to increasing organizational success. Today it would be difficult to envision organization achieving success

without efficient HRM Programed and activates Libraries deals with human resources as an intellectual capita and the staff forms the most important part of the libraries. There is an increasing relationship between the quality of investment in the human power and their job performance. The libraries must apply personnel management practices so that this may prove productivity and creativity of the staff.

References:

1. Chaudhary, K. K., *Human Resource Management, (Principles and Practice)*.New Delhi: Himalaya Publication House,2009.
2. Krishnaveni R., *Human Resource Development, (A researcher Perspective)*New Delhi: Excel Books 2008.
3. Lal, C. and Kumar *Descriptive question in library and info. Science, New Delhi: Ess Publication.*2010.
4. Sirya, P. M., *Human Resource Management, Nagpur, Payal Prakashan.*
5. Simmons-Welburn and Mc Neil (2004), *human Resource Management in Today's Academic Libraries.*

Role of Academic Library in IT Environment

Varsha M. Meshram, Smt. R. M. Patel College, Bhandara Mob. 8862011984. varshameshram4@gmail.com

Abstract: - *The application of information technology in every aspect of life has changed the entire scenario of the present world the developments in information technology sectors and information explosion are the main reasons for emergence of electronic information era. Information communication technology has brought a lot of changes not only on the library and information services but also on the role and expectations of the librarians. This paper highlights importance of information technology in academic libraries.*

Keywords: - *Academic library, internet, e-resources, Role of librarian.*

Introduction: - Library services have been tremendously influenced by rapid technology innovations over the years. The internet has virtually provided a new dimension to every area of the library services and operations. 1. Change of information needs. 2. Change of information habits. 3. OPAC 4. Networking.

This age may be truly called as electronic informations era caused by the explosion of electronic methods in every specialized field. Yet this is only a part of which changes taking place for the socio-economic, cultural development, which at present has brought a new dimension in the means of human communication. Technology has been an important driving force for change. The wholesale intergration of information technology into mainstream organizational routines has affected everyone.

In the era of information technology, information storage and retrieval has become unbelievable information can be accessed remotely. Globalization of technology increase in quantity from source of information like various types of documents media and internet library are considered as the heart of the college and play important role to provide all kind of necessary information service for the progress of hole

education system and there by the nation and finally world.

Academic Libraries and Internet: - In addition to exponential growth of information, financial shortage of staff and veying complex and increasing demand and expectations of users. Information Technology has completely changed the scenario of global information society. Information sections in general and academic libraries in particular are under pressure to provide right information to the right time and also the right user.

Major portion of the current information is being produced right over internet in digital form of print or other traditional form moreover; many information providers have started to provide information to end users from single work stations.

Role of Librarian: - The changing role of library professional implies a set of updated skills needed for facing the challenges created by the latest web technologies in the e-learning environment. The emphasis will shift from technical skill in the library to communication, facilities, training, and management skills.

Although technology presents the librarian with ethical challenges the librarian is to ready for the role

of information professional in the connected networked world and they have to acquire skills that can be contributed to success in their new roles.

Library and E-Resources: - An e-resource means electronic resources which are available in electronic form. In ICT era e-resources are very useful in every sector. The quality of e-resources has link with types of library collection as it depends upon the requirements of the users.

Database is collection of large information of every subject easy to search information from database with different keywords.

All newspaper is also available online.

Types of E-Resources:- E-books, E-Journal, E-Database, Web based information, E-Thesis, E-Learning, E-Newspaper, E-Governance. **Ex :-** www.doab.org, Encyclopedia britanica, www.britanica.com, www.DOAJ.org, Shodhganga, NDLTD, Vidyanidhi, INDMED, AGRIS, ERIC, Web of Science, NDL, D-LIBMagzime, N-LIST, Vidyamitra, etc.

E-Learning:- E-Learning is delivery of a learning training or education programe by electronic media and internet E-Learning involves the use of a computer or electronic device in some way to provide training, educational learning materials. **Ex.-** Swayam, NPTEL, IGNOU, Sakshat, E-PGPathshala, etc.

Benefits of Internet: - 1. Latest information, 2. Ease of portability, 3. No repetitive task, 4. Easy of information sharing, 5. Universal access, 6. 24x7 Services, 7. Easy indexing, searching, 8. Instant messaging, 9. Weblogs.

The remarkable growth of internet has made significant revolution in all searching and retrieving information internet has become the king of all media, by which we can access virtual information and can build a virtual library to provide timely quality service to the users. These digital eras are in the position to change their role as arbitrary information scientist and to meet the challenges of the internet.

Problems in Using IT: - In the present information era, information is considered as the fifth need. When computers were introduced in libraries there was a lot of assistance, where as the information technology was received very well by the profession.

There are many problems in modernizing library services using IT. The major problems included lack

of management, support inadequate financial resources, lack of training personnel, lack of advisory services software problems, security problems. Manpower issues, organizational structure, collect of e-resources, etc.

Staff Responsibility: - Regular training programme will help staff to improve their skills to improve their daily operations and services and better understanding of knowledge resources. 1) Be alerting, innovative, and creative. 2) Willing to learn and adapt to env. 3) Enable users to interact with knowledge resources. 4) Provide quality services.

To remain vital forces in transformational era the libraries have to focus on. 1) To serve as a portal for access the vast information resources and concentrate on access and knowledge management rather than physical ownership. 2) Libraries leadership and staff should recast their identities in relation to the changing models or knowledge creation and dissemination and in relation to the academic communities they serve. 3) Academic libraries and staff be the torchbearers to lead versatile information seekers and relinquish their tasks by providing right information to the right users at the right time and if possible with right personal touch.

Conclusion:- The remarkable growth of internet has made significant revolution in all the area of science and technology. Rather than using it as a soal for searching and retrieving information. Internet has become the king of all media by which we can access virtual information timely, quality service to the users. Librarians this digital era are in the position to change their role as arbitray information. scientist and meet to the challenges of the internet. World Wide Web, Online access in the knowledge society. So they must enrich their knowledge with special skills of the latest IT developments to networks and to organize and manage the information by building digital libraries and by which they can provide quality e-information service to the knowledge society.

References:-

1. Allen, Michael W. (2003), *Michael Allen's guide to e-learning*, John Wiley.
 2. Arant, Wendi and Benefiel, Candace R. (2003), *The image and role of the Librarian*, Haworth press.
 3. Kurtus, Ron (2004), *What is e-learning*.
 4. K. Lal (2002), "Library Information Science", ESS. Publication, New Delhi.
 5. *Electronic Resources Life Cycle – Pesch, 2009.*
-

New Emerging Teaching Methods and the Right of Equal Opportunity

Dr. Suyog S.Ingle, N. M. D. College, Gondia (M.S) adv_suyog@yahoo.co.in

Abstract: - Equality of opportunity to all is one of the basic principles of our Constitution. The present Covid 19 situation has made the entire globe to rethink living life, so the ways of living. Every mode of life is to be rethought; reassessed and new innovative ways of safe living has to be researched during this global pandemic. Humans are the most capable adaptable living beings to the surrounding. They always found a solution to the problem, but all the new inventions have good things and some losses. So now in this pandemic situation, education system also needs to be changed to be suitable to the surrounding circumstances. And it has started, our students though engaged in mobiles for YouTube videos or playing games have adapted the new innovative mode of learning like zoom video meetings. So the traditional concepts of pedagogy are changing and now it is the duty of each teacher to adapt this teaching learning environment. But this is also a fact that in developing state like us the availability of resources is also a challenge to social inclusion and human rights. Education has become a tool for economic development moving away from its original role to provide environment for human development. Which result, higher education becomes very costly and even if policies are directed towards openness, in reality, just a few have the money to afford it. So basically we should adapt this new phenomenon of teaching learning but should also strive for protecting the interest of those who suffer because of the lack of resources.

Introduction: - Education comprises teaching and learning specific skills, and also something less substantial but more profound; the imparting of knowledge, positive judgment and well developed understanding. Education has as one of its fundamental aspects the imparting of culture, values, skills, knowledge, wisdom from generation to generation. It is an application of pedagogy, a body of theoretical and functional research relating to teaching and learning. The world is becoming more interconnected, the environment is becoming less stable, and technology is continuously changing our relationship to information. Changing global patterns demand that we rethink what, but even more important, how and where we learn. We need education for the 21st century and specially for challenging this present pandemic. At the same time we have to rethink for social inclusion and human rights for adapting these new trends of learning. So that, protecting the interest of every group of beneficiaries of the society.

ICT learning: - ICT may function as a facilitator of active learning during this present situation. The integration of information and communication technologies can help refresh teachers and students. This can help to improve and develop the quality of education by providing curricular support in difficult subject areas. Teachers generate meaningful and encouraging learning experiences for their students, strategically using ICT to enhance learning students enjoy learning and the independent inquiry which provides innovative and appropriate use of ICT to adopt ICT classroom instruction, students and teachers can learn to practice various ICT skills and its benefits through effective use of this technology. This innovative approach has capability to adapt to the students instructional needs in the classroom situation.

Hence the adoption of smart classroom systems by educational institutions is transforming the traditional education system. The sudden exchange is not only limited to private institutions but even a number of aided institutions have started running smart classes by using e-learning concepts by available resources like mobiles or computers through online. Though the crisis is disturbing, it is making our schools and even colleges, technologically advanced.

Some common educational applications of ICT are as follows:

Laptop - Less expensive laptops have been designed for use in school on a 1:1 basis with having features like lower power consumption, a low cost functioning system, and special re-programming and web network functions. Despite efforts to reduce costs, however, providing one laptop per child may be too costly for developing countries like us.

Tablets- Tablets are small personal computers with a touch screen, allowing input without a keyboard or mouse. Free apps (application software) can be downloaded onto tablets, making them a handy tool for learning. The most effective educational apps develop thinking skills and provide creative and individualized options for students to express their understandings.

Interactive White Boards or Smart Boards- Interactive white boards allow projected computer images to be displayed, through projectors. At the same time, handwritten notes can be taken on the board and saved for later use. Interactive white boards are related with whole-class instruction rather than student-centred activities. Student commitment is generally advanced when ICT is available for student use throughout the classroom.

E-readers- E-readers are electronic devices that can hold number of books in digital form, and they are increasingly utilized in the supply of reading material.

Students and learners can take the use of it for digital learning.

Flipped Classrooms- The flipped classroom model, involving lecture and practice at home via computer guided instruction and interactive learning activities in class, can permit for an expanded curriculum.

Mobile Learning -Mobile learning is a wide term usually used to describe learning that happens through the interaction with contents in devices like smart mobile phones, tablets, etc. Mobile learning ,being less about physical devices and more about the experience and opportunity afforded by the evolution of education technologies. It aims to have information “at anywhere, anytime, and similarly learning enabled by instant, on demand access to a personalized world filled with the tools and resources we prefer for creating our own knowledge, learning and satisfying our curiosities, at the same time collaborating with others, and cultivating experiences. Needless to say, mobile learning brings forth many new ideas for learning, collaboration, interactions, peer-learning, and much more, all of which together was not possible before.

Although, many devices mentioned above can aid in learning in the Indian education context, but in present pandemic situation, smart mobile phones are very much useful. Mobiles are the devices that allow their users a variety of services such as calls, SMS’s, emails, MMS’s, internet access, etc.. With increase of demand and improved technology, mobile phone manufacturers have been able to come up with advanced feature smart phones at lower costs and now new android version. This has led to a wider penetration of phones in both urban and rural areas that were inaccessible earlier. With increased access and use, mobile phones have found various unusual uses which include social networking, online shopping, instant messaging apps, live TV viewing and also education. The revolutionary technology of the mobiles has been associated with learning and education and has been promoted as a technological tool that could impact the process of learning. Mobile technology has the capability in pandemic situation like present covid 19 atmospheres, to connect the education system and provide new ways of engaging students, thus making the learning experience more significant. It has the feature to bridge formal and informal learning. Software applications (apps) developed for phones can be contextualized to adjust to local educational settings like localized language, inculcating local games in game based learning context, etc.

When bringing ICT into classrooms, we should rethink the policies that should use an incremental pathway, establishing infrastructure and bringing in sustainable and easily upgradable ICT but also the other side of learning that is the availability of

resources with the childrens should be considered. Schools in some countries have begun allowing students to bring their own mobile technology (such as laptop, tablet, or smartphone) into class rather than providing such tools to all students. However, not all families can afford devices. Schools must ensure all students have unbiased access to ICT devices for learning. Although some States in India had tried to provide these ICT devices to all students of all classes, but if it is not possible then that would be violation of his or her right of opportunity.

Online teaching reality and challenges in India:

No doubt, students and teachers are compromising things of traditional learning but they have to adapt this mode of learning. Moreover, many of them are not well equipped with technology tools to take advantage.

National statistical office data (2017-18) reveals that just 10.7% of households in India have a computer while only 23.8% enjoy access to internet facilities. The rural areas and the poorest households particularly bear the brunt of unequal access. But, about 337 million smartphones make India world’s second largest smartphone equipped population. Over the next five years, smartphones and tablets will completely change the look and feel of new learning strategies. The country has one of the world’s most widespread 4G networks on the planet. But still rural areas do not have the connectivity. Even more remarkable is the fact that data is very affordable but still some do not have smart phones. Over such strong networks, classes can be streamed with ease. Students who learn in virtual classrooms will find that their learning experience is as good as in classes but what about those who are unable to have these learning resources. More than 30% of the country's population is not computer literate. Not everyone can afford a computer or a laptop. Some teachers are not familiar with the new format of education. Some rural areas did not have the communication facility like interiors of eastern vidharbha, then question arouses of their right to equal opportunity.

Sum-up: - Now it is the responsibility of the teachers to get well equipped themselves with these new innovations of teaching and also be able to cope up with these changing patterns of teaching and learning. The future classroom needs to be completely different in order to become relevant for the new era of education. Technology will be at the centre of this change. When our parents remember their school days, a class under a tree, they were used to taking down notes from a blackboard on which teachers would write using dusty chalk. With changing time, chalk and duster were replaced with smart boards and now touch screens, audio-visual facilities are the need of the time, and thus the era of digital learning started. But with rethinking that equal opportunity to all is the fundamental principle of Indian Constitution.

References:

1. <https://www.indiatoday.in/education-today/featureophilia/>
2. <http://www.gangainstituteofeducation.com/june/junerenu.pdf>.
3. <https://government.economicstimes.indiatimes.com/news/>
4. <https://www.financialexpress.com/education-2/covid-19>
5. <https://www.thehindu.com/opinion/lead/e-learning-in-india-a-case-of-bad-education/article32672071.ece>
6. <https://learningportal.iiep.unesco.org/>
7. https://www.ipemgzb.ac.in/knowledgesharing/Biswajit_mobile.
8. <https://hrcessex.wordpress.com/2020/08/16/inaccessibility/>

Social Problems in India

Dr. Sushma Bageshwar, Head, Dept. of Sociology, Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Hingna

Abstract: India is progressing altogether the most areas that are crucial to the country's development like education, technology, organizational structure, policies, rural areas, agricultural methods, industries, etc. There has been the prevalence of some societal problems that are severe and encourage be major impediments within the course of the country's development; these are poverty, illiteracy, unemployment, child marriage, and malnutrition. Poverty is that the condition when the individuals suffer from deprivation of various factors like education, shelter, and food, and nutrition, development of skills, clothing, and employment opportunities. Illiteracy could also be a state when a personal is unable to read and write, this state doesn't enable a private to amass an honest quality job to sustain his living, hence it is a significant social problem. Unemployment may well be a societal problem when a private is jobless, when he's jobless, he's unable to earn the income that's required to implement a successful living and meet all the essential requirements of himself additionally as his relations. Another major problem is child marriage when the marriage of children takes place who are below 18 years old, then it not only influences them but their families also in a very negative and unconstructive manner, and it proves to be a big impediment during progression and will be a serious social problem especially amongst the agricultural dwellers. Malnutrition is also a state when a private is unable to satisfy his daily nutritional requirements; individuals are undernourished once they do not consume the required calories which they're over-nourished once they consume too many calories than required. There are measures implemented to resolve these problems and so the most objective has been to eradicate the problems of poverty, illiteracy, and unemployment. People within the agricultural areas, especially in Rajasthan, considered their daughters to be a burden and desired for the son, hence they believed in marrying off their daughters early. For the country to make further progress, it's required that the problems of poverty, illiteracy, unemployment, child marriage, and malnutrition should be eradicated.

Introduction: - When a particular social phenomenon or condition disturbs the social order and hinders the graceful working of social institutions, that involves be identified as a social problem. At the initial phase, such conditions are neglected since they're doing not have any serious adverse effects on the social organization. But gradually, they get gathered and start to influence typical public activity. Then such a condition is recognized as a social problem. Once a social problem takes roots and develops beyond the bounds of tolerance, there arises resentment against it and there is a requirement for remedy within the interest of social harmony.

Social Problems in India: - The significant social issues in India are Population issues, casteism, distance, regionalism, linguism and communalism, beggary, joblessness, neediness, work issues, country issues, issues of industrialization and urbanization, prostitution, wrongdoing, suicide, misbehavior, youth tensions, and student unrest and eventually the problems of democracy.

Poverty: Those individuals, who are residing within the conditions of poverty, enormously feel deprived which they form this viewpoint that they rigorously lack all the rights, speech, authority,

control, and autonomy. Hence, under now, it has been tried to clarify that poverty-stricken individual besides living in destitute conditions, have no say in any matters which they're completely vulnerable and powerless. This experience enables them to become aware of the approach and the behavioral traits of impoliteness, dishonor, disgrace, merciless treatment, and abuse at the hands of the community. Absence and paucity of the regulations, strategies, processes, lack of defense against antagonism, extortion, and terrorization, and lack of civility and predictability in interactions with the overall public, are the areas that put rigorous pressure upon the poverty-stricken people. These people are prevented from taking advantage of the new economic opportunities or in getting involved in activities outside their direct region of protection (Causes of Poverty and a Framework for Action, 2001). Pressures of objective force or arbitrary bureaucratic power make it difficult for them to participate publically issues, to form their awareness available, and to enable them to urge recognized. Irregular and in several places and areas are among the sources of logically slow progress in enlarging the human assets of the poor people. In rural areas, poverty-stricken people lack the assets and

income-earning opportunities; such factors bound them to wealthy landowners in patron-client relationships; and for women, lack of savings and assets doesn't enable them to possess any reasonably say within the household matters which they lose their independence.

Illiteracy: There are most of the individuals amongst the poor and people who are affected by social disadvantage are consistently illiterate as well; amongst the socially deprived individuals, more women are illiterate as compared to men. There's an oversized number of individuals in rural areas who lack the essential skills of reading and writing as compared to the urban areas (Bhatia, 2013). The impacts of illiteracy upon the lives of people are always negative and have unconstructive influences, once they don't seem to be ready to read, write or solve numerical problems, they face numerous problems like unable to travel from one place to a different, unable to open bank accounts and do banking transactions of depositing and withdrawing of cash, unable to place their signatures wherever required, unable to buy products from the market and then forth. The foremost negative influence is when an individual is unable to read, write and solve numerical problems is that he's powerless to realize an honest job, the sole sorts of jobs that one can perform are manual jobs like cleaning, domestic labor, hard hat, painter, carpenter, plumber, electrician so forth, and these jobs give them the number of cash which isn't enough to sustain their families; research has indicated this to be a significant problem for the minority groups who are illiterate. Widespread illiteracy has proved to be a serious hindrance to the progress of the country, with an outsized number of individuals unable to function within the present culture. Within an organized economy and within the employment sector, the word occupies a particularly important position. The poor and therefore the illiterate persons are the last categories of persons that suffer from unemployment and therefore the conditions of poverty, they are doing not have enough food to eat and head to bed without consuming their proper nutritious diet. The poor and therefore the illiterate people would possess the talents of preparation of meals or making artworks or handicrafts and then on, but the bulk of them lack the talents that restrain them from having any quite quality employment. The event priorities of the poor are a process of education for the economic planners; such education and literacy skills are reflected within the variety of different lines of poverty, programs, and varied awareness to different client groups among the poor (Bhatia, 2013). These people all the time forestall to getting some quite work over acquiring education; they have work so they will make their living conditions improved; they're always keen on

working harder and work for long hours to create enough money.

Unemployment: The meaning of the term unemployment means being without employment; when an individual is educated and is unable to search out a job, he begins to feel disturbed and frustrated. Unemployment affects a private in numerous ways; he stays round the house, doesn't have anything to try to, and also faces difficulties in finishing up the everyday life activities and in meeting the wants of his family. Unemployment may be a major hindrance during the course of the country's progression; this could be stated within the case of an example of a family belonging to socio-economically backward sections of the society. This family comprises of six people, husband, wife, and their four children, the oldest daughter has passed her twelfth board examination with a grade of over 90 percent, another daughter is in twelfth, one son is in school six and another son is in school three. Their mother works in a very beauty parlour and earns merely 4000 rupees a month and their father is unemployed and stays reception. These aspects show that the sole monthly income that this family earns is 4000 rupees, during which they're speculated to meet all the daily requirements and also the needs of the members of the family. The oldest daughter of the family aspires to become a doctor and would love to accumulate training from a well-reputed coaching centre to clear her medical entrance examination; but during the course of her achievement of desired goals and objectives, financial problems are appearing to be major issues. She has formulated an objective of acquiring medical education, on the opposite hand, her siblings wish to amass pedagogy and become career-oriented in their lives. With such meager income, it's even hard to keep up the daily nutritional requirements of the members of the family. To unravel their financial problems, they're seeking help and assistance from outside agencies and other individuals. All four children and their mother are extremely hardworking and dedicated towards their goals and targets, but because of some problems their father is unemployed, therefore, his unemployment proves to be a serious barrier during the course of the achievement of desired goals of his relations. The explanations haven't been disclosed within the case regarding his unemployment, but unemployment may be a severe problem that not only hinders the goals of one's members of the family but is also a significant barrier during the course of the country's progression

Child Marriage: Child marriage refers to the wedding of the kid who is below 18 years old, this can be in accordance with Article 1 of the Convention on the Rights of the kid, it's considered to be a social evil and may be a violation of human rights; both males and females are littered with this social evil, whereas girls are affected more as compared to boys. The marriages occur at such a young age out of certain

customary or religious beliefs together with economic considerations. Child marriage could be a global phenomenon, in parts of Asia, Africa, and also the Americas; globally 36% of the ladies are married before they reach the age of 18 and 14 million adolescents between the ages of 15-19 give birth every year, girls during this people are twice as likely to die as compared to women who are in their twenties. Child marriage is most frequently an arranged marriage, the foyeys believe the first marriage of the women because they bring about lots of dowries, hence the family can accumulate monetary wealth during this manner; another aspect of kid marriage is that the age of the boy doesn't matter, whether he's double, triple or fourfold her age. These communities possess the perspective that ladies don't seem to be allowed, and that they are incapable of studying or working. there's also a belief that girls may reproduce at an early age because their reproductive period is brief and, in most cases, they believe having four to eight children within the family; if these children are sons, they're thought to be assets and if they're girls, they're superfluous to the family's economic conditions except once they are married off.

Child marriage is considered a deal that usually represents a major economic activity for the family; child marriage could be a prevalent custom in most parts of the developing world. Girls are mainly considered to be the properties of the foyeys who when married off early cause the attainment of greater wealth. In India, the practice of kid marriage is prevalent mostly amongst the poor communities, especially those communities who don't believe the attainment of education and are colored by the normal, cultural practices and viewpoints that cause the first marriage of their children, especially girls. This social evil is more prevalent in rural areas; the issues that encourage child marriage are poverty, illiteracy, continued perpetration of patriarchal relations that persuade gender inequalities, and cultural insights that convince this wonder to prosper (Abbhi, Jayakumar, Ram Raj, Padmanabhan, 2013).

Malnutrition: India is the country where the most important numbers of hungry people reside within the world. the worldwide Hunger Index (GHI) 2010 ranks India at 67 out of 112 countries, whereas 2012 GHI ranks it as 65 out of 79 countries. within the same way, the matter of malnutrition in India is acute, widespread, and even disturbing especially amongst women and youngsters. As per a worldwide Survey Report released by save the youngsters on 19 July 2012, India is ranked at 112 among the 141 nations as regards Child Development Index (CDI); and there are disparities across various sections of the society yet the states. It's obvious that poverty is that the main reason for hunger and malnutrition, and an occasional level of awareness is another major cause.

Consequently, poverty eradication and awareness increasing are essential to eliminate hunger and malnutrition in India; these two factors are crucial to releasing people from the matter of malnutrition. the govt has initiated various measures to beat hunger and malnutrition, but they're not effectively implemented. CSOs, the private sector, professional institutions, some international organizations; and donors are equally apprehensive and active on these issues. However, there are miles to travel, and hence coming, staying, and dealing together of all the stakeholders is critical for rapid progress (Hunger and Malnutrition in India, n.d.).

Individuals are malnourished or suffer from undernutrition when their diet doesn't make available adequate calories and protein which is important for his or her growth and development or after they aren't ready to completely utilize the food that they consume thanks to illness. Individuals are malnourished and suffer from nutrition if they consume too many calories than what's required. Malnutrition may be defined because the insufficient, excessive, or imbalanced consumption of nutrients. There is the event of several styles of nutrients disorders depending upon which nutrients are lacking or consumed in excess. The deficiency of varied styles of nutrients like vitamins, proteins, calcium, potassium, carbohydrates, fats, and then forth can cause unhealthy growth of a personal and health problems. it's been reported by the planet Health Organization (WHO) that malnutrition has been the key contributor towards child mortality globally, presently it's available in 45% of all the cases (What is malnutrition, 2014).

Conclusion: - The main purpose of this research paper is to understand the societal problems in India, such as the problems of poverty, illiteracy, unemployment, child marriage, and malnutrition. Poverty is the major problem and there are many individuals within the country especially in rural areas and those belonging to underprivileged and socio-economically backward sections of the society that are poverty-stricken and undergo difficulties in meeting their daily living requirements. There have been numerous factors that contribute to poverty; these are climatic factors, demographic factors, personal causes, economic causes, and social causes. Illiteracy is one of the crucial factors that impede the course of an individual's as well as the country's progression, when individuals are illiterate, they are unable to implement various activities and functions such as getting engaged in effective communications, purchasing groceries from the market, carrying out banking transactions, filling out home and loan applications, applying for a job by filling out job applications, they are unable to get involved in any kinds of extra-curricular activities, helping their children in acquiring a good education, assisting in

their homework and so forth. Therefore, it is understood that when an individual is illiterate, he may be able to perform the household chores such as cleaning, preparation of the meals, etc. but he faces problems and difficulties in implementing any kinds of activities and functions that are outside his home.

Unemployment is a severe state; many individuals within the country are unemployed in present existence, people who possess the basic literacy skills of reading and writing do inculcate the aptitude and abilities within themselves that they can find jobs to sustain their living, on the other hand, individuals who possess a high school diploma or a college degree are considered to be well educated who can carry out a good quality job in an efficient manner. Despite having good quality education, still individuals are unemployed and face difficulties in acquiring a good job. This condition hinders their children from acquiring good quality education and meeting the daily requirements such as civic amenities, food, and nutrition, etc. Another problem is child marriage; it is malevolence and is a hindrance within the course of economic, social, financial, cultural, political, and administrative development of the country. Financial problems, rigid cultural and customary beliefs, traditional values, and unawareness of the people belonging to socio-economically backward sections of the society are the main causes leading to the prevalence of child marriage in various parts of the country; these individuals are of the viewpoint that early marriage leads in the generation of affluence.

Malnutrition has been a severe problem in India; India is a habitat for about one-third of malnourished children in the world in the early 2000s. The differences in the status of malnutrition amongst the individuals may differ from state to state. There has been progressing within the country's economic conditions, there has been the formulation of policies

and schemes that have the main purpose of looking into the malady of malnutrition and making attempts to solve it; despite these schemes, it is surprising to see that the problem of malnutrition still exists. The reason this problem has been emphasized is that children and youth are considered to be the future of the country and if they do not intake proper diet they will not be able to develop any kind of cognitive, motor, or developmental skills as well as appropriate mindset that is required for the generation of one's welfare and goodwill. There has been the formulation of measures and policies to look into these problems such as establishing educational and training institutions in urban and rural areas, making education free of cost, availability of scholarships and grants, formulation of mid-day meal schemes in schools, provision of food to the individuals in religious places such as temples and gurudwaras, skills development programs amongst the individuals, and spread of awareness amongst the rural masses and socio-economically backward sections of the society that girl children are also equal to the male children and they should be equally educated, supported, regarded and should not be considered as a burden. Adequate recognition of all the factors would eradicate the societal problems and enable the country to advance towards progression.

References:

1. Abbhi, A., Jayakumar, K., Ram Raj, M., & Padmanabhan, R. (2013). *Child Marriages in India an Insight into Law and Policy*.
 2. Bhatia, Sagan. (2013). *Literacy and Adult Education in Independent India*. New Delhi, India: Sonali Publications.
 3. *Causes of Poverty and a Framework for Action*. (2001).
 4. *Hunger and Malnutrition in India: Status, Causes Cures*. (n.d.) National Situationer.
 5. <http://www.medicalnewstoday.com/articles/179316.php>
-

Significance of Eco-feminism in Indian Novels in English

Dr. Balkrishna D. Kongre, Bhawantarao Arts & Science College, Ettapalli, Gadchiroli. Mo: 9421734662.

Abstract: Nowadays ecological concern is become the most vibrant issues of the world. Senseless industrialization, unlimited deforestation, and exploitation of natural resources have interrupted to ecosystem. Devastation of environment has demarked line between human and nonhuman elements. It is realized that uncontrolled misuse of natural world could bring great disaster to this Earth like cyclone, earthquake, glacier melting etc. In present situation mankind is facing many challenges in day to day life. Polluted air decrease the level of oxygen in the atmosphere that shatter the life of human being in covid-19 pandemic condition. Eco-criticism is the new branch of humanities in which scholar has focused on the study of environment and literature and interrelation of them. Scholar studies of environment have examined the different aspect of eco-criticism. Eco-feminist is the term has developed on gender basis. No doubt, many writers of postcolonial period have paid more attention to the ecological concern and its adverse effects on human beings as well as living beings. There are many western writers who have focused on women's image, structure, and relation with nature. In eco-criticism, different aspects of women have been studied. These aspects evaluate the interrelation of women and nature and similarity between women and nature has helped to develop the concept of eco-feminism. Some female writers in Indian writing in English have best known as an eco-feminist writer such as Kamala Markandya, Anita Desai, Gita Mehta, Arundhati Roy and Sohaila Abdulali.

Keywords: exploitation, nonhuman, ecological concern, eco-criticism, eco-feminism.

Introduction: Friendly coexistence of human being and nature which had been interconnected to each other since prehistoric time is now seem to be turned out into destructive element against each other and creates clear line between human and nonhuman, male and female, culture and nature and body and mind. Devastation of environment is after effect of French revolution, invention in science and technology that boosted industrialization in England. It has helped to take a shape into imperialism in England. Eventually there has been frequent encounter between man and nature. Unlimited misuse of natural resources for material development becomes great cause to ecology. Eco-criticism is the interdisciplinary study for the association among literature and the environment. Basically it is the analysis of depiction of life and the connection among literature as well as environment. For its deep study, ASEL and ISLE have established in 1992 and 1993 respectively.

Eco-feminism is term emerged out from eco-criticism to represent women's potential to instigate and ecological revolution entailing new relation between women and men and people and nature in the name of ensuring human survival. Eco-feminism is the radical political movement of 1970s and 1980s. But its history finds in ancient period that is goddesses worship. The term eco-feminism was coined by the French feminist Françoise d' Eaubonne in 1974. According to Greta Gaord's and Patrick D. Murphy's argument, exploitation of nature and oppression of women across patriarchal societies are bounds up with class exploitation, racism, colonialism, and new colonialism. They also asserted that female biology and acculturation tended to "Women's spirituality". Many novelists have depicted the women social position and her exploitation is interwoven with destruction of ecosystem. Narrative perspective of environment in the world literature shows the glaring reality of ecological degradation and oppression of

women. Externalization and exploitation of women and abuse of natural resources also have connected with eco-feminism. It has found that many women characters are struggling for liberation and social justice. Like this battle for ecological survival also have been started by some noted women environmentalist like Medha Patkar against Tehari Dam proposed project that impacted on wild animals' habitation as well as local poor class. Image of women is associated with green society and improve environment. Eco-feminist literally criticism can be broadly understand politically engaged discourse that analyzed conceptual connection between the manipulation of women and nonhuman. Such work has examined how narrative fiction has written nature as a feminist space. It has also examined that difference between men's and women's depiction of nature as well as how creative text interweave discourse on women and environment with discussion of diverse form of social injustice. For instance Lorina N Quartarone has examined how the 'Aeneid' both reinforces and complicate dualism, drawing and then erasing clear line between nature and culture, female and male and body and mind as well as connection between female and nature. Women's concern and connection is locating with a home, a family in human community within cultivated garden have been shown in Annette Kolodny's reading of men's and women's writing on western landscape. Eco-feminism features a nursing women being literally sucked dry by her children and community.

Kin Hyesun's poem "Kkopjil Ui Norae" ("Song of skin" 1985) depicted the picture of women bearing and nursing offspring referred to landscape collapsing, river drying up and river bed cracking a part. This indicates sorrowful state of women whose children left her after nourishment. The act of children is seem to be extract water from river, trees from forest and minerals from mountain like sucking milk from mother. Poem also depicts women's bodies as

enabling environmental degradation. Another poem “*Kyoul e Pada e Kato tda*” (“Went to see in winter’ 1984) by Ch’oe Sungja delineated a female corpse bearing children who scatter around the world, spreading diseases and damage ecosystem. Thus feminist has examined with different perspective of women and environment. Writers from different countries have focused on significance of women’s interrelation with nature. Woman has been exalted as symbol of earth care, subordinating to ecological balance and enabling environmental degradation. Some time she is portrayed as perpetrators, ameliorators and ecological distress. Indian eco-feminist such as Kamala Markandya, Anita Desai, Gita Mehta, Arundhati Roy and Sohaila Abdulali have attempted to depict the various aspect of eco-feminism in their novels. The present paper has attempted to explore the significance of eco-feminism in the writing of writers work and their point of view and advocacy for women’s existence with nature.

Narrative work of Indian Eco-feminist in English Literature: In Indian writing in English, there are many eco-feminist writers in postcolonial period who have diverted their attention on relevant perspective and focused their concern on environment. Again they have tried to elaborate women character as guardian of earth along with depiction of oppressed women and exploitation of nature in the society.

Kamala Markandya is the most famous Indian novelist in English. Her novel “*Nectar in a Sieve*” is considered as eco-feminism novel. In this novel, novelist has used nature and natural element for her expression and description of view. She assumes that nature is wild animal as well as destroyer and preserver. Her novel depicted the family who are deeply rooted with the rural life. Rukmani’s the leading character of the novel is deeply attached with her land along with her husband Nathan. They both are working hard in their field for their survival. There is close association between Rukmani here land and environment.

“While the sun shines on you and the field is green and beautiful to the eye....., a roof over you and a sweet stirring in your body”.

Nathan and Rukmani worked together in the field and Nathan admires her beauty. Rukmani was too much linked with nature. They never blame on nature for drought. The tannery symbolize of bri9ng about a drastic change in the relation between the villagers. Modernity keeps away man from environment. This novel also describes the effort by the female protagonist Rukmani to recover and restore elements of the local culture of her family and deep sense of rootedness in their territory.

Another well-known novelist is Anita Desai. Her novel “*Cry, the Peacock*” has narrated the relation of man and nature. Desai explore the hidden psychology

of female with natural imagery. In order to reflect mental state of Maya, the female protagonist used myriad photographs of botanical, zoological, meteorological and color representing acts. The symbolism of nature examined Maya’s internal mind. Bitter, unhappy and painful picture were used to show the fragile temperament of Maya. The animal images employed within novel illustrated the alienation motif of death as primary sign of the psychic illness of Maya. Maya compares herself with the peacock in the jungle. It is said that peacocks are fought before they mate, being aware of death they dying in love with life. This is reflected towards the end of novel ads Maya pushed her husband on parapet and he died. “*In Voices in the City*’, Monalisa is compared to the encaged bird in her house who wants to be free. Her condition reflects the plight of imprison bird whose need is no one’s concern and its life is for the pleasure of others. She finally suicide to free herself.

“*The God of Small Things*”, the masterpiece of Arundhati Roy deals with the topic of nature and environment. It point out the environmental pollution through the description of the changed condition of beauty, greenery and the look of Ayemenem and the river Meenachal. Arundhati Roy, an author – turned activist, has passionately championed the cause of ecology. With Vandana Siva and Medha Pathkar, she fought against the proposed Narmada dam project. In her novel we find nature in its pristine glory in the form of the free flowing river Meenachal. The beauty of the landscape attracts the attention of writer and the river Meenachal. “It was warned, the water green reapplied silk. With fish in it. With sky and tree in it. And at night broken yellow moon in it” (123). But modernization changes things over a period of time, we find the change in culture with modern trapping of life public attitude. “Year later when Rahel returned, it greeted her with a ghastly skull’s smile, with holes where teeth had been and a limp hand raised from hospital bed... Despite the fact that it was June, and raining, the river was no more than a swallan drain now” (124).

Pristine beauty of river has lost and it “smelled of shit and pesticide brought with World Bank loan. Fish had died. Some fishes survived, suffered from fin–rot and had broken out in boils” (13). The river is full of plastic bags, weed, and untreated factory effluents. The novel gives a vivid description of harmful effect of modernization on animals. Roy has highlighted the dark side of modernization which creates problem in the lives of local inhabitant. Apart from this there are other female writers such as Gita Mehta and Sohaila Abdulali who wrote *River Sutra* and the *Madwoman of Jogare* respectively considered to be eco-feminism novels in which both have depicted the relation of women and nature?

“*The River Sutra*” is another novel written by Gita Mehta. This novel depicts eco-feministic aspects. It is

significant that this novel disrupt nature/culture dualism that aligns women to nature and man to culture unquestionably. Mehta both reinforces and complicates dualism drawing and then erasing the clear lines between nature/culture, female/male and body/mind as well as connection between female and nature. *A River Sutra* abounds with allusion to proximity of nature with human life, both male and female. The traditional association offspring with desire and longing has been wisened by the tribal women; “Be careful not to alone, sisters. The mango trees are in gloom” (93). Spring has been personified as Kama, the God of desire, “With his ruthless hands and his beautiful body clothed only in lotus bud” (94). The call of the Koil bird, has been linked to a strange imitation of women’s cry at the moment of sexual fulfillments (93). The very act of being in the embrace women is compared to a flowering creeper gripping a tree (124).

The association of man with culture is challenged and new nature-man equation emerge in “the Monk’s Story” and “The Executive’s Story” which illustrate men seeking solace in nature and turning to it in time of anguish and crises. Ashok and Nitin Bose fed up of material world and luxury of an affluent city life. Ashok leaves rich life and become a Jain monk and take shelter on the bank of Narmada to follow the path of humanity. Whereas Nitin Bose, manager of a tea plantation at Calcutta leading immoral life with alcoholism and sex has made him traumatic patient. He is cured of his ailment after worshipping the nature and women in the form of goddesses Narmada.

The internal struggle of a man to escape from the immortality of city life deeply tainted with alcoholism, battling sexual preservation is the theme of “The Executive’s Story”. If it feature the story of Nitin Bose, a young man who relishes his retreat from the Calcutta business world as manager of a tree plantation, especially his nightly love of the mysterious tribal Rima who arrives like a dream after he is asleep and leave before he awakes. Nitin Bose feels that Rima’s teeth penetrating his skin is like the sudden striking of a snake and afterward he dreams of holding a creature half serpent in his arms (125). After returning to city life, he seem to be possessed by a female soul. This gothic tell of possession by a female soul remains until his ritual exorcism in the Narmada. Nitin Bose is cured of his ailment after worshipping the nature and women in the form of goddesses.

While giving music lesson, the father instructs her streaming her nature with the river, “Imagine a raga as a riverbed. The grace notes are the water of the river. It is written in the Raga Vivodha that raga without grace notes is like a night without moonlight, a river without water, a creeper without floors, a women without a garment... You must think of yourself as water washing over stones, shaping it without the relentless touch of your love” (215). The man has manipulated the concept of beauty in literal term but lacks the essence of true beauty can be sensed and felt in nature. The father says:

Men are full.... But a feeding deer will drop its food to listen to music... until the nature of the notes become second nature to me (205).

Marty Kheel perceptively suggest that: “Nature which has been imagined as female, has been depicted as the “others”, the raw material out of which culture and masculine self identity are formed” (244).The courtesan laments over the annihilation of women condition pollution of Shahbagh, she bewails

How Shahbagh has changed in my lifetime. Where there used to be garden, now we have factories... Even the boulevards around our haveli has been overrun so that our view is now only of a bazaar, and we must keep the windows to the west closed because of the smell from the open gutter.

In all the stories, one finds the perception of parallelism between the pursuits of a women and the spontaneity of Narmada. Gita Mehta dreams to create a utopian society where exploitation comes to an end.

Last but not least is “*The Madwoman of Jogare*” is a novel of Sohaila Abdulali. This novel is set in a village in Maharashtra, and has two focal points-the most important family in the village, whose patriarchy loves the surrounding forest and has worked hard to preserve it, and the staff of a local development centre working largely with the tribal population. One day, village life is disrupted by the arrival of brash Bombayite who dreams of building luxury bungalows on the prime land.

It’s not an entirely successful read. The prose can be lumpy, and the structure is all over the place- many of the narrative threads peter out. Also, considering that the central figure’s mother tells her ‘If you think you can see clearly who is the goodie and who is the baddies, you don’t understand the situation’, it’s disappointing that the baddies is so cartoonish- he is homophobic, prejudice on grounds of religion and caste, he throws litter, he has no taste, and he bulldozes trees for fun.

Conclusion: Thus eco-feminism has explored the potential of women and relation with nature. As feminist scholar has found the quality in female of conservation of environment and treated female as earth caring element. Also narrative depiction shows exploitation of women is like similar to degradation of environment. Female is continuously fighting for her own existence and survival. Injustice with her is apparently seen has linked with effect of senseless devastation of natural resources. Many Indian female writers depicted the eco-feminism approach in their novels to bring awareness about loss of ecosystem and injustice on women. They also have signified the role of women for curing the environment. Apart from this eco-feminist writers have tried to make environmental issues widespread through different genres like film, media, and writing preserving ecology with the help of common people.

References:

1. Desai Anita, ‘Cry, the Peacock’. Delhi: Penguin Book, 2006.
2. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. Delhi: Indian, 1997.
3. Kamala, Markandaya. *The Nectar of Sieve*. New Delhi: penguin Book, 1954.
4. Mehta, Gita. *A River Sutra*. Doubleday (US), 1993.
5. Abdulali, Sohaila. *The Madwoman of Jogare*. Harper Collins India, 1999.
6. Buell, Lawrence, Heise, Ursula K., Thornber, Karen. *Literature and Environment, Annual review of Environment and Resources: Vol.36:417-440, 2011.*
7. www.goodreads.com
8. www.en.wikipedia.org/wiki/Eco-criticism.com

Informal Sector in Indian Economy

Sadiq. N. Bagwan, Assistant Professor, Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad

Introduction: The informal sector in recent years has been an important sector for generating growth and employment in India as well as other developing countries. The contribution of informal sector has assumed considerable significance after the policies of LPG in India. Keith Hart was the first person to introduce the term 'informal sector'. Hart distinguished between formal and informal (legitimate and illegitimate) income opportunities on the basis of whether the activity entailed wage or self-employment (Hart, 1973). The informal sector is a pervasive and persistent economic feature of most developing economies, contributing significantly to employment creation, production, and income generation. The informal sector constitutes largest portion of the economy in terms of value addition, savings, investments etc.

The informal forms of organizations are major players in such activities as manufacturing, construction, transport, trade, hotels and restaurants, and business and personal services. The informal sector plays a significant role in the economy in terms of employment opportunities and poverty alleviation. This sector generates income-earning opportunities for a large number of people. In India, a large section of the total workforce is still in the informal sector, which contributes a sizeable portion of the country's net domestic product. The share of unorganised sector is highest in agriculture as the holdings are small and fragmented. This is followed by trade, construction, real estate, professional services etc and other services (Murthy, S V R, 2018)

Nature and Meaning of Informal Sector: The terms 'unorganized' and 'informal' sectors are often used interchangeably. The informal sector may be broadly characterized as consisting of units engaged in the production of goods or services with the primary objective of generating employment and incomes to the persons concerned (15 ICLS, ILO, 1993). These units typically operate at a low level of organization, with little or no division between labour and capital as factors of production and on a small scale. In majority of cases, the units is small

scale in size with informality of labour relations, often drawn from relations, friends or acquaintances. Hence, informality exists not only in its relation to the rules and regulations concerned with business, but also to relations of production with no guarantee of job security and social security benefits.

In Indian context, the latest version and the most acceptable definition of 'unorganized sector' and 'unorganized employment' has been given by the National Commission for Enterprises in the Unorganized Sector (NCEUS) as, "The unorganized sector consists of all unincorporated private enterprises owned by individuals or households engaged in the sale and production of goods and services operated on a proprietary or partnership basis and with less than ten total workers". So basically, the production of goods and services which is taking place is according to law, but bereft of the facilities and securities that organized sector derives. So, the unregulated or less regulated enterprises consisting of own account workers or hired workers tending to major portion of requirement of economy is what makes informal sector/unorganized sector. Similarly, according to NCEUS " Unorganized workers consists of those working in the unorganized enterprises or households, excluding regular workers with social security benefits, and the workers in the formal sector without any employment/social security benefits provided by the employers. Hence, informal workers are workers with no written contract, health benefits, paid leave or any kind of social contract. The nature of employment provides no assistance to the worker to meet any unforeseen contingencies in life, or provide good education to his children and better living conditions for his family. The worker in informal sector is a deprived lot, though contributing immensely to GDP growth but missing from the statistical data of government agencies.

In Indian context, the informal sector contributes about more than 90 per cent of work force and almost 50 per cent of income evolves from this sector.

Distribution of Total Employment

Worker	2011-12			2017-18		
	Unorganized	Organized	Total	Unorganized	Organized	Total
Informal	82.6	9.8	92.4	85.5	5.2	90.7
Formal	0.4	7.2	7.6	1.3	7.9	9.3
Total	83.0	17.0	100.0	86.8	13.2	100.0

Source: NSS 68th unit level data on employment unemployment, 2011-12 and Periodic Labour Force Survey, 2017-18

The composition of employment in organized sector vis-à-vis unorganized sector was 17:83 in the year 2011-12. In fact, informal employment in organized sector was more as compared to formal employment. Whereas, in unorganized sector formal employment (0.4%) was negligible as compared to informal employment (99.6%). The Indian employment scenario is dominated by informal employment (91.9%) than by formal employment (8.1%). However, in 2017-18, the percentage of organized employment among informal workers decreased to 5.2 % as compare to 9.8 %. Similar trend is seen in the total worforce employed in unorganized sector which increased to 86.8 % from 83 %.A majority of workforce is engaged in informal employment

across the different sectors of economy contributing a major share to country's earning in terms of GDP. The agriculture sector which is the main source of employment is engaging more than 97 per cent of labour in informal sector. With agriculture becoming non-remunerative, informal workers have shifted to manufacturing and services sector. Manufacturing, construction and trade, hotel and restaurants are the main employment generating sectors both in organised and unorganised sectors (Srija & Shirke, 2014). With dominance of service sector in GDP growth, high use of technology in the sector and move towards 'gig' economy might give more push to informality of employment.

Share of Formal/Informal Sector

Industry	2017-18		
	Organized/ Formal	Unorganized/ Informal	Total
Agriculture, forestry and fishing	2.9	97.1	100.0
Mining and quarrying	77.5	22.5	100.0
Manufacturing	77.3	22.7	100.0
Electricity, gas, water supply & other utility services	94.7	5.3	100.0
Construction	25.5	74.5	100.0
Trade, repair, Accommodation and food services	13.4	86.6	100.0
Transport, storage, communication & services related to broadcasting	52.3	47.7	100.0
Financial services	88.1	11.9	100.0
Real estate, ownership of dwelling & professional services	47.2	52.8	100.0
Public administration and defence	100	0.0	100.0
Other services	52.1	47.9	100.0

Source: Computed from National Accounts Statistics, 2019

The share of workers across gender and place of work shows glaring differences indicating the stereotypes for women in Indian society. It may be seen that almost 98-99 per cent of the rural and urban males and females working in the sectors of crop and animal production, construction and retail trade were informal workers (Srija & Shirke, 2014). The male, in both rural and urban areas, tend to be concentrated in manufacturing, retail trade, construction, transport, hotels, furniture, other services etc. while females are engaged in food products, textiles, tobacco products, jewelry items, activities of household enterprises, domestic servants etc. It is important to note that as compared to males, the employment of females is characterized by low wages, more working hours, low bargaining power, and easy firing from jobs. Illiteracy and low level of education is responsible for less skill development leading to self-employment and casual work. The irregularity of employment and income in many ways is responsible for deprivation, exploitation, and marginalization of workers in informal sector. The employment growth in formal sector has always been less than available workforce in the country, resulting in faster growth of employment in the informal sector (NCEUS, 2007). Hence, there is an urgent need to develop policies and programs to address the issues in informal sector to provide dignity to workers and achieve contribution to GDP.

The growth of informal sector is combination of several factors which must be addressed to ensure better working and living conditions for those employed in it. Some of the factors mentioned below needs to be worked upon both at societal and governmental level to bring more of semblance in conditions in informal sector. There is an urgent need to upgrade the skills of those who are already in the informal sector with government support through easier access to credit, technology, and availability of markets. The social security net will not only help to provide better health facilities and food security, but it will help in better learning outcomes and improved standard of living among workers. Such a proposal was part of the recommendations of the National Commission for Enterprises in the Unorganized Sector (NCEUS). However, there has not been any progress in implementing these. What the informal sector needs is less of regulation and more of support as against the

government policy of more regulation and no support. It is time to use the opportunity that the informal sector provides to strengthen and support it. This is not only essential for economic growth but the only way for growth with jobs.

Conclusion: It is estimated that more than 90% of India's workers do not have the privileges—like social security and workplace benefits—enjoyed by their counterparts who are formally employed. In the Indian economy the leading contributors of informal employment are agriculture, manufacturing, construction, and trade. The informal economy makes a considerable contribution to the economy and caters to the requirements of the formal economy. Informal workers also work under worse working conditions with little job security, no perks, or protections and with low wages. The protections guaranteed to workers under different legislations are not complied with by the informal sector, and they also escape the purview of the authorities. With India at the cusp of a demographic transition and adding a million workers to its workforce every month, there is a dire need to create formal sector jobs. Government initiatives like Make in India, Skill India, labour reforms, Insolvency code etc all have to work in tandem to ensure that this workforce is formalized and the fruits of development accrue equitable to all workers within the country.

References:

1. Srija & Shrinivas Shirke, 2014. "An Analysis of the Informal Labour Market in India" accessed <https://ideas.repec.org/p/ess/wpaper/id6353.html>
2. Hart, Keith, 1973. *Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana*, *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 11, No. 1 (Mar., 1973), pp. 61-89, Cambridge University Press, <http://www.jstor.org/stable/159873>. Accessed: 15/11/2013
3. National Accounts Statistics, 2019, Ministry of Statistics and Programme Implementation National Commission for Enterprises in the Unorganized Sector (NCEUS)
4. <https://msme.gov.in/national-commission-enterprises-un-organised-sector/mceus>
5. NSSO (2019), 2017-18 unit level data, Periodic Labour Force Survey, NSSO Ministry of Statistics and Program Implementation, Government of India. New Delhi.
6. National Statistical Commission, 2012. *Report of the Committee on Unorganised Sector Statistics*, National Statistical Commission.
7. S. V. Ramana Murthy, 2019. *Measuring Informal Economy in India, Indian Experience* accessed <https://www.imf.org/-/media/Files/Conferences/2019/7th-statistics-forum/session-ii-murthy.ashx>

भारतीय समाज एवं लैंगिक असमानता

प्रा. अनिलकुमार गुप्ता, जि. के. कला व विज्ञान महिला महाविद्यालय, कावराबांध तह. सालेकसा जि. गोंदिया. Mob. No. 7875506829

प्रस्तावना :- ईश्वर ने प्रकृति का संतुलन बनाए रखने के लिए सजिव एवं निर्जिव चिजों को समान रखा था। किन्तु दुनिया में लोगों ने अपनी इच्छानुसार अपनी महत्वकांक्षा को बनाए रखने के लिए प्रकृति के संतुलन को हानी पहुंचाना शुरू कर दिया। उसी का एक भाग है लिंगानुपात। भारत यह पुरुषप्रधान देश है। यहा पितृसत्तात्मक समाज का अस्तित्व है इसलिए यहा स्त्री पुरुष में असमानता स्पष्ट देखी जा सकती है। भारत में स्त्री पुरुष लैंगिक असमानता के कारण एवं उपायों का अध्ययन हम निम्न लेख में करेंगे।

भारत में लिंग असमानता :- हम २१ वी शताब्दी के भारतीय होने पर गर्व करते हैं जो एक बेटा होने पर खुशी का जश्न मनाते हैं और यदि एक बेटी का जन्म हो जाये तो शान्त हो जाते यहाँ तक कि कोई भी जश्न नहीं मनाने का नियम बनाया गया है। लड़के के लिए इतना ज्यादा प्यार कि लड़की के जन्म की चाह में हम प्राचीन काल से ही लड़कियों को जन्म के समय या जन्म से पहले ही मारते आ रहे हैं, यदि सौभाग्य से वो नहीं मारी जाती तो हम जीवन भर उनके साथ भेदभाव के अनेक तरीके ढूँढ लेते हैं। लैंगिक असमानता की परिभाषा एवं संकल्पना लिंग सामाजिक, सांस्कृतिक शब्द हैं, सामाजिक परिभाषा से संबंधित करते हुए समाज में पुरुषों और महिलाओं के कार्यों और व्यवहारों को परिभाषित करता है जो एक जैविक और शारीरिक घटना है। अपने सामाजिक, ऐतिहासिक और सांस्कृतिक पहलुओं में, लिंग पुरुष और महिलाओं के बीच शक्ति के कार्य के संबंध है जहा पुरुष को महिला से श्रेष्ठ माना जाता है। इस तरह लिंग को मानव निर्मित सिद्धांत समझना चाहिये, जबकि सेक्स मानव की प्राकृतिक या जैविक विशेषता है। लिंग असमानता को सामान्य शब्दों में इस तरह परिभाषित किया जा सकता है, कि, लैंगिक आधार पर महिलाओं के साथ भेदभाव समाज में परम्पराग रूप से महिलाओं के कमजोर जाती वर्ग के रूप में माना जाता है।

लैंगिक असमानता के कारण: भारत में लैंगिक असमानता के निम्न कारण प्रमुखतः से दिखाई देते हैं।

१. लिंग-भेदभाव : सामाजिक फन्दे का अत्याचार :- प्रत्येक पितृसत्तात्मक परिवार का यह सामान्य लक्षण है कि वहाँ पुरुष की प्रधानता हाती है और स्त्री का अवमूल्यन होता है। भारतीय समाज में इसका रूप अत्यन्त कठोर है। लड़की का जन्म ही अपने आप में अभिशाप है। पुत्र मुक्तिदाता, बुढ़ापे का सहारा और घर की पूंजी है, जबकि पुत्री का जन्म एक दायित्व और कर्जा है। इसलिए जन्म से ही लिंग-भेदभाव शुरू हो जाता है। उनके लालन-पालन के तौर-तरीके बिलकुल अलग-अलग हैं। लिंग-भेदभाव यौन पृथक्करण में प्रकट होता है। लड़को और लड़कियों के जरा बड़ा होते ही अलग-अलग क्षेत्र हो जाते हैं। उनके खेल भी अलग हैं, पढ़ाई के विषय भी अलग हैं, संस्कार भी अलग हैं और जीवन की पूरी तैयारी ही अलग-अलग होती है। लड़के को घर से बाहर का जीव माना जाता है, उसे व्यावसायिक तैयारी करनी होती है, उसे जीवन की कठिन प्रतियोगिता के लिए तैयार किया जाता है, जबकि लड़की का जीवन उसके घर की चहारदीवारी है, वह रसोई, घर के रख-रखाव व बच्चों के लालन-पालन के लिए समाजीकृत की जाती है। उसे घर के कैंदखाने का एक ऐसा कैंदी बनाया जाता है जो आगे चलकर अपनी कैंद को प्यार करने लगे और उसे ही इज्जत और सतीत्व का लक्ष्य मान अपनी जीवनयापन कर सके।

२. शिक्षा में असमानता :- प्रारम्भिक वैदिक साहित्य से हमें यह पता चलता है कि वैदिक युग में लड़की का भी उपनयन संस्कार होता था और वह भी लड़कों की भाँति आश्रमों में शिक्षा के लिए जाती थी।

धीरे-धीरे उसे शिक्षा से दूर किया जाता रहा और उसके लिए एकमात्र संस्कार विवाह ही माना जाने लगा। धर्मशास्त्रों तक आते-आते यह प्रक्रिया पूरी हो गई। मुस्लिम काल में तो स्त्री पूर्णतः निरक्षर थी। नई दिल्ली स्थित 'भारतीय समाज विज्ञान अनुसन्धान परिषद' द्वारा किए गए एक अध्ययन से पता चलता है कि १९७१ ई. में साक्षर स्त्रियों १८.४ प्रतिशत थी, १९८१ में यह प्रतिशत २५ था जबकि १९९१ ई. तथा २००१ ई. की जनगणनाओं के अनुसार यह क्रमशः ३९.४२ तथा ५४.१६ प्रतिशत हो गया है। वास्तव में, यह प्रगति नगरीय क्षेत्रों में उच्च और मध्यम वर्ग के बीच अधिक हुई है। स्त्री शिक्षा से सम्बन्धित सबसे प्रमुख समस्या यह है कि प्राथमिक तथा माध्यमिक स्तर पर स्त्रियों के बीच पढ़ाई छोड़ने की दर बहुत ऊँची है। गरीब माँ-बाप लड़कियों को आगे पढ़ा नहीं पाते क्योंकि उन्हें या तो घरेलू काम-काज में सहायता देनी पड़ती है, अपने छोटे बहिन-भाइयों को देखना पड़ता है या बाहर धनोपार्जन में लगना पड़ता है। दूसरी समस्या यह है कि परम्परागत रूप से स्त्री की शिक्षा एक फिजूलखर्चा समझा जाता है क्योंकि अन्ततः उसका विवाह हो जाना है और उसे वहाँ भी गृहस्थी का ही कामकाज देखना है तीसरे, घर से स्कूल तक यातायात के साधन की समस्या है कि वे वहाँ तक कैसे जाएँ और आएँ।

३. रोजगार में असमानता :- १९८१ की जनगणना के अनुसार स्त्री श्रम सहभागिता २०.८५ प्रतिशत थी। १९९१ ई. में भी इसमें कोई विशेष उल्लेखनीय वृद्धि नहीं हुई है। वास्तव में, स्त्री श्रम की भी अजब कहानी है। उसकी गृहस्थी का कार्य, जो वह प्रायः सबसे पहले उठकर प्रारम्भ करती है और देर रात तक समाप्त करती है, अनुत्पादक माना जाता है, वह कार्य राष्ट्रीय आय का भाग नहीं होता।

४. स्वास्थ्य एवं पोषण सम्बन्धी सुविधाओं में असमानता :- स्त्रियों में अस्वास्थ्य और कुपोषण की भारी समस्या है। बचपन से ही लड़कियों को वह पोषण पदार्थ नहीं दिए जाते जो लड़कों को दिए जाते हैं। वे स्वयं ही अपने शरीर की रक्षा और स्वास्थ्य पर बहुत कम ध्यान देती हैं। प्रायः घर में वही स्त्री, जो अपने पति और बच्चों के लिए अच्छे से अच्छा भोजन बनाती है, बाद में जो बच जाता है। उसे खाती है और अगर बासी भोजन रखा है तो पहले उसे खाती है। मातृत्व का भार भी उस पर सबसे ज्यादा है। शारीरिक व्यायाम की तो उन्हें शिक्षा ही नहीं दी जाती। ज्यादातर उनमें खून की कमी रहती है। एक ओर गरीब निर्धन स्त्रियों को तो उचित चिकित्सा एवं पोषण मिलना ही दुश्वार है तो, दूसरी ओर धनी स्त्रियों के लिए समस्या इससे उलटी है। वहाँ अत्यधिक दवाइयों का सेवान या आलसी जीवन एक समस्या बन गया है।

५. यौन शोषण तथा यौन उत्पीडन - पितृसत्तात्मक समाज में स्त्रियों कि निम्न स्थिति के परिणामस्वरूप उनकी सबसे प्रमुख समस्या उनका यौन शोषण और उत्पीडन है। यह हमें निम्नलिखित रूपों में दिखाई पड़ता है।

अ) वेश्यावृत्ति - यह विश्व का सबसे पुराना व्यवसाय माना जाता है। शासद जब से संगठित समाज है तब से वेश्यावृत्ति है। १९५९ ई. में स्त्रियों में अनैतिक व्यापार दमन का कानून पारित किया गया था परंतु आज भी वेश्यावृत्ति संगठित रूप में पाई जाती है। प्रायः यह दो रूपों में प्रचलित है—एक और तो परम्परागत वेश्याएँ हैं जो बाजार में कोठों पर धन कमाने के लिए देह का व्यापार करती हैं और दुसरी और, वे श्वेतवस्त्रधारी तथाकथित सम्मानित स्त्रियाँ हैं जो धन के लिए या अन्य भौतिक उद्देश्यों की पूर्ति के लिए बड़े-बड़े होटलों में या निजी कोठी में या किसी अन्य संगठित अड्डे पर यौन-व्यापार करती हैं। इस दुसरी श्रेणी की स्त्रियों को कालगर्ल कहा जाता है। यह सच है कि

कुछ स्त्रियों इस पेशे में आने को बाध्य की जाती है। झुठी शादि के द्वारा या प्रेमी द्वारा झूठे आशवासनों में फँसाकर या अपहरण के द्वारा उन्हें इस पेशे में लाया जाता है और फिर मार-पिटकर उन्हें वेश्यावृत्ति के लिये बाध्य किया जाता है। परन्तु ऐसी अनेक स्त्रियाँ भी हैं जो वेश्यावृत्ति में स्वेच्छा से आती है या तो वे पैतृक रूप से इस पेशे में है या फिर उनकी गरीबी उन्हें इसकी ओर आकर्षित करती है। कभी-कभी ऐसे उदाहरण भी सामने आए हैं जहाँ विचित्र यौन आनन्द के आकर्षण ने स्त्रियों को इस पेशे की ओर आकर्षित किया है। परन्तु अधिकांशतः स्त्रियाँ इस पेशे की ओर मजबूरी से आती हैं। सामान्यतः स्त्री एक सम्मानित घर, पति और बच्चे चाहती हैं। यह समाज के लिए शर्म की बात है कि वहाँ ऐसी परिस्थितियाँ हों जा स्त्रियों को शरीर बेचने के लिए बाध्य करें।

ब) देवदासी — आज भी कर्नाटक और आन्ध्र प्रदेश में यैलम्मा और पोचम्मा के ऐसे मंदिर हैं जहाँ बड़ी संख्या में प्रति वर्ष देवदासीयों के रूप में लड़कियों को समर्पित किया जाता है। परम्परा की दृष्टि से उसका कार्य देवता की सेवा करना है, परन्तु वास्तव में वे पुजारी और गाँव के जमिनदारों की यौन भुख का शिकार बनती हैं और आखिर में वेश्यावृत्ति द्वारा अपनी जिविका चलाती हैं। धार्मिक अन्धविश्वास लोगों को ऐसी प्रथा का पालन करने के लिए प्रेरित करते हैं। कानून के द्वारा देवदासी प्रथा का उन्मूलन कर दिया गया है परन्तु फिर भी स्वास्थ्य जनमत के अभाव में कानून इस प्रथा को रोकने में नपूसक सिद्ध हो रहा है, अब स्त्री संगठन ही इस दिशा में जागरूक हुये हैं और वे देवदासीयों के पुनर्वास का कार्य कर रहे हैं और इस प्रथा के खिलाफ जन आन्दोलन चला रहे हैं। उनके प्रयासों में आशा की किरण दिखाई देती है।

क) अश्लील साहित्य— नग्न एवं अर्द्धनग्न महिला की तस्वीरों, काम चेषाओं और कुत्सित किस्तों पर आधारित अश्लील साहित्य भी बाजार में धन कमाने का एक सरल साधन बन गया है। अनेक पत्र-पत्रिकाएँ इस प्रकार की सामग्री मानव की काम भावनाओं का शोषण करती हैं। अश्लील साहित्य किशोर-किशोरियों और युवाओं के नैतिक पतन का कारन बनता है और गुमराह करता है। ऐसे साहित्य पर कानूनी रोक लगी है पर वह चोरी-छिपे बाजार में उच्च दामों पर मिल हि जाता है। इस व्यापार का आधार भी महिला का यौन शोषण है।

ड) विज्ञापन — आज के व्यवसायों का मुख्य आधार विज्ञापन है और विज्ञापन स्त्री के अंग प्रदर्शन पर आधारित है। चाहे किसी वस्तु का नारी के जिवन से सीधा सम्बन्ध हो या न हो परन्तु उसके शरीर के उत्तेजक चित्रों के अभाव में विज्ञापन अधुरा समझा जाने लगा है। यहि करण है की माडलिंग का व्यवसाय लोकप्रिय होता जा रहा है। यह विज्ञापन भी राष्ट्र के नैतिक पतन के लिए उत्तरदायी है। यह भी सिद्ध करता है की महिला की देह एक वस्तु है जो सार्वजनिक रूपो से विभिन्न प्रयोग के लिए बाजार में उपलब्ध हैं। अनेक महिला संगठन ऐसे विज्ञापनों के खिलाफ आवाज उठा रहे हैं

ई) चलचित्र — अधिकांश चलचित्र स्त्री के यौन शोषण के ज्वलन्त उदाहरण हैं। व्यावसायिक रूप से चलचित्र की सफलता के लिए यह आवश्यक समझा जाता है कि उसमें अर्द्धनग्न स्त्री के द्वारा कैबरे के दृश्य और असहाय स्त्री पर पुरुष के पुरुषत्व की ताकत को प्रकट करता हुये कूर बलात्कार के दृश्य अवश्य हों। अधितर चलचित्र पुरुष प्रधान होते हैं। नायिका तो प्रदर्शन के लिए एक गुडिया मात्र दिखाई जाती हैं। जब लम्बे कामुक दृश्यों के द्वारा दर्शकों की कामवासना को उत्तेजित किया जाता है तो स्त्री का अपमान भी होता है। सच तो यह की देह उसकी निजी पवित्र धरोहर है जिस पर उसी का निरपेक्ष अधिकार होना चाहिए और किन्ही भी मजबूरीयों या प्रलोभनों से उसका सार्वजनिक प्रदर्शन सारे राष्ट्र के लिए लज्जा का विषय है। इस दिशा में आवश्यक कदम उठाए जाना चाहिए।

भारत में लैंगिक असमानता को कम करने हेतु सुझाव:— स्त्री की समस्याएँ बहुत गहराई से भारतीय सामाजिक संरचना से जुड़ी हुई हैं। पितृसत्तात्मक एवं पुरुष प्रधान समाज में जब तक संरचनात्मक परिवर्तन नहीं कीए जाएँगे, तब तक स्त्री की प्रस्थिति में कोई विशेष परिवर्तन नहीं होंगे। सरकार ने इस दिशा में कुछ महत्वपूर्ण कदम उठाए हैं : जैसे—संविधान में लिंगों के बिच पुर्ण समता कि घोषणा, हिंदुओ में स्त्री को उत्तराधिकार प्राप्त करने अधिकार दिया जाना, हिन्दुओ में तलाक या विवाह विच्छेद के बाद भरण-पोषण को वैधानिक करना,महिला को गोद लेने का अधिकार दिया जाना, अनैतिक व्यापार दमन कानून का पारित किया जाना, हाईस्कूल तक स्त्री की शिक्षा की निःशुल्क व्यवस्था किया जाना, दहेज नियन्त्रण कानून का पारित किया जाना आदी।

परन्तु उपर्युक्त सभी कानून संसद के पुस्तकालय में पवित्र दस्तावेज के रूप में सजे हुए दिखाई पडते हैं क्योंकि इनका क्रियान्वयन पुरी तरह से नहि किया गया है। जब तक शक्तीशाली जनाधार तैयार नहीं किया जाएगा तब तक स्त्री की परिस्थिति उपर नहीं उठायी जा सकती पिछले वर्षों में ही राजस्थान में खुले आम सती काण्ड होना और उसके समर्थन में राजपूत जाती के कुछ युवाओं का आन्दोलन करना, जागदगुरु शंकराचार्य जैसे पद से धर्म के नाम पर सती का पक्ष-पोषण होना इस बात का सबुत है कि स्त्री की परिस्थिति में केई अर्थपुर्ण परिवर्तन नहीं हो पाया है। ये कानून भी आंधी-अधुरी भावना से बने है। धार्मिक सम्प्रदाय की प्रथा विशेष छूट देने से महिला उत्पीडन और शोषण की निरन्तरता बनी हुई है। स्वातन्त्र भारत में एक नागरिक के रूप में स्त्री को इन पिछडी हुई धार्मिक बेडियों से मुक्ती पाने का अधिकार मिलना ही चाहिये। सन्तोष की बात यह है कि अब कुछ नए स्त्री संगठन खुद जनता में उबरे हैं और स्त्री के अधिकारो के लिये आंदोलन चला जा रहे हैं।

लैंगिक असमानता समस्याओं के समाधान हेतु सुझाव:

१. वैधानिक सुधार — स्त्री-संगठनों कि सहभागिता व सलाह से स्त्री सम्बन्धी एक भारतीय स्त्री अधिनियम पारित हो जो विवाह, उत्तराधिकारी, सम्पत्ती, यौन, सन्तानोत्पत्ति आदि विषयों पर स्पष्ट आदेश प्रदान करें। भारत की प्रत्येक वयस्क स्त्री को यह अधिकार दिया जाए कि वह बिना धर्म,जाती, समुदाय के भेदभाव के अपने लिए इस अधिनियम को ग्रहण कर सकती है, इसका लाभ उठा सकती है।

२. स्त्री शिक्षा का प्रसार — स्त्री शिक्षा न केवल अनिवार्य कि जाए वरन् निर्धन परिवारों की कन्याओं को छात्रवृत्तियाँ भी दि जाएँ। स्त्री छात्रवासों की व्यवस्था की जाए। इस शिक्षा का आधुनिक अर्थों में व्यावसायीकरण किया जाना चाहिए। स्कूलों के साथ हि एक उत्पादन केंद्र भी हो तो और भी अच्छा है। स्त्री शिक्षा का उद्देश्य स्त्री को आर्थिक रूप से आत्म-निर्भर बनना होना चाहिए।

३. रोजगार एवं स्वरोजगार के लिए प्रोत्साहन —स्त्रियों में अधिक से अधिक रोजगार को प्रोत्साहित किया जाना चाहिए। इसके लिए सरकार को आरक्षण व सुरक्षात्मक भेदभाव की निती अपनानी चाहिए। स्त्रियों को वे सब सुविधाएँ मिलनी चाहिए जो पिछड़े वर्गों या अनुसुचित जातीयों व जनजातियों को मिल रहि है।

४. मातृत्व का मौलिक अधिकार — प्रत्येक स्त्री को मातृत्व का मौलिक अधिकार मिले चाहे वह विवाहित दायरे में हो या उसके बाहर। यह उसका नैसर्गिक अधिकार है,इसे संवैधानिक किया जाना चाहिए। इसके साथ ही, उसे निरपेक्ष रूप से दैहिक अधिकार भी प्राप्त होना चाहिए। उसकी देह पर उसे ही स्वमिात्व मिले। किसी अन्य को, चाहे वह कोई भी हों, उसकी इच्छा के विरुद्ध स्त्री के दैहिक उपयोग का अधिकार नहीं है।

५. **स्त्री-संगठनों को प्रोत्साहन एवं सहायता** स्त्रियों को स्थानीय स्तर पर अपने संगठन बनाने के लिए प्रोत्साहित किया जाना चाहिए। उनके संगठनों को सहायता दी जानी चाहिए।

६. **प्रतीकों के विरुद्ध मोर्चा** – लिंग भेदभाव प्रतिकात्मक स्तर पर गहराई से असतित्व रखता है। इसके अनेक उदाहरण हैं; जैसे—स्त्री के नाम से पहले कुमारी या श्रीमती लिखने की बाध्यता, विवाहीत स्त्री के लिए सिंदूर, चुड़ियाँ, बिछुए एवं मंगलसुत्र की अनिवार्यता, विवाहित स्त्रियों का पति और पुत्र के लिए व्रत रखने की अनिवार्यता आदि। इसके विरुद्ध अभियान चलाया जाना चाहिए और सामन्तवादी या आदिकालिन अवशेषों को समाप्त किया जाना चाहिए।

७. **स्त्री सशक्तिकरण** – लैंगिक असमानता को दूर करने के लिए स्त्री सशक्तिकरण एक सबल उपाय माना जाता है। आज सभी राष्ट्रों में इस और विषय ध्यान दिया जा रहा है।

निष्कर्ष :- लैंगिक असमानता के लिए पुरी तरह से हमारा पुरुषप्रधान समाज ही जिम्मेदार है एवं इसे समाप्त करने के लिए जब

तक समाज में चल रही पितृसत्तात्मक व्यवस्था एवं पुरुषप्रधान संस्कृति अपनी महत्वकांक्षा को छोड़कर स्त्री पुरुष समानता के तत्व को स्विकार नहीं करेगा तब तक समाज से लैंगिक असमानता समाप्त कर पाना कठिन है सरकार द्वारा बनाये गये कानूनों को जब तक समाज के लोग अमल में नहीं लाएंगे तब तक स्त्रियों के शोषण में कोई आमूलग्र परिवर्तन होगा ऐसा दिखाई नहीं देता समाज एवं राष्ट्र के विकास के लिए लैंगिक असमानता को खत्म कर स्त्री को पुरुष के बराबर अधिकार एवं सुरक्षा जब समाज में होगी तभी समाज एवं राष्ट्र उन्नति के पथ पर अग्रसर हो सकेगा।

संदर्भ सूची

१. <https://www.drishtias.com>hindi>

२. भारतीय समाज मुद्दे एवं समस्याएँ— धर्मविर महाजन एवं कमलेश महाजन (विवेक प्रकाशन जवाहर नगर दिल्ली—७)

महात्मा फुले के दृष्टिकोण में शिक्षा

डॉ. किरण नामदेवराव कुंभरे, सहायक प्रोफेसर, डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर सिद्धो कान्हु मुर्मू दलित एवं जनजाति अध्ययन केंद्र (संस्कृति विद्यापिठ), महात्मा गांधी अंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा, Email: kiran-kumbhare56@gmail-com Mob:8408802758

सारांश: शिक्षा यह व्यक्तित्व विकास तक सीमित नहीं है बल्कि समाज और देश के विकास के लिए महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। सामाजिक संस्थान की नींव जब पारंपारिक व्यवस्था पर निर्भर रहती है तब यह समाज के लिए, देश के विकास के लिए बड़ी घातक बनती जाती है। इस पारंपारिक व्यवस्था को अर्थात् सामाजिक विषमता को समाप्त करने की पहल फुले दाम्पत्य ने ही की है। शिक्षा के द्वार हमेशा शोषित, पिंडित वंचित वर्ग के लिए बंद किए हुए थे। क्योंकि भारतीय पारंपारिक व्यवस्था के अनुसार केवल अभिजात्य वर्ग के लिए अर्थात् उच्चवर्ग के लिए ही शिक्षा ग्रहण करने की अनुमति थी, इस पारंपरिक व्यवस्था को चुनौति देने का काम फुले दाम्पत्य ने किया है। भारत देश में सबके लिए समान शिक्षा हो ऐसी विचारों की नींव केवल १८ वीं शताब्दी में ज्योतिबा फुले एवं सावित्रीबाई फुले ने रखी थी। महिलाओं को शिक्षित करने का काम फुले दाम्पत्य ने किया है जोतिबा फुले एवं सावित्रीबाई फुले शैक्षिक विचारों पर प्रकाश डाला गया है और उन्होंने महिलाओं को शिक्षित करने के लिए अपना पूरा जीवन समर्पित किया है।

मुख्य शब्द: शिक्षा व्यवस्था, ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, विषमता.

प्रस्तावना:— ज्योतिबा फुले एवं सावित्रीबाई फुले ने महिलाओं को गुलामी से मुक्त करने का काम किया है। ज्योतिबा फुले ने महिलाओं को स्वतंत्र रूप से निर्भर होने की प्राथमिकता दी थी, क्योंकि समाज में महिलाओं को हमेशा दबाया जाता था, समाज में महिलाओं का दुय्यम दर्जे का स्थान था इसलिए महिलाएँ शोषण का शिकार होती थी इसलिए शोषण को खत्म करने के लिए ज्योतिबा फुले ने महिलाओं के लिए नए नए उपक्रम चलाये थे जिसके माध्यम से महिलाओं को आज़ादी से जीवन जीने की राह मिली थी। ज्योतिबा फुले ने सर्वप्रथम महिलाओं को शिक्षित करने का ठान लिया था वह कार्य उन्होंने करके दिखाया इसमें यह बताने का प्रयास किया कि शिक्षा ही एकमेव ऐसा साधन है जिससे महिलाओं का विकास हो सकता है, महिलाओं की प्रगति हो सकती है। समाज में बराबरी का स्थान केवल शिक्षा से मिल सकता है और शिक्षा से ही संभव हो सकता है।

उद्देश्य: महात्मा फुले के शैक्षिक विचारों से रूबरू करवाना।

परिकल्पना: ज्योतिबा फुले ने शिक्षा के माध्यम से सामाजिक विषमता की जड़ों पर प्रहार किया है।

प्रविधि: प्रत्येक विषय की प्रविधि होती है। सामाजिक शोध में हमेशा गणनात्मक पद्धति एवं गुणात्मक पद्धति का उपयोग किया जाता है जिसके बिना कोई भी शोध अधुरा होता है। इस आलेख में द्वितीय स्रोत का उपयोग किया है प्रकाशित पुस्तके, जर्नल इत्यादी का प्रयोग किया है।

फुले दम्पति का संक्षिप्त परिचय:— ज्योतिबा फुले का भारत देश में जन्म होना क्रांती का प्रतिक है। वह एक समाजसुधारक, समाज प्रबोधक एवं लेखक थे। ज्योतिबा फुले का जन्म ११ अप्रैल, १८२७ में महाराष्ट्र में सातारा जिले के कटगुण गाँव में हुआ था। ज्योतिबा फुले के पिताजी का नाम गोविंदराव था उनके दादाजी का नाम शेटिबा था उनके तीन पुत्र थे राणोजी, कृष्णाजी एवं गोविंद आदि। ज्योतिबा फुले के माता का नाम विमलाबाई था विमलाबाई की मृत्यु होने के बाद ज्योतिबा का लालन—पालन सगुणाबाई (दाई) ने किया था। ज्योतिबा के बचपन में ही उनकी माताजी का देहांत हुआ। सगुणाबाई (दाई) ने ज्योतिबा की अच्छी परवरिश की। जातीय भेदभाव के कारण उनको विद्यालय छोड़ना पड़ा। स्कूल छोड़ने के बाद भी ज्योतिबा को पढ़ने की ललक थी सगुणाबाई ने घर में ही ज्योतिबा को पढ़ने में मदद की घरेलू कार्यों के बाद जो समय बचता तब वह किताबें पढ़ते थे। ज्योतिबा के आस पास पड़ोस के बुजुर्ग से भिन्न भिन्न विषय पर तर्क वितर्क करते थे, चर्चा करते थे लोग उनकी तर्कसंगत बातों से प्रभावित होते थे। पिताजी के मित्र अरबी, फारसी के विद्वान गफ्फारबेग मुन्शी (कादर लिजिट साहब) ज्योतिबा की शिक्षा के प्रति रूची देखकर ज्योतिबा को पुनः विद्यालय भेजने का प्रयास किया। ज्योतिबा स्कॉटिश मिशनरी स्कूल में पढ़े थे। ज्योतिबा फुले कक्षा में प्रथम आते थे। ज्योतिबा उस समय १३ साल के थे तभी नायगांव के खंडोजी नेवसे पाटिल की कन्या सावित्रीबाई से ज्योतिबा का विवाह १८४० में हुआ था। ज्योतिबा फुले ने कई रचनाएँ लिखी है जिसे

किसान का कोड़ा, गुलामगिरी, सार्वजनिक सत्यधर्म, ऐसे कई रचनाओं का निर्माण किया।

सावित्रीबाई फुले का जन्म ३ जनवरी १८३१ में महाराष्ट्र के नायगांव में हुआ था वह अतिशय सुशील, गुणी और धैर्यशाली कन्या थी। वह गरीब परिवार से थी उन्होंने अपने व्यक्तिगत जीवन में और सामाजिक जीवन में बहुत दुख भोगे हुए थे उन्होंने बहुत ऐसे प्रसंग जीवन में देखे थे लेकिन कभी भी किसी से शिकायत तक नहीं की थी। एक बार महाराष्ट्र में १८७६-७७ के बीच में अकाल पड़ा था भोजन (खाने पीने की साधन सामग्री) न मिलने के कारण हजारों लोगों की मृत्यु हो रही थी इस समय सत्यशोधक समाज की तरफ से जगह जगह पर अन्न क्षेत्र शुरू किए गए थे, सावित्रीबाई ने इस अकाल निवारण कार्य में अपने पति के समान दायित्व निभाया था। सावित्रीबाई फुले ने पुणे जिल्ले के जुन्नर ग्रामीण क्षेत्र में सहायता करने का कार्य स्वयं देख रही थी उन्होंने इसका सब सविस्तर सूचना ज्योतिबा को २० अप्रैल १८७७ को पत्र लिखकर उनके द्वारा हो रहे कार्य की जानकारी देती है। कुछ पंक्तियों के माध्यम से सावित्रीबाई कहती है, “आप जो कल्याणकारी कार्य कर रहे हैं, उसमें मैं सहायता कर सकूँ यह मेरी इच्छा है।” सावित्रीबाई फुले के जीवन में कई ऐसे प्रसंग आए वह निर्भरता के साथ लड़ी इससे यह स्पष्ट होता है की सावित्रीबाई फुले ने कभी भी किसी भी समस्या से पीछे नहीं हटी बल्कि समस्या का डटकर सामना किया ऐसा उनका व्यक्तित्व था इस दंपति ने समाज के ढांचे को परिवर्तित किया यह समाज के सामने मिसाल है।

पारंपारिक व्यवस्था: भारतीय समाज में वर्णव्यवस्था के अनुसार अर्थात् जातिव्यवस्था के आधार पर शोषित, पिंडित, वंचित, शुद्र, दलित, आदिवासी समुदायों को शिक्षा के द्वारा बंद थे इन समुदायों शिक्षण प्रणाली से पूर्ण रूप से वंचित किया गया था। शिक्षा ग्रहण करने का अधिकार उच्च जातियों को था निम्न जातियों के लिए शिक्षा वर्जित की हुई थी मनुष्य को समानता के रूप में नहीं देखा जाता था छुआछूत ऐसे कई समस्याएं थी उनके साथ जातिगत आधार पर व्यवहार किया जाता था। ज्योतिबा फुले के जीवन में एक घटना घटी की वह सोचने के लिए मजबूर हो गये थे मसला यह था कि, ज्योतिबा फुले जब अपने मित्र के विवाह में गए थे तब ज्योतिबा का गिरेबान पकड़कर एक ब्राह्मण ने टोका – “शर्म नहीं आती? शुद्र कही के? ब्राह्मणों के साथ चलते हो? जातीपाती की कोई मर्यादा है या नहीं? या सब कुछ ताक पर रख दिया है? हटो यहाँ से? सबसे पीछे चलना और आगे मत आना बहुत बेशर्म हो गये है ये लोग आजकल।” ज्योतिबा का अपमान होने के बाद वहाँ से चले गए और वह सब बातें अपने पिताजी के साथ साझा किए लेकिन उनके पिताजी आक्रोशित नहीं हुए पिताजी ने ज्योतिबा को समझाया कि, “गनीमत समझों की उन्होंने केवल डाट डपटकर छोड़ दिया। हम जाति से शुद्र हैं। उनकी बराबरी कैसे कर सकेंगे।” इससे यह स्पष्ट होता है की ज्योतिबा के जीवन की वह पहली घटना थी जिसमें जाति के आधार पर कैसे शोषण होता है, यह दर्शाता है।

१८७३ में ज्योतिबा फुले द्वारा लिखा हुआ ग्रंथ का नाम गुलामगिरी था इस प्रस्तावना ग्रंथ के लेखन का उद्देश्य प्रकट करते हुए लिखते हैं कि, “सैकड़ों वर्षों से शुद्र, अतिशुद्र ब्राह्मणों के राज में दुख भुगतते आए हैं। इन अन्यायी लोगों से उनकी मुक्ति कैसे हो यह बताना ही इस ग्रंथ का उद्देश्य है।” इससे यह कह सकते हैं शुद्र लोगों को त्रासदि का जीवनयापन करने के लिए मजबूर किया जाता था। उनका यह भी कहना था कि “धर्मशास्त्र के आधार पर समाज-सुधार कर्तई संभव नहीं वैसे भी यहाँ धर्मकारण और समाजकारण के मध्य की विभाजक रेखा अत्यंत क्षीण है धर्म समाजसहीत जीवन के हर अंग पर नियंत्रण रखता है। वह जैसा कहेगा, समाज वैसा ही आकार धारण करेगा। इसलिए जिस समाज को बदलना है उस समाज के धर्म को बदलना भी अवश्यभावी हो जाता है। ज्योतिबा पहले कार्यकर्ता थे जिन्होंने बहुजन समाज में आत्म

प्रत्यम और आत्मावलोकन उत्पन्न किया था। हिन्दी बहुजन समाज की सामाजिक गुलामगिरी का पहला प्रत्यय और पहली पहचान करा देने वाले बहुजन समाज के पहले आदमी भी ज्योतिबा ही थे।” गुलामगिरी इस ग्रंथ के माध्यम से यह सिद्ध होता है कि शुद्रों को गुलाम बना के रखा जाता था और उनके साथ शोषण होता था। ज्योतिबा ने अपने जीवन में एक महत्वपूर्ण पुस्तक पढ़ी थी ‘राइट्स ऑफ मैन’ पुस्तक के लेखक थॉमस स्पेन है। इस पुस्तक ने ज्योतिबा के मन में कई प्रश्न खड़े किए और सामाजिक परिवर्तन की नींव पड़ी और उन्होंने बहुत से कार्य भी किए। इसलिए लोगों ने ज्योतिबा को ‘महात्मा’ की उपाधी दी थी।

सामाजिक विषमता की संरचना: सामाजिक विषमता केवल महाराष्ट्र में ही नहीं बल्कि पूरे देश में फैली हुई थी। महाराष्ट्र यह संतों की भूमि के नाम से जाना जाता है क्योंकि कई ऐसे संतों का निर्माण महाराष्ट्र में ही हुआ है जिन्होंने सामाजिक विषमता को दूर करने का अथक प्रयास किया। महाराष्ट्र में कई संत होकर गए। जैसे संत तुकाराम, संत नामदेव, संत गाडगेबाबा, ज्ञानेश्वर, चोखामेळा मुक्ताई कई संतों ने सामाजिक विषमता का दंश सहा था ज्योतिबा फुले भी महाराष्ट्र में ही जन्मे थे। ज्योतिबा ने अपने व्यक्तिगत जीवन में और सामाजिक जीवन में कई दुख सहे थे वह इससे वाकिफ थे। शुद्रों के साथ कैसे व्यवहार होता है यह उन्होंने नजदीक से देखा था उन्होंने स्वतः अनुभव किया था। महाराष्ट्र में जब कोई शुद्र बाहर रास्ते पे चलता था तो गले में हांडि और कमर में झाड़ू बांधकर निकलना पड़ता था वह भी दोपहर के मध्याह्न के बाद, ताकि वह जब जब जमीन पर चले तब तब उसके पद चिन्हों को झाड़ू के माध्यम से मिटा सके इसी तरह शुद्रों को जमीन पर थूकने की इजाजत भी नहीं थी इसलिए गले में मटका लटकाया रहता था क्योंकि शुद्रों के पैर के पदचिन्हों और थुक से जमीन अपवित्र ना हो जाए इसलिए इस तरह की व्यवस्था को पेशवाओं के काल में बनी हुई थी।

इससे यह स्पष्ट होता है कि सामाजिक विषमता की जड़े गहरी जमी हुई थी। भारत देश में जाति व्यवस्था के अनुसार व्यवहार होता था यह डॉ. अम्बेडकर के काल के समय में भी देख सकते हैं कई ऐसे नेता हैं जिन्होंने अपना पुरा जीवन सामाजिक विषमता को समाप्त करने के लिए समर्पित किया जैसे तथागत गौतम बुद्ध, महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. अम्बेडकर, पेरियार रामासामी नायकर, शाहू महाराज, नारायण गुरू, यह सभी महान आदर्श पुरूष हैं। इन्होंने अपना जीवन दांव पे लगा दिया और समाज को छुआछूत, विषमता, जातिव्यवस्था मिटाने का काम किया। आज इस आदर्श संत एवं महानायक, बुद्धिजीवी के विचारों से समाज में परिवर्तन, बदलाव दिखाई देता है।

शिक्षा व्यवस्था: मानवतावाद में आधारशिला की नींव समता, स्वतंत्रता, बंधुत्व एवं न्याय है। यह आधुनिक शिक्षा व्यवस्था में पारंपारिक ज्ञान के साथ तंत्रज्ञान भी है। आधुनिक युग में सबको अवसर मिलना चाहिए प्रगतिशील विचारों के लिए जगह होनी चाहिए। यहाँ पर आधुनिक शिक्षा को ज्योतिबा फुले के दृष्टिकोण से वह कह सकते हैं कि शिक्षा सबको मिलनी चाहिए। शिक्षा के उपर केवल एक ही समुदाय का वर्चस्व न होकर सभी समुदायों को समान शिक्षा मिलना है। सभी को समान रूप से शिक्षा लेने का अधिकार है और यह संविधानिक प्रावधान है। शिक्षा व्यवस्था में किसी भी समुदाय के साथ भेदभाव ना हो सबको अवसर मिलना चाहिए। शिक्षा के द्वार सबके लिए खूले होने चाहिए। एक समय ऐसे था, ज्योतिबा फुले को भी शुद्र होने के वजह से शिक्षा ग्रहण करने से वंचित किया था। लेकिन बाद में उनको स्कॉटिश मिशनरी स्कूल में दाखिला मिल गया था।

शिक्षा ही एक ऐसा माध्यम है जो व्यक्ति को अच्छा क्या बुरा क्या यह सब सीखाता है केवल व्यक्तिगत लाभदायक न बनाकर समाज के

हित के लिए, समाज की उपयोगिता के लिए, देश के विकास के लिए परिवर्तन की सोच को निर्माण करती है। शिक्षा ही ऐसा स्रोत है जो पारंपारिक सामाजिक विषमता की गहरी जड़े उखाड़कर फेंकने के लिए मदद करती है और एक बेहतर समाज का पुनर्निर्माण करने का काम करती है। डॉ. आंबेडकर ने भी शिक्षा को महत्वपूर्ण साधन माना है शिक्षा ही ऐसा साधन है जो गुलामी के जंझिरो को तोड़ने का काम करती है, शिक्षा जागृती निर्माण करती है। यह व्यक्तित्व, समाज, देश के विकास का महत्वपूर्ण स्रोत है। वर्तमान की परिस्थितियां बदल रही हैं। “शिक्षा का अधिकार वास्तविकता न होकर राजनीति बन कर रह गया। तत्कालीन शैक्षिक, सामाजिक व राजनीतिक परिस्थितियों पर विचार करने के उपरांत केवल यही निष्कर्ष निकलता है कि देश को सशक्त अखंड राष्ट्र बनाने के लिए गुणवत्तापूर्ण शैक्षिक व्यवस्था के अलावा कोई दूसरा विकल्प नहीं हो सकता।”⁵ भारत देश में नई शिक्षा नीति का निर्माण किया है। उम्मीद है की यह सभी वर्गों को लाभान्वित करेगी।

शिक्षा व्यवस्था में फुले दाम्पत्य की भूमिका:— क्रातिसुर्य के प्रणेता महात्मा ज्योतिबा फुले एवं भारत की पहिली शिक्षिका सावित्रीबाई फुले का शिक्षा व्यवस्था में सबसे महत्वपूर्ण योगदान रहा है। शुद्रों को, पीडित वर्ग को शिक्षा देने का काम फुले दाम्पत्य ने किया है। भारतीय समाज में महिलाओं की स्थिति बहुत ही दयनीय थी इस बात को ज्योतिबा फुले समझ गये थे इसलिए १८८२ में हंटर कमीशन के सामने ज्योतिबा ने शिक्षा विषयक अपना दिर्घ निवेदन प्रस्तुत किया। शिक्षा के विषय में ज्योतिबा फुले ने स्त्री को प्राथमिकता दी, क्योंकि स्त्रियों के साथ समाज में कभी भी समानता के साथ व्यवहार नहीं होता भेदभाव ही होता था स्त्रियों को निच समझा जाता था इस स्थिति को ज्योतिबा फुले समझ गये थे इसलिए उन्होंने एक पंक्ति के माध्यम से बताया।

“विद्या बिना मति गई, मति बिना गति गई,
गति बिना नीति गई, नीति बिना वित्त गई,
वित्त बिना शुद्र चरमराये,
इतना सारा अनर्थ एक अविद्या से हुआ।”⁹

ज्योतिबा फुले की इस पंक्ति से यह स्पष्ट होता है कि मनुष्य को विद्या न होने के कारण कितना अनर्थ होता है। भारतीय समाज में महिलाओं के लिए कड़े नियम बनाये हुए थे जैसे सतीप्रथा, बालविवाह, केशवपन, विधवा विवाह, बहुपत्नीत्व, नियोग, वेश्यागमन ऐसे कई नियम से महिलाओं को जखडकर रखा था। यह सभी नियम महिलाओं का शोषण करते थे इन सभी जंझिरो से मुक्ति दिलाने का काम इस दम्पति ने किया। महिलाओं को घर से बाहर जाने की अनुमति नहीं थी, शिक्षा लेने का अधिकार नहीं था, महिलाओं को अपने अस्तित्व, पहचान बनाने का अधिकार नहीं था केवल एक कठपुतली की तरह जीवन जीना यह महिलाओं के लिए वर्जित किया गया था। ज्योतिबा फुले ने महिलाओं को शिक्षित करने का ठान लिया और इसके लिए उनको हाल अपेष्टा सहनी पड़ी। ज्योतिबा ने भारत में शुद्रों अतिशुद्रों लड़कियों के लिए १८४८ में पहिली स्कूल की स्थापना की इसमें सावित्रीबाई फुले की अहम भूमिका थी सावित्रीबाई फुले खुद प्रशिक्षित हुई बाद में स्कूल में पढ़ाने के लिए जाती थी लोग उसे गोबर पत्थर, विष्टा फेंककर मारते थे लेकिन वह कभी निराश नहीं हुई बल्कि फुलों के रूप में स्वीकार किया। १८५१ में सभी जाती की कन्याओं के लिए स्कूल खोला, १८५५ में कामगार लोगों के लिए रात्रि पाठशाला, १८६० में विधवा पुनर्विवाह की मुहिम, १८६३ में विधावाओं के लिए आश्रम स्थल की शुरुवात, बालहत्या प्रतिबंधक गृह की स्थापना की। फुले दम्पति को कई चुनौतियों का सामना करना पड़ता था। लेकिन फिर भी वो कभी हिम्मत नहीं हारे, अपना काम करते रहे।

ज्योतिबा फुले ने स्त्री की श्रेष्ठता को स्पष्ट करते हुए ज्योतिबा ने कहाँ की, “मानवी संस्कृति में प्रेम को सर्वोपरी महत्ता दी गई है। स्त्री को अपत्य प्रेम का वरदान निसर्गत: मिला। वह इस बात में पुरुषों से श्रेष्ठ है।”⁶ ज्योतिबा फुले ने अनैतिक नियमों का विरोध करके महिलाओं पर अत्याचार करनेवाली रूढ़ियाँ, प्रथा, परम्परा का विरोध किया ज्योतिबा के अनुसार बाल विधावाओं के साथ घोर अन्याय होता था। वे घर और बाहर दोनों जगह सुरक्षित नहीं थे। ज्योतिबा फुले विधावाओं की सुरक्षा के लिए बालहत्या प्रतिबंधक गृह की स्थापना की थी। ज्योतिबा ने स्त्रियों के लिए मंगलाष्टक का निर्माण किया था उनमें वधू वर से जो कहती है वह आकांक्षा उस वधु की नहीं, गुलामी मुक्ति चाहने वाली हर स्त्री की है जैसे “स्वतंत्रता का अनुभव हम स्त्रियों को है नहीं। इस बात की आज शपथ लो कि स्त्री को उसका अधिकार देगे और उसे उस स्वतंत्रता का अनुभव करने दोगे।”⁷ प्राथमिक शिक्षा के विषय में ज्योतिबा फुले का कहना था कि, “मेरा मत यह है कि प्राथमिक शिक्षा कुछ विशिष्ट आयु तक अनिवार्य कर दि जाए। कम से कम १२ साल की आयु तक।”⁸ इससे स्पष्ट होता है कि प्राथमिक शिक्षा सभी को मिलना चाहिए। इसके अलावा और एक बात पर ज्योतिबा फुले ने जोर दिया हंटर कमीशन को उन्होंने आखिरी बात कही कि स्त्रियों में प्राथमिक शिक्षा का प्रसार बड़े पैमाने पर हो इसलिए सरकार कृपया विशेष उपाय योजना करे।”¹⁰ स्त्रियों को उनका हक्क, अधिकार दिया है यह उनका मौलिक कार्य है स्त्रियों के मुक्तिदाता के रूप में इस फुले दंपती को देख सकते हैं हजारों सालों से महिलाओं पर हो रहे अत्याचार से मुक्ति दी। उनकी आखिरी पुस्तक ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ थी और २८ मई १८९० में ज्योतिबा फुले की मृत्यु हुई। साथ ही प्लेग के बीमारी में सावित्रीबाई फुले की मृत्यु १० मार्च १८९७ को हुई। ज्योतिबा फुले ने और सावित्रीबाई फुले ने स्त्रियों के मुक्ति के लिए निरंतर कार्य करते रहे स्त्रियाँ इस दम्पति का योगदान कभी भूल नहीं सकती स्त्रियों के मुक्तिदाता के रूप में ज्योतिबा फुले को देखना चाहिए आज इन्हीं के वजह से स्त्रियाँ स्वतंत्र महसूस करती हैं।

निष्कर्ष:— महात्मा ज्योतिबा फुले एवं सावित्रीबाई फुले ने शोषित, पीडित, वंचित, शुद्र वर्ग के लिए अपना पूरा जीवन समर्पित किया है। स्त्रियों के लिए शिक्षित करने के पहल फुले दाम्पत्य ने किया है सामाजिक विषमता से जकड़ी हुई महिलाओं को उनके हक्क, अधिकार, पहचान, अस्तित्व देने का कार्य फुले ने ही किया है। सावित्रीबाई फुले को भारत की पहिली शिक्षिका के रूप में देखा जाता है। वास्तविकता यह है की सम्पूर्ण महिला जाति के लिए फुले दम्पति आदर्श है। वर्तमान की प्रासंगिकता है।

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. नैमिशराय, मोहनदास, (२०१७), भारतीय सामाजिक आन्दोलन का इतिहास, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ.सं. ४११.
२. शहा, मु. ब., (२००९), भारतीय समाज क्रांति के जनक महात्मा ज्योतिबा फुले, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ.सं. २३.
३. शहा, मु. ब., (२००९), भारतीय समाज क्रांति के जनक महात्मा ज्योतिबा फुले, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ.सं. २३.
४. फुले, महात्मा., समग्र वाडमय, पृ.सं. ८३.
५. तर्कतीर्थ लक्ष्मण शास्त्री जोशी, लेख संग्रह, पृ.सं. ३९०.
६. शर्मा, चन्द्र भूषण, (२०१७), शिक्षा, समाज और राजनीति, कौटिल्य पुब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, पृष्ठ संख्या, ३२.
७. शहा, मु. ब., (२००९), भारतीय समाज क्रांति के जनक: महात्मा ज्योतिबा फुले, राधाकृष्ण प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ.सं. ३५.
८. फुले, महात्मा., समग्र वाडमय, पृ.सं. ३५९.
९. फुले, महात्मा., समग्र वाडमय, पृ.सं. ४२३.
१०. फुले, महात्मा., समग्र वाडमय, परिशिष्ट, पृ.सं. १०.
११. वही, परिशिष्ट, पृ. १७.

गरीबी और अधिकारीताए, अवधारणाएं : एक विश्लेषण

डॉ. पी. एच. गजभिये, नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड मो. ८८३०४९७२९७

गरीबी की समस्या और अकालों के भुक्तभोगी सामाजिक वर्गों की दुर्दशा के कारण एव निवारण पर उनके मौलिक चिन्तन का सहज परीचय कराती है। प्रो. अमर्त्य सेन के पूर्व के अर्थशास्त्री या तो गरीबी रेखा का निर्धारण का अपने कर्तव्य की इतीश्री मानते थे। या उनके आधार पर गरीबों की संख्या का अनुमान लगा कर संतुष्ट हो जाते थे। गरीब लोग कितने अभावग्रस्त हैं और उनकी दशा में किस दिशा में परिवर्तन आ रहे हैं। इन दो बातों पर विचार किए बिना गरीबी की समस्या का सही निदान या उपचार नहीं कर सकते।

गरीबों की पहचान एवं गरीबी का निदान दोनों ही जटील हैं। गरीबी के कारणों का निदान तो और भी कठीन कार्य सिद्ध होता है। अधिकारीता अर्थात् अधिकार का दावा अथवा हकदारी के सम्बन्ध होते हैं। भुखमारी के विश्लेषण के लिए अधिकारीता की व्यवस्था को समझना होगा।

जब कुछ लोगों के पास पर्याप्त भोजन नहीं होता, तब उन्हें भूखमारी से ग्रस्त कहा जाता है। इसका कारण यह नहीं होता कि खाने को पर्याप्त भोजन नहीं है। यह हो सकता है कि दूसरी स्थिति पहली स्थिति का एक कारण हो, परंतु यह अनेक कारणों में से एक है। एक निजी स्वामीत्व वाली बाजार व्यवस्था में अधिकारीताए सहजतासे स्विकार्य कि जाती है। जैसे — १. व्यापार आधारित अधिकारीता, २. उत्पादन आधारित अधिकारीता, ३. अपने श्रम पर आधारित अधिकारीता एवं ४. उत्तराधिकार एवं हस्तांतरण अधिकारीता।

अधिकारीता के ये सभी सम्बन्ध बहुत ही स्पष्ट होते हैं। अनेक अधिकारीताएं हैं, जिनका स्वरूप काफी जटील है। कई बार व्यक्ति को किसी सम्पत्ती के प्रयोग का अधिकार होता है। पर वह उसे किसी अन्य को हस्तान्तरित नहीं कर सकता। कभी कभी देश में प्रचलित वंशानुगत परंपरा के अनुसार संपत्ती पर हक प्राप्त हो जाता है। रिश्तेदारों को संपत्ती पर अधिकार मिल जाता है। विशेष परिस्थितियों में बाजार आश्रित अधिकारीताओं में राशन या कूपन व्यवस्था के अधिकार भी शामिल हो जाते हैं।

स्वामित्व के सम्बन्धों का स्वरूप आर्थिक व्यवस्था के गुणधर्मों के अनुसार बदलता रहता है। पुंजीवादी व्यवस्था में तो उत्पादन साधनों का निजी स्वामीत्व उसके अपने अस्तीत्व की एक आधारभूत मान्यता ही होती है। समाजवादी अर्थव्यवस्था उत्पादन साधनों पर निजी स्वामीत्व को स्विकार नहीं करती। गुलाम प्रथा में यह एक सहज स्विकार्य व्यवस्था रही है। सामन्तवादी एवं औपनिवेशिक बागानों में यह बन्धुआ मजदूरी व्यवस्था एक आम बात रही है।

विनिमय अधिकारीता:— बाजार व्यवस्था में व्यक्ति अपने अधिकार की वस्तुओं का अन्य वस्तुओं से विनिमय कर सकता है। यह विनिमय व्यापार उत्पादन या फिर दोनों के मिले जुले स्वरूप के माध्यम से हो सकते हैं। स्वामीत्व समूह के आधार पर अनेक विनिमय अधिकारीताओं का निर्धारण हो सकता है। निर्धारण प्रक्रिया को ही विनिमय अधिकारीता निरूपण कहा जाता है। किसी व्यक्ति की भूखमारी से बच पाने की क्षमता उसके स्वामीत्व अधिकारीता निरूपण कहा जाता है। किसी व्यक्ति की भूखमारी से बच पाने की क्षमता उसके स्वामीत्व अधिकार और विनिमय अधिकारीता निरूपणों पर निर्भर रहती है। उदा. समाज का कोई वर्ग विशेष अधिक संपन्नता की अनुभूती के कारण अधिक खाद्य पदार्थ की खरीदारी कर उनकी

किमतों को बढ़ाने का कारण बन जाए तो अन्य वर्गों के लिए विनिमय अधिकारीताओं पर विपरीत प्रभाव भी पड़ता है तो किंसी तरह का कोई संदेह नहीं रह जाता। आर्थिक परिवर्तन व्यक्ती के रोजगार पाने की क्षमता पर दुष्प्रभाव पड़ सकता है और उसकी मजदूरी दर पर प्रभाव पड़ता है।

उत्पादन की विधी:— स्वाभाविक रूप से समाज की उत्पादन पध्दती और उसीकी आर्थिक वर्ग व्यवस्था का अपना स्थान है। विनीमय अधिकारीताओं पर गहरा प्रभाव पड़ता है। उदा. एक किसान और भूमीहिन श्रमीक के बीच हल अन्तर तो भूमी पर स्वामीत्व के अधिकार का अन्तर है। परन्तु स्वामीत्व अधिकार से शून्य बटाईदार की अवस्था सामान्य भूमीहीन मजदूरी भिन्न होती है। भूमीहीन मजदूर को मजदूरी मिलती है, पर बटाईदार कृषी करता है। तथा उत्पादन के एक हिस्से पर उसका अधिकार होता है। किंतु संकटकाल में उनकी विनिमय अधिकारीताओं में बहुत व्यापक अंतर आ सकते हैं। मजदूर अपनी आमदनी खो जाता है, किंतु बटाईदार को कम मजदूरी के आधार पर काम करना पड़ता है। वो बेरोजगार और आयहीन नहीं होता। कृषी मजदूरों के आधार पर काम करना पड़ता है। वो बेरोजगार और आयहीन नहीं होता। कृषी मजदूरों को अपने मजदूरी से बाजार में सुलभ विनीमय की हकदारी पर ही निर्भर रहना पड़ता है। खाद्यानों की किमतें विशेष रूप से प्रभावीत हो रही हो तो फिर बटाईदार होना कृषी मजदूरी से कही बेहतर सिद्ध होता है।

बटाईदारों और इन सभी श्रमीकों कारीगरों जैसे नई, रिक्शा चालक, मोची, जुलहे के सामान्य जीवन निर्वाह स्तरों में कोई खास अन्तर नहीं होता।

सामाजिक सुरक्षा एवं रोजगार की अधिकारीताएं:— सरकार द्वारा सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रम के अन्तर्गत प्रदान सुविधाओं का भी प्रभाव है। बेरोजगारों की सहायता, वृद्धों को पेंशन, और गरीब लोगों को कुछ सहायता प्राप्त हो सकते हैं। बेरोजगारी भत्ता तभी मिलता है जब व्यक्ति को सामान्य दर पर रोजगार नहीं मील पाता। भूखमारी के संदर्भ तो सामाजिक सुरक्षीतता का महत्व और भी बढ़ जाता है। जब तक लोगों के पास रोजगार होता है, उन्हें अच्छी आमदनी मिलती है। ब्रिटेन और अमेरीका में उच्च बेरोजगारी दर होने के बावजूद वहा भूखमारी नहीं है। क्यों की वहा सामाजिक सुरक्षीतता अस्तित्व में है। वस्तुता: उनकी सामाजिक सुरक्षीतता ही न्यूनतम आवश्यक स्तर की विनिमय अधिकारीताओं की उपलब्ध सुनिश्चित कर इन समस्याओं से समाज को बचाए रखते हैं। भूखमारी का निर्मुलन अधिकारीता व्यवस्था में आए एक बदलाव को दिखाता है। दुनिया से भूखमारी को व्यवस्थीत रूप से मिटाया जा रहा है। भूखमारी खाद्यान्न की आपूर्ती नहीं बल्की विनिमय अधिकारीताओं पर निर्भर करती है। विश्व का प्रत्येक आठवाँ व्यक्ती भूखमारी से पीडीत है, तो इसका कारण यही है कि वह पर्याप्त खाद्य सामग्री पर अपनी अधिकारीता स्थापीत नहीं कर पाता है।

गरीबी की अवधारणाएं:— प्रसिद्ध वैज्ञानिक जे. बी. एस. हाल्डेन कहते हैं की, लोगों को इतना गरीब नहीं होने देना चाहिए की उनसे घिन आने लगे, या वे समाज को नुकसान पहुंचाने लें। गरीबों के कष्ट और दुःखों का नहीं बल्की समाज की असुविधाओं और लागतों का महत्व अधिक प्रतिता होता है। गरीबी की समस्या उसी सिमा तक चिन्तनिय है। जहां तक कि उसके कारण, जो गरीब नहीं

हो उन्हें भी समस्याएं भुगतनी पडती है। गरीबों की विपन्नता अमीरों की खुशहाली पर अवश्य प्रभाव डालती है। अगर वास्तविक आय में कभी हो और सभी गरीबों की दुर्दशा में वृद्धि हो तो इसे हम गरीबी की 'संवृद्धि' कह सकते हैं।

गरीबों की आय गरीबी रेखा से कितनी निचे है। यदी सभी गरीबों की आमदनी को और कम कर दिया जाए तथा अमीर अप्रभावित रहें तो, इस के अनुसार तो समाज में गरीबी का मान अपरिवर्तनी ही रहेगा। दुसरे, इस मान में गरीबों के बीच आम के वितरण पर कोई ध्यान नहीं दिया जाता, इस तरह कोई भी ध्यान नहीं देते, गरीबी की संकल्पना में दो पृथक-पृथक पर किंचीत परस्पर सम्बन्धित बातें मिलती हैं। १. व्यक्तियों के किंसी समूह को गरीब की संज्ञा देने की विधी और २. गरीब व्यक्तियों के लक्षणों को सामूहिक स्वरूप प्रदान कर एक सामान्य स्वरूप का निर्धारण करने की विधी।

सीबॉम रॉनटी कहते हैं की प्राथमिक गरीबी से जिनकी कुल आय 'शारीरिक क्षमता' को बनाए रखने के लिए नितान्त आवश्यक वस्तुएं भी उपलब्ध नहीं करा पाती। दूसरा न्यूनतम पोषण आवश्यकताओं के आधार पर न्यूनतम आधार पर आवश्यकताओं का निर्धारण भी कम समस्याकारी नहीं है।

यहाँ तक की किसी क्षेत्र विशेष में रह रहे समुदाय विशेष की पोषण आवश्यकताओं की सुनिश्चित मात्रा का निर्धारण भी सरल नहीं होता। न्यूनतम पोषण आवश्यकताओं की विभाजन रेखा का निर्धारण तर्कसंगत श्रम मनमानीपूर्ण अधिक है। लोगों की सामान्य खानपान की आदतें ही आय के उस न्यूनतम स्तर का निर्धारण कर पाएगी। जिनसे की पूर्वनिश्चित न्यूनतम पोषण आवश्यकताएं पूरी हो जाएं। गरीबी की सबसे बड़ी विधिषिका भुखमरी ही तो है। कुपोषण गरीबी की समस्या का केवल एक आयाम है। किन्तु अनेक विकासशिल देशों के लिए यही आयाम सबसे अधिक महत्वपूर्ण होता है।

'गरीबी' वास्तव में विषमता का ही एक स्वरूप है। समाज में विद्यमान वास्तविक परिस्थितियों में रहते हुए गरीबी सबसे गरीब वर्ग तथा शेष समाज के बिच असमानता को साफ साफ उजागर कर सके। प्रत्येक स्तरीय आयाम पर उन निम्नतम वर्गीय लोगों और अन्य वर्गों के बिच की खाई को पालना ही हमारी नितियों का ध्येय बन जाता है, ऐसा मिलर एवं रौबी ने कहा है। गरीबी को बुरा मानना और इसके उन्मूलन को भौतिक दृष्टी से उचीत मानना स्वाभाविक सा लगता है। ऐरीक हॉब्सकॉम का कहना है, कि गरीबी की परिभाषा तो समाज की अपनी परम्पराओं के अनुसार ही होती है। किसी भी समय पर श्रमिक के जीवन निर्वाह के लिए आवश्यक संसाधनों की औसत मात्रा का व्यावहारिक ज्ञान ही होता है।

संयुक्त राज्य अमेरीका राष्ट्रपति के आय अनुरक्षण आयोग १९६९ ने अपनी बहुचर्चित रिपोर्ट सम्पन्नता के मध्य गरीबी में यदी समाज का विश्वास है कि किसी को भूख और खुले में जिंदगी बिताने के कारण मरने नहीं दिया जाना चाहिए तो फिर न्यूनतम भोजन एवं छत के अभाव का गरीबी माना जाएगा। समाज अस्तीत्व

मात्रा से आगे बढ़कर अच्छे शारीरिक स्वास्थ्य का भी आवश्यक मानता है, तो फिर बिमारीयों के बचाव के लिए एवं उपचार के लिए जरूरी संसाधन की आवश्यकताओं से जुड़ पाएंगे।

नितियां राजनैतिक व्यवस्था पर निर्भर करती हैं। सरकार के स्वरूप, इसके अधिकार स्रोत, और अन्य संगठनों की शक्तियों आदी का भी नीतियों पर गहरा असर पडता है। गरीबी रेखा नीचे कर देने के कारण समाज में गरीबी भी वास्तव में कम हो गई है। वस्तुतः उस रेखा को निचे खिसकाने की मजबूरी समाज की खस्ता हालात का ही प्रमाण है। लोगों की दुरावस्था का मूल्यांकन आवश्यकताओं के वर्तमान पैमाने या मानदंड के आधार पर ही हो। यह तथ्यात्मक विश्लेषण है। गरीबों की पहचान तो न्यूनतम आवश्यकताओं के किंसी मानदंड के आधार पर हो जाती है। पर समूच्यन के लिए वो हमें विभिन्न व्यक्तियों के अभावग्रस्ताओं को एक साझा समूह बनाकर ही हो सकती है।

वास्तव में गरीबी की दो वैकल्पिक संकल्पनाएं बन जाती हैं। प्रत्यक्ष विधी उन लोगों की पहचान करती है। जो न्यूनतम उपभोग कर पाने में विफल रहते हैं। दुसरी और आय विधी उन लोगों से साक्षात्कार करती है जिनमें सामाजिक व्यवहार की सीमा में रहते हुए उन न्यूनतम आवश्यकता की पूर्ती की क्षमता नहीं होती। दुसरी संकल्पना समाज के व्यवहार प्रतिमान पर आधारीत होने के कारण कुछ रूखी-सी प्रतीत होती है, पर इसमें अधिक परीमार्जीत होने का गुण भी है। क्योंकि यह केवल वस्तुओं आदी के चयन से कही आगे बढ़कर व्यक्ती की क्षमता या योग्यता का आकलन करने का प्रयास भी करती है। इस के अनुसार वही व्यक्ती गरीब होगा जो सामाजिक परंपरानुसार न्यूनतम आवश्यकता पूर्ती के लिए पर्याप्त आय नहीं कमा पाता। आय-विधी हमें गरीबी रेखा से अंतर का 'माप' भी प्रदान करती है। यह माप वास्तविक आय और गरीबी रेखा आय का अन्तर ही है।

निष्कर्ष :- गरीबी मुद्दा है अभाव का। समाजशास्त्रीय विश्लेषण में परम अभाव से सापेक्ष अभाव की ओर सुज्ञान से विश्लेषण के उपयोगी सूत्रों का निर्माण हुआ है। गरीबी की व्याख्या विधी के रूप में सापेक्ष अभाव भी नितान्त अधूरा या अपूर्ण ही रहता है। यह भूखमरी और भूख को गरीबी के विचार में केंद्रस्थ ही बनाए रखती है। गरीबी और विषमता दोनों अलग-अलग संकल्पनाएँ हैं, दोनों एक-दुसरे से जुड़े हुए परंतु पृथक पृथक विचार हैं तथा एक ने दुसरे को पूरी तरह समाहित नहीं किया जा सकता।

संदर्भ :-

१. अमर्त्य सेन, गरीबी और अकाल, राजपाल प्रकाशन, दिल्ली, २०१८.
२. स्टीग लिज जे. ई., १९७४, इनसेटीव्ज अॅन्ड रीस्क शेअरिंग इन शेअरक्रॉपींग, रीक्वीव्ह ऑफ इकॉनामिक स्टडीज, पेज, ४१.
३. प्रो. एम. रीज, १९७९, प्राब्लेम्स इन द डेफीनेशन अॅन्ड मेझरमेंट ऑफ पाव्हेटी.
४. ऐरीक हॉब्सकॉम, १९६८ पाव्हेटी, इन इंटरनेशनल इनसायक्लोपीडीया ऑफ सोसल सायन्स, न्युयार्क, पेज न. ३९८.

निराला और राम की शक्ति पूजा

प्रा. वेदिका यादगलाल बनोटे, शोधछात्रा, श्री सत्य साईं विद्यापीठ, शिहोर भोपाल. ९०६७५९३२५७ sudhirdasariya1975@gmail.com

जीवन परिचय : — सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' का जन्म बंगाल की महिषादल रियासत (जिला मेदिनीपूर) में माघ शुक्ल ११, संवत् १९५५, तदनुसार २१ फरवरी, सन १८९९ में हुआ था। वसंत पंचमी पर उनका जन्मदिन मनाने की परंपरा १९३० में शुरू हुयी। उनका जन्म मंगलवार को हुआ था। जन्म कुंडली बनाने वाले पंडीत के कहने से उनका नाम सुर्जकुमार रखा गया। उनके पिता पंडित रामसाहायच तिवारी उन्नाव (बैसवाड़ा) के रहने वाले थे और महिषादल में सिपाही की नौकरी करते थे। वे मूल रूप से उत्तर प्रदेश के उन्नाव जिले के गढ़ाकोला नामक गाँव के निवासी थे।

निराला की शिक्षा हाईस्कूल तक हुई बाद में हिन्दी संस्कृत और बाइबल का स्वतंत्र अध्ययन किया। पिता की छोटी सी नौकरी की असुविधाओं और मान-अपमान का परिचय निराला को आरम्भ में ही प्राप्त हुआ। उन्होंने दलित-शोषित किसान के साथ हमदर्दी का संस्कार अपने अबोध मन से ही अर्जित किया। तीन वर्ष की अवस्था में माता का और बीस वर्ष का होते-होते पिता का देहांत हो गया। अपने बच्चों के अलावा संयुक्त परिवार का भी बोझ निराला पर पड़ा पहले महायुद्ध के बाद जो महामारी फैली उसमें न सिर्फ पत्नी मनोहरा देवी का, बल्कि चाचा, भाई और भाभी का भी देहांत हो गया। १९१८ में स्पेनिश फ्लूएंजा के प्रकोप में निराला ने अपनी पत्नी और बेटी सहित अपने परिवार के अपने लोगों को खो दिया। फिर भी संघर्ष का साहस नहीं गंवाया। जीवन का उत्तरार्ध इलाहाबाद में बीता। वहीं दारागंज मुहल्ले में स्थित रायसाहब की विशाल कोठी के ठीक पीछे बने एक कमरे में १५ अक्टूबर १९६१ को उन्होंने अपनी इहलौला समाप्त की।

कार्यक्षेत्र: — सूर्यकान्त त्रिपाठी 'निराला' की पहली नियुक्ति महिषादल राज्य में ही हुई। उन्होंने १९१८ से १९२२ तक यह नौकरी की। उसके बाद संपादन, स्वतंत्र लेखन और अनुवाद कार्य की ओर प्रवृत्त हुए। १९२२ से १९२३ के दौरान कोलकाता से प्रकाशित, 'समन्वय' का संपादन किया १९२३ के अगस्त से मतवाला के संपादक मंडल में कार्य किया। इसके बाद लखनऊ में गंगा पुस्तक माला कार्यालय में उनकी नियुक्ती हुई जहाँ वे संस्था की मासिक पत्रिका सुधा से १९३५ के मध्य तक संबद्ध रहे। १९३५ से १९४० तक का कुछ समय उन्होंने लखनऊ में भी बिताया। इसके बाद १९४२ से मृत्यु पर्यन्त इलाहाबाद में रह कर स्वतंत्र लेखन और अनुवाद कार्य किया। उनकी पहली कविता जन्मभूमि प्रभा नामक मासिक पत्र में जून १९२० में, पहला कविता संग्रह १९२३ में अनामिका नाम से, तथा पहला निबंध बंग भाषा का उच्चारण अक्टूबर १९२० में मासिक पत्रिका सरस्वती में प्रकाशित हुआ।

निराला ने १९२० ई. के आसपास से लेखन कार्य आरंभ किया। उनकी पहली रचना 'जन्मभूमि' पर लिखा गया एक गीत था। लंबे समय तक निराला की प्रथम रचना के रूप में प्रसिद्ध: 'जूही की कली' शीर्षक कविता, जिसका रचनाकाल निराला ने स्वयं १९१६ ई बतलाया था, वस्तुतः पहली बार प्रकाशित हुई थी। कविता के अतिरिक्त कथासाहित्य तथा गद्य की अन्य विधाओं में भी निराला ने प्रभुत मात्रा में लिखा है।

प्रकाशित कृतियाँ: काव्यसंग्रह — १. अनामिका (१९२३). २. परिमल (१९३०). ३. गीतिका (१९३६). ४. अनामिका (द्वितीय) (१९३९) (इसी संग्रह में सरोज स्मृति और राम की शक्तिपूजा जैसी

प्रसिद्ध कविताओं का संकलन है)। ५. तुलसीदास (१९३९). ६. कुकुरमत्ता (१९४२). ७. अणिमा (१९४३). ८. बेला (१९४६). ९. नये पत्ते (१९४६). १०. अर्चना (१९५०). ११. आराधना (१९५३). १२. गीत कुंज (१९५४).

उपन्यास — १. अप्सरा (१९३१). २. अलका (१९३३). ३. प्रभावशाली (१९३६). ४. निरुपमा (१९३६). ५. कुल्ली भाट (१९३८-३९). ६. बिल्लेसुर बकरिहा (१९४२).

कहाणी संग्रह — १. लिली (१९३४). २. सखी (१९३६). ३. सुकुल क बीवी (१९४१). ४. चतुरी चमार (१९४५). ५. देवी (१९४८).

श्रचना-समग्र — निराला रचनावली (आठ खंडों में) प्रथम संस्करण-१९८३ नयी दिल्ली से प्रकाशित।

प्रस्तावना:— छायावाद को आधुनिक हिंदी साहित्य का स्वर्णयुग कहा गया है। निराला को छायावादी युग का विशिष्ट रचनाकार माना गया है। जिन कवियों ने प्रगीतात्मक कविताएँ लिखी है उन्होंने कभी समात की उपेक्षा नहीं की और अपनी आत्मभिव्यक्ति में उन्होंने अलग तरह से समाज को अभिव्यक्त किया है, इसी श्रृंखला में सर्वाधिक प्रखरता से जिस कवि का नाम लिया है वे है कवि निराला। परंपरा के प्रति विद्रोह की तारतम्य से जन्मी छायावादी कविता को निराला ने वाद विशेष को परिधि से निकालकर साहित्यिक धरातल पर स्वच्छंदता प्रदान की। निराला एक साथ आत्मनिष्ठ एवं वस्तुनिष्ठ है, कवि एवं योगी है, सरल एवं जटिल है, कोमल एवं कठोर है, उग्र एवं विनम्र है, रहस्यवादी एवं यथार्थवादी है, छायावादी एवं प्रगतिवादी है जो स्वच्छंदतावादी भी।

निराला का काव्य:— निराला का काव्य उनके चार दशकों की लंबी काव्ययात्रा का परिणाम है जिसने अंग्रेजी राजनीति का समझौता देखा, द्वितीय विश्वयुद्ध वामपंथी किसान आंदोलन और स्वाधीनता प्राप्ति तक को सफर तय किया है। इन्हीं उतार चढ़ावों की जीवन्त अभिव्यक्ति है निराला की कविता। निराला की प्रत्येक कृति उनके व्यक्तिगत जीवन की झलक है किंतु राम की शक्तिपूजा को निराला के जीवन का रूपक माना जाता है।

राम की शक्ति पूजा:— वास्तव में यह कविता एक सौंदर्यात्मक प्रतिति है और पूर्णतः पौराणिक कलेवर में लिपटी हुई रामकथा को निराला ने नये दशरथ नंदन दैवीय पुरुष नहीं है, एवं निराला के राम स्वयं निराला है। रणभूमि युद्ध भारतभूमि है, रावण के बंधन में बंधी हुई सीता भारतमाता की परतंत्रता की प्रतीक है अर्थात् इस कविता में यथार्थ की प्रतिध्वनि है। यहाँ राम पूर्णतया निरुपाय, संशयग्रस्त एवं निराशा से घिरे हुए साधारण मानव है।

आदर्श और यथार्थ:— राम की निराशा, निराला की इस राम की शक्ति पूजा की ताकत देती, शक्ति देती है। वे साधारण जन से अधिक निकट आकर खड़े हो जाते हैं और जब उनके सामने सीता की छवि आती है तो वे पुनः युद्ध के लिये तैयार हो जाते हैं — "लख शंकाकुल हो गए, अतुल बल शेष नयन" 'खींच गए दृगों में सीता के राममय मन और राम जी आँखों में विश्वास और शांति भर जाती है जो पुनः संघर्ष करने के लिए प्रेरित करती है। उनका खोया हुआ आत्मविश्वास वापस आ जाता है। वास्तव में यह कविता निराला ने आधुनिक यथार्थ बोध की अभिव्यक्ति दी है। सतही प्रगतिशीलता की व्याख्या करने में सफल हुए है। इसमें दर्शन भी है

और भावना भी। स्वच्छंद विशयवस्तु के ताने बाने में बुनी गयी यह एक नये मानव मूल्य को उद्वेलित करनेवाली कविता है और साथ में राम के माध्यम से भारत के युवावर्ग में एक नये दायित्वबोध का संचार भी करती है। राम की शक्ति पूजा अपने अदभुत, मौलिक, नवीन और यथार्थ अर्थ में राम के माध्यम से निराला के रचनात्मक जीवन संघर्ष का सच्चा साक्षात्कार है और प्रतिभा का पुनःदर्शन भी। इस कविता कस सबसे महत्वपूर्ण बिंदु उसका आधुनिक परिप्रेक्ष्य में राम का एक साधारण जनसमुदाय के प्रतिनिधि के रूप में चित्रित करना है। दूसरा महत्वपूर्ण बिंदु है— नवजागरण की प्रतिच्छाया। निराला ने अपने परवर्ती साहित्यकारों के हृदय में एक बार फिर नवीन मुक्ति की चेतना को भर दिया। इस संबंध में दूधनाथ सिंह का विचार है—“दरअसल मुझे बराबर लगता है कि निराला ने राम के संशय, उसकी खिन्नता, उनके संघर्ष और अंततः उनके द्वारा शांति की मौलिक कल्पना और साधना तथा अंतिम विजय में अपने ही रचनात्मक जीवन और व्यक्तिगत के संशय, अपनी रचनाओं के नंतर विरोध से उत्पन्न आंतरिक खिन्नता, फिर अपने संघर्ष, अपनी प्रतिभा को अभ्यास, अध्ययन और कल्पनाऊर्जा द्वारा एक नयी शक्ति के रूप में उपलब्ध और प्रदर्शित करके अंततः रचनात्मक की विजय का घोष ही इस कविता में व्यक्त है।”

मानवीय पक्ष :- राम की शक्ति पूजा के राम पौराणिक पुरुष होते हुए भी एक मध्यवर्गीय आधुनिक मानव है जिनके माध्यम से निराला ने वर्तमान, सामाजिक परिस्थितियों से जुझाने में मध्यवीय व्यक्ति को असमर्थता दर्शायी गयी है। डॉ. नामवर सिंह ने लिखा है— राम की शक्तिपूजा में निराला के राम की करुण असमर्थता है। उस दिन के राम रावण के युद्ध में राम की हार नहीं हुई थी। क्योंकि रावण की ओर से स्वयं शक्ति लड रही थी। राम वार तो करते थे लेकिन अभी प्रहारों को शक्ति विफल कर देती थी यह शक्ति स्वयं राम को अपना मध्यमवर्ग था जो अब पुराणपंथी, सामंती दल से मिल गया था।” कहकर रामजी दयनीय मानसिक दशा का चित्रण एक साधारण दुखी मानव की भाँती किया है। निराला ने राम के अंतर्दृष्ट और उनकी निराशा को बड़े ही मनोवैज्ञानिक ढंग से चित्रित किया है। राम के चरित्र के मानवीय पक्ष के चित्रण का कारण कथा में स्वाभाविकता तथा मनोवैज्ञानिकता का संचार हो सका है। राम दिव्य पुरुष न रहकर सहज मानव हो जाते हैं। सहज मानव की समस्त कमजोरियों, जैसे निराशा, भय, संशय, पराजयबोध अंतर्दृष्ट आदि उनमें भी व्याप्त है। विश्वभरनाथ उपाध्याय का यह कथन राम की शक्तिपूजा के वर्तमान परिप्रेक्ष्य में प्रासंगिकता को सिद्ध करता है। राम की शक्तिपूजा केवल राम की शक्तिपूजा का काव्य नहीं है। बल्कि उच्च मानव मूल्यों के समर्थ में दुष्ट मानव मूल्यवादियों के विरुद्ध संघर्ष के क्षणों में यह काव्य प्रत्येक भद्र व्यक्ति के मन की अंत छवि का दर्पण है।” राम की शक्तिपूजा पारंपरिक राम काव्य का पिष्टपेषण नहीं है। निराला ने एक पौराणिक प्रसंग को नए ढंग से आधुनिक युग के संदर्भ में पुनसृजित किया है। हालांकि राम की शक्तिपूजा के कुछ प्रसंग ‘कृतिवास रामायण’ से मेल खाते हैं किंतु ऐसी जगहों पर भी निराला मौलिक है। जिस तरह तुलसीदास ने नाना पुराणों, निगमों, आगमनों से कथा लेकर उसे अपने ढंग से पुनर्योजित किया, उसी तरह निराला ने भी अनेक जगहों से कथा प्रसंग लेकर उसे नया रूप आकार दिया। वस्तुतः निराला ने राम न तो वाल्मीकि के राम है न ही तुलसी व कृतिवास के। वे नवजागरण युगीन राम हैं, जिनमें स्वयं निराला का जीवन संघर्ष समाहित है।

आत्मसंघर्ष :- राम की शक्तिपूजा में निराला स्वयं नायक है। राम का संशय निराला का संशय है, राम की हार निराला की साहित्य रण में हार है तथा युद्ध में होनेवाली राम की जीत के प्रति आस्था निराला जी स्वयं जीवन रण को जीतने की लालसा को व्यक्त करती है। अतः संपूर्ण राम की शक्तिपूजा में निराला का आत्मसंघर्ष स्पष्ट रूप से झलक रहा है। निराला आजीवन विषय परिस्थितियों से जुझते रहे और इस जीवन संघर्ष में मिली हार जीत, आशा—निराशा को उन्होंने राम की शक्ति पूजा में चित्रित किया है। निराला ने अपने समूचे जीवन संघर्ष को शक्ति की आराधना के रूप में शक्ति द्वारा बार बार अपनी परीक्षा लेने अन्याय और अनीति के विरुद्ध लड़ने का सजीव चित्र राम की शक्तिपूजा में अंकित किया है तो अतिशयोक्ति न होगी।

नवजागरण :- निराला के काव्य में नवजागरण की प्रतिच्छाया स्पष्ट रूप से देखने को मिलती है। राम की शक्तिपूजा की यह पंक्ति अन्याय जिधर है उधर शक्ति तत्कालीन अंग्रेजी शासन के दमन, निरीह भारतीयों की विवशता की ओर संकेत करती है। राम की शक्तिपूजा में निराला ने २०वीं शताब्दी के चौथे दशक की उस स्थिति का चित्रण किया है। जब ब्रिटिश साम्राज्य के उत्पीड़न से ग्रस्त भारतीय जनता बेबस और लाचार थी। अंग्रेजी हुकूमत रावण जैसी है और भारतीय जनता राम की तरह हत चेतना हताश राम पूरी भारतीय जनता का प्रतिनिधित्व करते हैं। ज्ञातव्य है कि सन १९३०—१९४० के दौरान राजनीतिक आंदोलनों की असफलता के कारण पूरे देश में निराशा और दुख में भी जिस तरह उपनिवेशवाद विरोधी स्वर मुखरित हो रहा था उसी तरह राम की शक्ति पूजा में भी दुख और निराशा की एकान्तता के बावजूत एम नया जोश और उत्साह प्राप्त करने का संकल्प है। यह कविता उस शक्ति को अपने पक्ष में लाने की कविता है जिसे अन्याय व आतंक फैलानेवाले सत्ताधारी लोगों ने छल—बल से अपने पक्ष में कर लिया था। शक्तिपूजा में अंतर्निहित राम का पूजाभाव शक्ति के उस रूप के प्रति है जो सदैव से निर्मल और निष्पक्ष है। राम आराधना का दृढ़ आराधना से उत्तर देने के लिए तत्पर होते हैं क्योंकि उन्हें विश्वास है कि शक्ति अंततः न्याय और सत्य का ही साथ देगी।

निष्कर्ष :- राम की शक्तिपूजा छायावाद की ही नहीं, अपितु संपूर्ण हिंदी साहित्य की अन्यतम कृति है। आज से लगभग ७९ वर्ष पूर्व लिखी गयी। राम की शक्तिपूजा समय के बदलाव के बावजूद वर्तमान संदर्भों में अपनी प्रासंगिकता को बनाए हुआ है। निराला ने इसे आधुनिक संदर्भों से जोड़ा है। उन्होंने आधुनिक परिप्रेक्ष्य में राम को एक साधारण जनसमुदाय के प्रतिनिधि के रूप में चित्रित किया है। निराला ने रणभूमि के भारतभूमि सीता की मुक्ति को भारतमाता की मुक्ति और राम की साधारण मानव के रूप में देखा है। इसमें परंपरा और आधुनिक बोध का अद्भुत सामंजस्य है। डॉ. नामवर सिंह ने इसको आधुनिक रामचरितमानस की संज्ञा है। हिंदी के महाकाव्यों में जो स्थान रामचरितमानस का है, छायावादी कृतियों में वही स्थान राम की शक्तिपूजा का है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. सरोजकुमारी राम की शक्तिपूजा का रचनाविधान।
२. निराला आत्महन्ता आस्था दूधनाथ सिंह।
३. नामवरसिंह छायावाद।
४. विश्वभरनाथ उपाध्याय निराला की साहित्य साधना।
५. डॉ. रामकृष्ण कौशिक निराला की काव्यदृष्टि।

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणीत जातीची आर्थिक, राजकीय व सामाजिक समिक्षा

डॉ. नलिनी आय. बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पे. पं., जवाहरनगर जि. भंडारा. मो. ९४२१२४०९६३

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एक समाजशास्त्रज्ञ म्हणून भारतीय समाजाचे खूप सूक्ष्म आणि वस्तुनिष्ठ अध्ययन केले आहे. जातीची उत्पत्ती कशी झाली? हे स्पष्ट करताना ते जातीच्या समिक्षेचा पण अभ्यास करून निष्कर्ष मांडतात. जात म्हणजे सामाजिक स्तरीकरणाचा बंद प्रकार आहे. एका जातीत जन्माला आल्यानंतर दुस-या जातीत प्रवेश करणे अशक्य आहे. जातीचे एक विशिष्ट संरचनात्मक जाळे आहे. एक जात म्हणजे स्वयंपूर्ण अध्ययन विषय आहे. 'जात' ही संकल्पना समजून घेण्यासाठी तिची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे आवश्यक आहे.

जातीव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये:

१) **जातीला हिंदू धर्माचा आधार:** जातीची निर्मिती मानवाने नाही तर ब्रम्हदेवाने केली आहे असा प्रचार हिंदू धर्मात केला जातो. जातीची बंधने पाळणे म्हणजे धर्माचे पालन करणे होय, असे प्रत्येक हिंदूच्या मनावर बिंबविले जाते. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या जातीच्या नियमानुसारच वर्तन करावे. जातीनियामांचे उल्लंघन किंवा जातीप्रथा नष्ट करणे म्हणजे भयंकर मोट्टा गुन्हा होय, असा विचार प्रत्येक हिंदू करतो. हिंदू धर्माचे आचरण आणि एक पवित्र कर्तव्य म्हणून जातीचे विभक्तीकरण केलेले आहे, असे प्रत्येक हिंदू ग्रंथात लिहिलेले आहे. म्हणून हिंदू लोक जाती पाळणे आपले कर्तव्य समजतात.

२) **अंतर्विवाही गट:** डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जातीअंतर्गत विवाह हेच एकमेव जाती निर्मितीचे कारण आहे. जातीची निर्मिती होण्यामागे आणि जातीची बंधने अधिक कठोर होण्यामागे जातीच्या बाहेर विवाह निषिद्ध असल्याने जात हा एक बंदीस्त वर्ग झालेला आहे. जन्मामुळे प्राप्त होवून जात ही मृत्युनंतरही बदलता येत नाही. असा अत्यंत चिरेबंदी भिंती असलेला 'जात' हा एक बंद वर्ग आहे. जातीतच नाही तर उपजातीत सुद्धा विवाहाची कठोर बंधने पाळावी लागतात, त्यामुळे जातीव्यवस्था टिकून आहे.

३) **रोटी व्यवहार निषिद्ध:** प्रत्येक जात हि एका जातीपेक्षा एक तर श्रेष्ठ आहे किंवा कनिष्ठ आहे. जातीची उतरंड श्रेष्ठ-कनिष्ठतेवर आधारित आहे. एका जातीतील लोकांना दुस-या जातीतील लोकांच्या घराचे अन्न व पाणी पिण्याची परवानगी सुद्धा 'जात' देत नाही. अस्पृशांना तर भाकरीच्या एका तुकड्यासाठी आणि घोटभर पाण्यासाठी आपले प्राण गमवावे लागत असे. कारण उच्चजातिचे लोक त्यांना अन्न व पाणी देत नसत. शुद्र जातीतील लोकांच्या घरी धार्मिक विधी करायला जाणा-या ब्राम्हणाला त्यांच्या हातचे शिजविलेले अन्न चालत नसे परंतु तेच अन्न कच्च्या स्वरूपात असेल तर ते मात्र तो आनंदाने घेऊन जात असे.

४) **व्यवसाय निवडीवर निर्बंध:** प्रत्येक जातीचा व्यवसाय निश्चित होता. तोच व्यवसाय त्यांना करणे बंधनकारक होते. व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार व्यवसाय निवडता येत नाही. व्यवसाय हे जातीच्या दर्जानुसार ठरलेले होते. श्रेष्ठ जातीचे व्यवसाय अधिक उत्पन्न मिळवून देणारे आणि प्रतिष्ठित होते. तर कनिष्ठ जातीचे व्यवसाय घाणेरडे, अंग मेहनतीचे व अत्यल्प उत्पन्न देणारे होते.

५) **श्रेष्ठ-कनिष्ठता:** जात हा शब्द समान दर्जा सूचित करीत नाही, तो असमानतेवर आधारित आहे. जातीपद्धती हि श्रेणी पद्धती असून त्यात उच्च जातींना अग्रक्रम आणि कनिष्ठ जातींना न्युनक्रम मिळतो. जातीमध्ये उच्च-निच दर्जा हा धार्मिकतेशी निगडीत आहे. ज्या जातींना हिंदू धर्मातील १६ धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार ती

सर्वोच्च जात. तसेच मंत्रोच्चार करताना ज्या जातीमध्ये वेदोक्त पद्धतीने मंत्रोच्चार होतो, ती जात श्रेष्ठ. या नियामांमुळेच जातीव्यवस्थेत ब्राम्हण आणि पुरोहितांचा दर्जा हा सर्व जातीमध्ये कायम श्रेष्ठ राहिला आहे. त्यामुळे जातीजातीमध्ये धार्मिक अधिकार आणि सत्तेची विषम वाटणी झालेली आढळते.

जातीची समिक्षा: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जातीची समिक्षा करताना हे स्पष्ट केले आहे कि, जात हि केवळ सामाजिक व्यवस्था नाही तर ती आर्थिक, धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक व्यवस्था आहे. त्यामुळे जातीची समिक्षा करताना जातीव्यवस्थेचे सर्व अंगांनी विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. डॉ. आंबेडकरांनी जातीची आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक दृष्टीकोनातून समिक्षा केलेली आहे.

जातीची आर्थिक समिक्षा: - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक थोर अर्थशास्त्रज्ञ देखिल होते. त्यांनी 'जातीचे निर्मुलन' या ग्रंथात 'जातीचे अर्थशास्त्र' स्पष्ट केले आहे. जाती व्यवस्था केवळ सामाजिक व्यवस्था नाही तर ती एक आर्थिक व्यवस्था आहे.

अ) जात म्हणजे श्रमिकांचे विभाजन: जाती व्यवस्था म्हणजे श्रमविभाजन होय असे अनेक विचारवंत म्हणतात. परंतु डॉ. आंबेडकर जात म्हणजे केवळ श्रम विभाजन नवे तर श्रमिकांचे विभाजन होय असे स्पष्ट करतात. कोणत्याही समाजाला श्रम विभाजनाची आवश्यकता असतेच परंतु जातीव्यवस्था श्रमिकांचे अंभंग व अस्वाभाविक गट निर्माण करते. श्रमिकांचे एकाच्या वर दुसरा, दुस-याच्यावर तिसरा अशी प्रतवारी लावून देणारी व्यवस्था म्हणजे जाती व्यवस्था होय. कोणत्याही देशात श्रम विभाजनाला श्रमिकांचा दर्जा असा चिकटलेला आढळत नाही.

ब) वर्ग-जाणीव: डॉ. आंबेडकर म्हणतात प्रत्येक हिंदू ज्या जातीचा असेल त्याच्यामध्ये त्या जातीची जाणीव असते. त्यामुळे जाती व्यवस्थेत व्यक्ती आपल्या जातीबद्दल जागृत असतो. परंतु त्याच्यात वर्ग जाणीव निर्माण होत नाही. कार्ल मार्क्स म्हणतो 'वर्ग जाणीवेमुळे वर्ग संघर्ष घडून येतात आणि समाजात परिवर्तन होते. परंतु जातीमधील लोकांमध्ये वर्गजाणीव निर्माण होत नाही. त्यामुळे त्यांच्यात वर्ग संघर्ष निर्माण होत नाही'. त्यामुळे उच्च जातींनी शुद्र व अस्पृश्य जातींचे प्रचंड आर्थिक, मानसिक, सामाजिक दोहन केले तरी शुद्र व अतिशुद्र त्या विरुद्ध संघर्ष करून उठले नाहीत. जाती हा वर्ग संघर्षातील अत्यंत मोठा अडथळा आहे.

क) व्यवसाय निवड: जाती व्यवस्थेमध्ये परंपरेने लादलेले व्यवसाय करावे लागतात. त्यात कोणाची आवड-निवड, त्याचे कौशल्य, त्याची भावना याला कोणतेच महत्त्व नाही. जातीव्यवस्थेने घाण ठरविलेले व्यवसाय एखाद्या जातीवर जबरदस्तीने लादणे आणि पिढी दर पिढी त्यांना तेच करायला भाग पाडणे हे किती अमानवीय आहे. अशा कामातून कोणता कामाचा आनंद प्राप्त होईल. काम करताना मोबदला हा सुद्धा महत्त्वाचा भाग असतो. अत्यंत घृणित आणि घाणेरडे, अत्यल्प मोबदला देणारे व्यवसाय कोणता श्रमिक आनंदाने करू शकेल. मार्क्सने भांडवलशाही व्यवस्थेत श्रमिक कामाच्या आनंदापासून परात्म होतो असे म्हटले आहे, त्याच प्रमाणे जाती व्यवस्थेत शुद्रातीशुद्र कामाच्या आनंदापासून परात्म आहेत.

ड) दारिद्र्य: डॉ. आंबेडकर प्रतिपादन करतात कि, जातीचे विभाजन अशाप्रकारे करण्यात आले आहे कि, कोणत्याही कनिष्ठ जाती या वरिष्ठ जातीपुढे नतमस्तक होतील. जमीन किंवा उत्पन्नाची

साधने हि वरिष्ठ जातींकडे जास्त असतात. त्यामुळे त्यांच्याकडे मोलमजुरी करून मिळेल ते आनंदाने स्वीकारणे एवढेच कनिष्ठ जातींच्या हाती असते. त्यांच्या श्रमाला अधिक योग्य मोबदला मिळत नाही. त्यांना व्यवसाय निवडण्याचे स्वातंत्र्य नाही. मनुस्मृतीत म्हटले आहे कि तिन्ही वर्गांची सेवा करणे हाच शूद्रांचा धर्म आहे. मग अशा धर्माचे पालन करत-करत शूद्रातीशुद्र दिवसेंदिवस निर्धन होणार नाही तर काय? कोणत्याही दलित वस्तीचे चित्र डोळ्यापुढे आणा, त्यात बकालता आणि दारिद्र्य मोठ्ठ्या प्रमाणात आढळते. त्यांच्या गुणवत्तेनुसार, श्रमानुसार जाती व्यवस्थेने त्यांना मान-सन्मान कधीच मिळू दिला नाही. म्हणून जातीची आर्थिक समिक्षा करतांना डॉ. बाबासाहेब म्हणतात, आर्थिक संस्था या दृष्टीकोनातून जाती व्यवस्था एक हानिकारक संस्था आहे.

ब्रिटीश शासन काळात भारतामध्ये व्यावसायिक गतीशिल्लतेमध्ये वाढ झाली. ज्यामध्ये अस्पृश्य लोक सुद्धा आपल्या पारंपारिक व घाणेरड्या व्यवसायाचा त्याग करून शेती, सरकारी नोकरी, व्यापार, उद्योग या सारख्या स्वच्छ व्यवसायांमध्ये प्रवेश मिळवू लागले. परंतु हे परिवर्तन फक्त शहरी क्षेत्रांमध्ये पाहायला मिळाले. ग्रामीण भागात अस्पृश्यांना तेच व्यवसाय करावे लागत जे जाती व्यवस्थेने त्यांच्यावर लादले होते. त्यांना चहा, पाणी किंवा खाण्याच्या वस्तू विकण्याची दुकाने लावण्यास सक्त मनाई होती. व्यवसायांमध्ये परिवर्तन होणे हे कनिष्ठ जातींच्या सामाजिक व आर्थिक स्थिती मध्ये परिवर्तनाची नांदी होती. (शिवचरण चौडवाल, २००९, १९९.)

जातीची राजकीय समिक्षा: डॉ. आंबेडकरांच्या मते, 'जातीच्या आधारावर तुम्ही कोणतीही गोष्ट उभारू शकत नाही. तुम्ही राष्ट्राची उभारणी करू शकत नाही. तुम्ही नितीमत्तेची उभारणी करू शकत नाही. जातीच्या पायावर तुम्ही जे बांधाल ते कोसळून पडेल आणि ते एकसंघ कधीच होऊ शकणार नाही'. (डॉ. प्रदीप आगलावे, २०१४, १४६.) जातीव्यवस्थेमुळे राष्ट्राची निर्मिती होऊ शकत नाही, नितीमत्तेची निर्मिती होवू शकत नाही. राष्ट्राचा विकास होऊ शकत नाही. जातीव्यवस्थेत राष्ट्रीय एकतेचा अभाव असतो. कारण शूद्रातीशुद्रांना राजकीय सत्तेपासून व मानवी अधिकारांपासून वंचित ठेवले जाते. लोकशाहीचा विकास जाती व्यवस्थेमुळे घडून येत नाही. एक राष्ट्र, एकसंघ ठेवण्यासाठी समता हवी आणि संपूर्ण जनता त्या राज्यात समानतेवर आधारित, न्याय्य हक्कांना प्राप्त करित असावी. परंतु जातीप्रथेमध्ये हे कधीही शक्य होत नाही.

अ) राष्ट्रवादाची निर्मिती: डॉ. आंबेडकर जातीची समिक्षा करतांना या निष्कर्षाप्रत पोहचतात की, जात हि राष्ट्र आणि राष्ट्रवादातील फार मोठा अडथळा आहे. कारण जातीच्या आधारावर राष्ट्राची निर्मिती होऊ शकत नाही. जातीव्यवस्थेत समाजजाणीव नाही तर फक्त स्वतःच्या जातीवद्दलचा अभिमान आहे. त्यामुळे हिंदू एक कधीच होऊ शकत नाही. एकत्वाच्या भावने अभावी एक आस्था पण निर्माण करू शकत नाही. समाज एकसंघ असण्यास एकसमान सामाजिक भावना असणे आवश्यक आहे. कोणत्याही सामाजिक कार्यातील यश सर्वांचे यश आणि अपयश हे सर्वांचे अपयश अशी भावना राष्ट्रावादास पोषक असते. परंतु जाती व्यवस्थेतील उच्च निच्यता राष्ट्रवादास कधीच खतपाणी घालत नाही. परिणामी राष्ट्र आणि राष्ट्रवादाच्या निर्मितीस जात एक भक्कम अडसर आहे.

ब) लोकशाहीस बाधक: भारतीय राजकारणावर जातिव्यवस्थेचा मोठा प्रभाव आहे. परंतु लोकशाही ही जातीवर आधारित राहू शकत नाही. मतदान करताना लोक श्रेष्ठ उमेदवार न पाहता आपल्या जातीच्या उमेदवाराला मतदान करतात. अल्पसंख्यांक समुदायास बहुसंख्यांक समुदायाच्या उमेदवाराला मतदान करण्यास भाग पाडले

जाते. अल्पसंख्यांक समुदायाचे मतदार एवढे जास्त नसतात की ते बहुसंख्यांक लोकांसमोर निवडून येतील. उच्चजातीचा मतदाता जातीव्यवस्थेतील विषमतेने एवढा प्रसीत असतो की, तो अल्पसंख्यांक किंवा कनिष्ठ जातीतील उमेदवाराला मत देण्याचा मोठेपणा कधीच दाखवत नाही. उलट मत वाया गेले तरी चालेल पण उच्च जातीच्याच उमेदवाराला तो मत देतो. त्यामुळे अल्पसंख्यांक समुदायाचा उमेदवार निवडून येत नाही. अशाप्रकारे लोकशाहीतील मतदात्यांची भूमिका जातीव्यवस्थेत निष्पक्ष कधीच राहत नाही.

क) शूद्रातिशूद्र अधिकारापासून व सत्तेपासून वंचित: चातुर्वर्ण व्यवस्थेत राज्य करणे आणि शासन सांभाळणे हि जबाबदारी केवळ क्षत्रियांवर होती. परंतु पुष्यमित्र शूंगाच्या काळात मनुस्मृती मध्ये या व्यवस्थेत बदल करण्यात आला. आणि ब्राम्हणांना राजकीय सत्ता प्राप्त करण्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला. मात्र बहुसंख्यांक शूद्रातीशुद्रांवर याच मनुस्मृतीने अनेक निर्बंध लादून त्यांना राज्यसत्तेपासून वंचित ठेवण्यात आले. त्यांना वैचारिक गुलाम बनविण्यात आले. त्यांच्यात राजकीय क्षमतांचा विकास होवू दिला नाही. सत्तेच्या माजाने उच्च जातीचे लोक मनाला येईल तसे कायदे करित. बाबासाहेबांनी घटनेच्या १४ व्या कलमाने प्रत्येक नागरिकाला नागरी आणि मानवी अधिकार बहाल केले.

ड) भारताचा इतिहास पराभवाचा इतिहास: भारताच्या इतिहासाकडे बघता एक गोष्ट ठळक जाणवते. बौद्ध राजांचा कालखंड वगळता भारताचा इतिहास हा पराभवाचा इतिहास आहे. कारण हिंदू राजांनी बहुसंख्य असणा-या शूद्रांचा वापर कधीच सैन्यात करून घेतला नाही. शूर असूनही त्यांच्या हातात शस्त्र कधीच दिले नाही. उलट त्यांना लढण्यास मनाई करण्यात आली. शस्त्र वापरणे, उगारणे त्यांच्यासाठी पाप ठरवण्यात आले होते. त्यामुळे भारतावर शक, हून, मुस्लीम, इंग्रज, फ्रेंच इत्यादी लोकांनी आक्रमण करून सत्ता काबीज केली आणि इथले राजे सतत गुलाम व मांडलिक बनून राहिले. जातीव्यवस्थेने भारताला गुलाम राष्ट्र बनवले.

जातीची सामाजिक समिक्षा: जातिव्यवस्थेमुळे विषमता भारतीय समाजाच्या मुळांपर्यंत जाऊन पोहचली. कोणतीही जात दुस-या जातीला बरोबरीचा दर्जा देण्यास तयार नाही. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन घडून आले नाही. अनेक सामाजिक समस्यांचे माहेरघर असा समाज मात्र निर्माण झाला.

अ) शूद्रातिशूद्र विकासापासून वंचित: डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'जो धर्म एका वर्गाने विद्या शिकू नये, अन्नसंचय करू नये, शस्त्र धारण करू नये असे सांगतो तो धर्म नसून माणसाच्या जीवनाचे विडंबन आहे. तो धर्म नसून शिक्षा आहे. हिंदू धर्म हाच जातीच्या निर्मितीस कारणीभूत आहे. हिंदू धर्माने जातीला आधार दिला आणि माणसां-माणसांमध्ये तिरस्कार निर्माण केला. शूद्रातीशुद्रांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले, त्यांच्या मेंदूचा विकास थांबविला. त्यांना सर्वांगीण विकासापासून वंचित ठेवले. त्यामुळेच भारतीय समाजाचा विकास होवू शकला नाही.

ब) जातीद्वेष: भारतात शेकडो जाती आहेत. सर्व जाती एक दुस-यांच्या विरुद्ध आहेत. माणसा-माणसांमध्ये द्वेष पसरवणे हेच जातीव्यवस्थेने केले आहे. स्पृश्य अस्पृश्यांच्या विरुद्ध आहेत. शत्रू आपल्या शत्रूंचे कधीच भले करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे या जाती एकमेकांचा द्वेष करणे हेच जणू त्यांचे कार्य आहे. ब्राम्हणांचा उद्देश आपल्या खास हितांचे रक्षण अब्राम्हणांकडून करणे तसेच अब्राम्हणांचा उद्देश त्यांच्या खालच्या जातींकडून करणे, हा असा आहे. डॉ. आंबेडकर म्हणतात, 'हिंदू समाज हा जातींची प्रतवारी असलेला,

अनेक शत्रूंचा गट होय, ज्यात प्रत्येक गट दुस-या गटाचा द्वेष करतो.' (डॉ. प्रदीप आगलावे, २०१४, १५०)

क) सामाजिक विकास व सामाजिक सुदृढतेत बाधा: भारतीय समाजात एक म्हण प्रचलित आहे, 'जातीसाठी माती खावी लागते' म्हणजेच जातीचे कार्य कितीही वाईट असो, डोळे मिटून जातीचे आहोत म्हणून करावे लागते. हिंदू माणूस जात हा आपल्या प्रतिष्ठेचा विषय समजतो आणि आयुष्यभर जातीसाठी माती खात असतो. परंतु एका जातीचे यश म्हणजे दुस-या जातीचे अपयश होय, खेकड्यांप्रमाणे एकमेकांचे पाय ओढण्यातच धन्यता मानत असतो. कोणत्याच जातीचा विकास घडून येत नाही. अस्पृश्य, भटक्या, विमुक्त अशा जातींना विकासापासून कोसो दूर ठेवण्यात आले आहे. मग संपूर्ण भारतीय समाजाचा विकास होईल तरी कसा? शरीराचा एक भाग आजारी असताना शरीर सुदृढ आहे म्हणजे म्हणजे निव्वळ कल्पना होय. अशा भारतीय समाजात सामाजिक सुदृढता निर्माण कशी होणार? उलट अनेक सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

ड) हिंदू धर्म प्रसारक्षम नाही: हिंदू धर्म प्रसारक्षम का नाही? असा प्रश्न डॉ. आंबेडकर उपस्थित करतात आणि त्याचे उत्तर देतांना ते म्हणतात, 'हिंदू धर्म जातींची बंदिशाला आहे. जातीची दारे धर्मातरित माणसाला कधीच प्रवेश घेऊ देत नाहीत. जातीभेद हा हिंदू धर्माला मारक आहे. त्याने या धर्माची प्रसारक्षमता नष्ट केलीली आहे. जो पर्यंत हिंदू धर्मात जाती आहेत, तोपर्यंत हिंदू धर्म प्रसारक्षम होवू शकत नाही. धर्मांतर करून आलेल्या मानसाला कोणत्या जातीत प्रवेश द्यावा. या विचारातच हिंदू धर्ममार्तंड आजन्म बुडालेले असल्याने, या धर्माचा प्रसार व प्रचार कधीही होणार नाही.'

इ) संघर्ष व एकजूटीचा अभाव: जातीव्यवस्थेत ब्राम्हण जात वगळता इतर सर्वच जातींवर कमी अधिक प्रमाणात अन्याय झाला. अनेक क्षेत्रांचे राज्य ब्राम्हणांनी कपटाने ताब्यात घेतले. परंतु

कोणीही जातीच्या शोषणाविरुद्ध एकजूट होऊन संघर्ष करण्याची तयारी दर्शविली नाही. आपले ब्राम्हणांनी शोषण केले, हे विसरून उच्च जाती कनिष्ठ जातीचे शोषण करित राहिल्या. या अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवायचा सोडून उलट जातीव्यवस्था पिढ्यानपिढ्या कशी टिकून राहिल यावरच सर्वांचे लक्ष केंद्रित झालेले होते. जातीचे एक सार्वभौम साम्राज्य आहे. उच्च जातींना हे चांगलेच माहित आहे की जाती नष्ट झाल्या तर त्यांचे उच्च स्थान आणि त्यांचे विशेषाधिकार संपुष्टात येतील, म्हणून ते जाती नष्ट होऊ देत नाही. एकूणच काय तर हिंदुना जातीप्रथा नष्ट करायचीच नाही आणि कोणी त्यांना तसे करायला भाग हि पाडू शकत नाही.

समारोप: वरील सर्व विवेचनावरून हे स्पष्ट होते कि जातींच्या वैशिष्ट्यांवर जातीची सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि राजकीय समिक्षा आहे. जात हा सामाजिक स्तरीकारणाचा बंद प्रकार असल्याने अनेक समाज शास्त्रज्ञांचा अभ्यास विषय होता. परंतु डॉ. आंबेडकर भारतीय तर आहेतच पण जातीव्यवस्थेचे भयंकर चटके त्यांनी सहन केलेत. त्यामुळे त्यांच्या जातीच्या समीक्षेला एक अनुभवाची गंभीरता सुद्धा आहे. त्यांनी अत्यंत सुस्पष्ट असे विवेचन केलेले आहे. पाश्चिमात्य समाजशास्त्रज्ञांच्या तुलनेत त्यांची जातीची समिक्षा अधिक प्रभावी ठरते.

संदर्भ:

१. आगलावे प्रदीप, मुलभूत समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. आगलावे प्रदीप, धम्मचक्र प्रवर्तनानंतरचे परिवर्तन, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद.
३. कांबळे संजयकुमार, जातीअंताचे समाजशास्त्र, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. चौडवाल शिवचरण, दलित चेतना का उदय एवं विकास, पाइंटर प., जयपूर.
५. थोरात सुखदेव, अनुवादक: विजयकुमार पंत, भारत मे दलित: सामान्य लक्ष कि खोज, रावत पब्लिकेशन्स दिल्ली.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या वापराबाबत लाभार्थ्यांची सद्यस्थिती

डॉ. प्रदीप आर. भानसे, शिवप्रसाद सदानंद जायसवाल महाविद्यालय, अर्जुनी/मोर, जि. गोंदिया मो. : ७०२०४४१८७४.

सारांश: भारत सरकारने १ मे २०१६ ला प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेची सुरुवात केली. त्याचा सकारात्मक परिणाम ग्रामीण भागात राहणाऱ्या दारिद्र्यरेषेखालील महिलांच्या जीवनावर झाला. ज्या महिलांनी उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेतला त्यांची धुरांपासून मुक्तता झाल्यामुळे आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम झाला. आर्थिक सबलीकरणाची प्रक्रिया सुरु झाली. महिलांचा बचत गटात सहभाग वाढला. त्यांना वाचनाची सवय लागली. वस्तुनिर्मितीच्या प्रक्रियेत सहभाग वाढला. उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण झाले. जंगलातून सरपण आणणे बंद झाल्यामुळे पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाला चालना मिळाली. प्रगतीचा त्यांना अनुभव आला व त्यांच्या जीवनात आनंद निर्माण झाला. परंतु मागील एक वर्षांपासून असलेला लॉकडाऊन, हिरावलेला रोजगार, गॅस सिलेंडरचे वाढलेले भाव तसेच वाढती महागाई यामुळे मागील कित्येक महिन्यांपासून त्यांनी गॅस हंडाच खरेदी केला नाही. पूर्वीप्रमाणेच त्या चुलीवर स्वयंपाक करतात. त्यामुळे भारत सरकारने महिला कल्याणकारी नितीचा स्वीकार करून वर्षातून किमान दहा गॅस सिलेंडर १०० टक्के अनुदानावर द्यावे अशी अपेक्षा लाभार्थ्यांनी व्यक्त केली आहे.

मुख्य शब्द: दारिद्र्यरेषा, उज्ज्वला गॅस योजना, महिला सक्षमिकरण, आरोग्य.

प्रस्तावना: 'भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ६५.६३ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. यात ग्रामीण महिलांचे प्रमाण जवळपास ५० टक्के आहे.^१ ग्रामीण भागाचा मुख्य व्यवसाय शेती व शेतमजुरीची कामे हा आहे. ग्रामीण समाजाची संरचनाच अशी आहे की, आपल्या दैनंदिन मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी महिलांना सतत कष्ट करावे लागते. जी कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखाली आहेत, अशा कुटुंबातील महिलांना श्रमाशिवाय पर्यायच नसतो. त्यांचे उत्पन्न जेमतेम असल्यामुळे त्यांना गॅस कनेक्शन विकत घेणे शक्य नाही. त्यामुळे आपल्या कुटुंबाची अन्न शिजविण्याची गरज भागविण्यासाठी त्यांना जंगलातून सरपण आणावेच लागते. याची जाणिव देशातील केंद्र सरकारला असल्यामुळे सरकारने देशातील गरीब ग्रामीण महिलांकरिता प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना १ मे २०१६ रोजी सुरु केली. दारिद्र्यरेषेखालील महिला जंगलातून सरपण गोळा करून आणायच्या व चुलीवर स्वयंपाक करायच्या. त्यामुळे चुलीतील धुरामुळे त्यांना प्रचंड त्रास व्हायचा. डोळ्यातून पाणी यायचे, धुर डोळ्यात गेल्यामुळे अल्पावधितच त्यांना डोळ्यांचे अनेक आजार होऊन अंधत्व यायचे. यासंबंधीचे अनेक संशोधनात्मक अहवाल प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यामुळे या संकटातून ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखालील महिलांची सुटका व्हावी म्हणून भारत सरकारने प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना सुरु केली. या योजनेअंतर्गत महिलांच्या नावाने मोफत गॅस सिलेंडर कनेक्शन दिले जाते. भारत सरकारच्या पेट्रोलियम आणि प्राकृतिक गॅस मंत्रालयाच्या सहयोगातून ही योजना विशेषकरून महिलांसाठी चालविली जात आहे. या योजनेचा उद्देश गरीब कुटुंबाला मोफत गॅस सिलेंडर देणे हा आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ज्या कुटुंबाचे नाव दारिद्र्यरेषेखाली आहे. त्यांना या योजनेचा लाभ केंद्र सरकार देते. २०१६ पासून मे २०२१ पर्यंत केंद्र सरकारने ५.८६ कोटी नवीन गॅस कनेक्शन ग्रामीण गरीब कुटुंबाला दिले आहेत.^२

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचे उद्देश: योजनेचे उद्देश अतिशय स्पष्ट आहेत. त्यामध्ये १. महिला सक्षमिकरणाला वाव देणे २. महिलांच्या आरोग्याची सुरक्षा करणे.

योजनेचे स्वरूप: योजनेचे वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी केंद्र सरकार प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेअंतर्गत ग्राहकाला एक शेगडी व एक एल.पी.जी. गॅस सिलेंडर देते. याची एकूण किंमत ३२००/- रुपये असून १६००/- रुपये सरकार अनुदान देते व उर्वरित १६००/- रुपये पेट्रोलियम कंपनी कर्ज देते. म्हणजे ज्या गरीब महिलेने कधी कर्ज घेतले नसेल तिला पहिल्यांदा पेट्रोलियम कंपनीच्या माध्यमातून सरकार कर्ज देते. ग्राहकाला कर्जाची परतफेड इ.एम.आय.च्या रूपात करावी लागते. हप्त्याची रचना अशी असते

की, एल.पी.जी. गॅस सिलेंडर भरल्यानंतर जी अनुदानाची रक्कम ग्राहकाच्या खात्यात जमा व्हायला पाहिजे, ती जमा न होता सरळ पेट्रोलियम (तेल) कंपनीच्या खात्यात जमा होते. जेव्हा ग्राहक १६०० रुपये कर्जाची पूर्ण परतफेड करतो, तेव्हा त्याला अनुदान मिळणे सुरु होते. समजा एप्रिल २०२१ मध्ये अनुदानावरील गॅस सिलेंडरची किंमत ८७८/- रुपये आहे. तर त्याला ८७८/- रुपयालाच गॅस सिलेंडर खरेदी करावा लागतो व यातून ४६ रुपये अनुदानाची रक्कम पेट्रोलियम कंपनीच्या खात्यात जमा होते. जेव्हा ग्राहक १६००/- रुपये कर्जाची पूर्ण परतफेड करतो. तेव्हाच त्याला त्याच्या खात्यात अनुदान मिळणे सुरु होते.

याचा अर्थ उज्ज्वला गॅस योजनेतील ग्राहकाला कर्ज पूर्ण भरेपर्यंत अनुदान दिले जात नाही. अर्थात प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना लाभार्थ्याला मोफत गॅस कनेक्शन देत नसून ५० टक्के रक्कम ग्राहकाला स्वतः भरावी लागते व केवळ ५० टक्के अनुदान सरकार देते. ५० टक्के अनुदानातून आतापर्यंत ५.८६ कोटी कुटुंबाला नवीन गॅस कनेक्शन मिळाले आहे.

महिला सक्षमिकरण: भारत सरकारने दोन उद्देशाला पुढे ठेवून १ मे २०१६ रोजी प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना सुरु केली. त्यामध्ये एक महिलांच्या आरोग्याची सुरक्षा करणे व दोन महिला सशक्तीकरणाला वाव देणे. अर्थात महिला सशक्तीकरण म्हणजे महिलांना सुदृढ व शक्तीसंपन्न बनविणे. परंतु व्यापक दृष्टिने तिचा राजकीय सत्तेत सहभाग, कोणतेही कार्य करण्याची व थांबविण्याची क्षमता, देशाच्या सर्वोच्च निर्णय प्रक्रियेत प्रत्यक्ष भागिदारी, समान संधी, समान कामासाठी समान वेतन, कायद्याद्वारे सुरक्षा, प्रजननाचा अधिकार, राजकीय व आर्थिक निर्धारण क्षमतेत भागीदारी व महिला अस्तित्व रक्षण म्हणजेच महिला सक्षमिकरण होय. यासोबतच महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणेसुद्धा आवश्यक आहे. स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे व अन्यायाचे प्रमुख कारण तिचे आर्थिक परावलंबन होय. आर्थिक स्वावलंबनातूनच स्त्रियांचा आत्मविश्वास वाढतो. अन्याय व अत्याचारविरुद्ध संघर्ष करण्याची क्षमता आर्थिक स्वावलंबनामुळेच वाढते. त्यामुळे केंद्र सरकारने ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या महिलांना १०० टक्के अनुदानावर गॅस कनेक्शन व सिलेंडर दिल्यास त्या निश्चितच सक्षम होण्यास मदत होईल व त्या माध्यमातून महिलांचे आरोग्यसुद्धा जपले जाईल.

जंगलाचे महत्व: महिला सक्षमिकरणसोबतच पर्यावरणाचे संतुलन टिकून राहण्यासाठी योजनेचे महत्व व जंगलाची भूमिका समजून घेणे आवश्यक आहे. भारत सरकारच्या वन व पर्यावरण विभागामार्फत प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या अहवालानुसार भारतातील ७८ लक्ष २९

हजार चौरस हेक्टर जमिनक्षेत्र वनाखाली असून भारताच्या एकूण जमिन क्षेत्राच्या २३.८१ टक्के जमिन क्षेत्र जंगलाखाली आहे. विविध घटकराज्ये व केंद्र शासीत प्रदेशात जंगलाखाली असलेल्या जमिनक्षेत्रात असंतुलन आहे. जसे की, अनुक्रमे, मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश महाराष्ट्रात सर्वात जास्त जंगल क्षेत्र आहे. महाराष्ट्राचा विचार केल्यास विदर्भात सर्वात जास्त जंगल क्षेत्र आहे. तर मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रात जंगलक्षेत्राचे प्रमाण फारच कमी आहे. हरियाणा या राज्यात सर्वात कमी जंगले असून त्याचे प्रमाण ३.५३ टक्के इतके आहे. मात्र देशातील पंधरा राज्ये व केंद्रशासीत प्रदेशात ३३ टक्के पेक्षा जास्त जंगल आहे.^३ स्वातंत्र्यानंतर १९५१ ते १९८० या कालावधीत २६२०० चौरस कि.मी. जंगले शेतीसाठी कापण्यात आली. मोठ्या प्रमाणात विकास प्रकल्प राबविण्यासाठी जंगले तोडण्यात आली व अजूनही तोडण्यात येत आहे. १९५१ पासून ५००० चौरस कि.मी. जंगले नदीघाटी प्रकल्पासाठी तोडण्यात आली.^४

बऱ्याच जंगल अधिकारी व पर्यावरण तज्ज्ञांच्या मते, पशुधनासाठी जंगल चराई व सरपणासाठी लाकूड गोळा करण्याकरिता जंगले तोडणे सुरुच आहे. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जंगलाचा न्हास होत आहे. जंगले कमी झाल्यामुळे पर्यावरणावर त्याचा विपरित परिणाम होत आहे. जसे की – कमी पाऊस, अनियमित पाऊस, पर्यावरण प्रदूषण, वादळी वारे इत्यादी.^५ केंद्र सरकारच्या आकडेवारीनुसार ५.८६ कोटी कुटुंबांना २०१६ पासून नविन गॅस कनेक्शन दिले आहेत. त्यामुळे इतके कुटुंबे जे चुलीवर स्वयंपाक करायचे व त्याकरिता जंगलातून सरपण आणायचे ते बऱ्याच प्रमाणात थांबले व पर्यावरण संरक्षणासाठी प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेतून फार मोठा हातभार लागला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये: प्रस्तुत संशोधन पेपरचे दोन उद्दिष्टे आहेत.

१. प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅसच्या वापराबाबतची सद्यस्थिती जाणून घेणे.
२. योजनेतील ग्रामीण लाभार्थी महिलांच्या अपेक्षांचा आढावा घेणे.

संशोधन क्षेत्र: प्रस्तुत संशोधनासाठी गोंदिया जिल्ह्यातील अर्जुनी/मोर, तालुक्यातील केशोरी या गावाची निवड केली आहे.

तथ्य संकलन पद्धती: १. प्राथमिक तथ्य संकलनाकरिता मुलाखत-अनुसूचिता वापर करण्यात आला. २. द्वितीय तथ्य संकलनात प्रकाशित व अप्रकाशित लिखित प्रलेखांचा यामध्ये अंतर्भाव करण्यात आला.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या वापराबाबत लाभार्थ्यांची सद्याची स्थिती या संशोधनासाठी एकूण २३ बाबींचे एक अनुमाप तयार करण्यात आले. त्यामध्ये प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेण्यापूर्वी आपण कशावर स्वयंपाक करायच्या या प्रश्नाला १०० टक्के उत्तरदात्यांनी चुलीवर स्वयंपाक करित होते, असे सांगितले. तथ्य संकलनात असे लक्षात आले की, १०० टक्के लाभार्थ्यांचे वार्षिक उत्पन्न पंचविस हजाराच्या आत आहे. त्यामुळे सर्व लाभार्थी दारिद्र्यरेषेखाली येतात. त्यांचे उत्पन्न कमी असल्यामुळेच ते जंगलातून सरपण आणून चुलीवर स्वयंपाक करतात.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेण्यापूर्वी स्वखर्चाने गॅस कनेक्शन घेण्याचा विचार मनात कधी आला होता काय? यावर २६.३१ टक्के उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले, तर ७३.६९ टक्के उत्तरदात्यांनी 'नाही' असे म्हटले आहे. यावरून असे लक्षात येते की, भारतात दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या बहुसंख्य व्यक्तित्वांचा मनात स्वखर्चाने गॅस कनेक्शन घ्यावे, असा विचारही मनात आला नाही. मात्र ज्या २६.३१ टक्के लाभार्थ्यांच्या मनात गॅस कनेक्शन विकत घेण्याचा विचार आला. त्यांना आपल्या गरीबीमुळे गॅस कनेक्शन घेता आले नाही. मात्र केंद्र सरकारच्या महिला कल्याणकारी नितीमुळे दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या महिलांना गॅस कनेक्शन मिळाले, जरी

यामध्ये फक्त ५० टक्के अनुदान असले तरी. दुसरी एक बाब आपण यामध्ये लक्षात घेतली पाहिजे की, अध्ययनातील सर्व लाभार्थी मागासवर्गीय आहे. यामध्ये अनुसूचित जाती ३५.०८ टक्के, अ. जमाती ३३.३३ टक्के, इतर मागासवर्गीय १५.७८ टक्के, भटके विमुक्त ८.७६ टक्के तर विशेष मागासवर्गीय ७.०१ टक्के आहे.

उज्ज्वला गॅस योजनेतून गॅस कनेक्शन मिळण्यापूर्वी आपण चुलीवर स्वयंपाक करायच्या त्यावेळी आपल्या डोळ्यात धुल जावून डोळे खराब होत आहे असे १०० टक्के उत्तरदात्यांना वाटत होते. मात्र अध्ययनातील सर्व लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नाचा स्रोत हा शेती व शेतीशी संबंधित रोजमजुरीची कामे हा असल्यामुळे ३२०० रु. खर्च करून गॅस कनेक्शन घेण्याची क्षमता नव्हती असे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या माध्यमातून अनुदानातून ५० टक्के रक्कम गॅस कनेक्शन घेण्यासाठी दिली नसती तर स्वखर्चाने बाजारभावानुसार विकत घेवू शकलो नसतो असे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे.

स्वयंपाकासाठी जेव्हा ह्या महिला जंगलातून सरपण आणायच्या त्यावेळी जंगल अधिकाऱ्यांनी सरपण नेण्यापासून मज्जाव केला असे ३५.०८ टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. वास्तविकता ही आहे की, जेव्हा ह्या महिला सरपण आणण्यासाठी जंगलात जातात, तेव्हा त्यांच्या मनात सतत ही भिती असते की, जंगल अधिकारी आपल्याला अडवतील. त्यामुळे ह्या महिला सकाळी दिवस उजाडायच्या आत जंगलात सरपण आणण्यासाठी जातात व लवकर घरी परत येत असल्याचे त्यांनी चर्चेत सांगितले. शेवटी जंगल अधिकारी, वनपाल ही सुद्धा माणसेच आहेत. त्यांना ह्या सर्व बाबींची माहिती असते. त्यामुळे ते सुद्धा स्त्रियांनी जंगलातून सरपण आणले तरी त्याकडे कानाडोळा करतात. त्यामुळे जंगलांचा नाश होतो, ही वास्तविकता आहे. सरपण म्हणून जी लाकडे ह्या महिला आणायच्या त्यामध्ये कधी वाढणारी झाडे सुद्धा तोडून आणली असे ६१.४० टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे.

जेव्हा ह्या महिला जंगलात सरपण आणण्यासाठी जातात तेव्हा त्यांच्या मनात सतत जंगली हिंस्र प्राण्यांची भिती असते, असे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. कारण आजुबाजूच्या घनदाट जंगलात बिबटे, लांडगे, अस्वल भरपूर प्रमाणात आहे. त्यामुळे कधी ना कधी हे हिंस्र प्राणी त्यांना दिसले असे ५६.६५ टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. एवढेच नव्हे तर अध्ययनातील ३.५० टक्के उत्तरदात्यांनी त्यांच्यावर हल्ला केल्याचे सुद्धा म्हटले आहे. यासंबंधीच्या बातम्या स्थानिक वर्तमानपत्रात नेहमी येत असतात. मागील एकवर्षापासून २१.०५ टक्के, आठ महिन्यांपासून ६३.१७ टक्के, तर चार महिन्यांपासून १५.७८ टक्के उत्तरदात्यांनी गॅस हंडा संपल्यानंतर खरेदी केला नाही असे सांगितले. कारण विचारले असता हंडा (८७८/- रु.) महाग झाला व एवढे पैसे त्यांच्याकडे नव्हते असे त्यांनी सांगितले. त्यामुळे अध्ययनातील १०० टक्के उत्तरदाते पूर्वीप्रमाणेच चुलीवर स्वयंपाक करीत असल्याचे सांगितले. त्यामुळे स्थानिक वर्तमानपत्रात 'उज्ज्वला गॅस योजना पुन्हा चुलीवर' अशा ज्या बातम्या छापून आल्या. त्यांची सत्यता प्रत्ययास आली. जेव्हा मे २०१६ मध्ये प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजना केंद्र सरकारने सुरु केली व त्यांचा लाभ ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखालील महिलांनी घ्यायला सुरुवात केली. तेव्हा आपली धुरापासून मुक्तता झाली असे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी सांगितले. मात्र मागील एक वर्षापासून असणारा लॉकडाऊन, हिरावलेला रोजगार, वाढलेली महागाई व महाग झालेले गॅस सिलेंडर यामुळे त्यांची धुरापासून मुक्तता झाली असे जे त्यांना वाटले होते ते फारच अल्पकालीन ठरले. त्यामुळे केंद्र सरकारने

वर्षातून किमान दहा गॅस सिलेंडर १०० टक्के अनुदानावर द्यावे असे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. कारण जेव्हा ही योजना केंद्र सरकारने सुरू केली तेव्हा महिला सशक्तीकरण करणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश होता व भारत हे कल्याणकारी राज्य असल्यामुळे ही योजना ३१ सप्टेंबर २०२१ रोजी बंद होणार आहे. ती पुढेही सुरू राहावी असे सर्व उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे.

जेव्हा उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ अध्ययनातील उत्तरदात्यांनी घेतला तेव्हा त्यांना प्रगतीचा अनुभव आला. कारण गॅसवर स्वयंपाक करतांना त्यांनी फक्त श्रीमंत महिलांनाच बघितले होते. मात्र हा दिवस आपल्यालाही प्राप्त होईल असे त्यांना कधी वाटले नव्हते. परंतु जेव्हा त्यांनी गॅसवर स्वयंपाक करण्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला तेव्हा आपली धुरापासून मुक्तता झाली असे त्यांना तर वाटलेच. परंतु पावसाळ्याच्या दिवसात जेव्हा लाकडे/इंधन ओले असते तेव्हा चुलीसमोर बसून सतत फूक-फूक करावे लागत असल्यामुळे धुरा डोळ्यात जाऊन त्यांचे डोळे खराब होत होते. परंतु गॅसवर स्वयंपाक करण्याचा अनुभव घेतल्यावर १०० टक्के उत्तरदात्यांनी डोळ्याला आराम वाटत होता असे सांगितले. शिवाय जंगलातून सरपण आणण्यापासूनही बऱ्याच प्रमाणात त्यांची सुटका झाली असे त्यांनी सांगितले. गॅसवर स्वयंपाक करित असल्यामुळे स्वयंपाक लवकर होतो, सरपणाला जावे लागत नाही. त्यामुळे त्यांचा भरपूर वेळ वाचतो, असे ७७.१९ टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. तर वाचलेला वेळ रचनात्मक कामे जसे—वाचन करणे, बचत गट निर्माण करणे, त्यात सहभागी होणे, वस्तुनिर्मिती करणे, यात व्यतित होत असल्याचे ७६.१८ टक्के उत्तरदात्यांनी म्हटले आहे. कारण अध्ययनातील प्राथमिक शिक्षण घेतलेले ४०.३५ टक्के, माध्यमिक शिक्षण घेतलेले ३५.० टक्के, तर उच्च माध्यमिक शिक्षण घेतलेले २१.०५ टक्के उत्तरदाते आहेत. अध्ययनातील ९२.९८ टक्के उत्तरदाते विवाहित तर विधवा उत्तरदात्यांचे प्रमाण ७.०२ टक्के आहे.

अध्ययनातील ५९.६५ टक्के उत्तरदाते हिंदूधर्मिय, बौद्ध ३५.०८ टक्के तर मुस्लिम ५.२७ टक्के आहेत. ९५ टक्के उत्तरदाते सामाजिकदृष्ट्या मागासवर्गीय आहेत. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या सुद्धा ते गरीब आहेत. कारण 'मंडल आयोगाने सांगितल्यानुसार ज्या जाती

सामाजिकदृष्ट्या निम्म आहेत त्या आर्थिकदृष्ट्या सुद्धा गरीब आहेत. तर ज्या जाती सामाजिकदृष्ट्या श्रेष्ठ आहेत, त्या आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत आहेत.^{१६} अध्ययनातील ९५ टक्के उत्तरदाते जाती व्यवस्थेनुसार कनिष्ठ असल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या गरीब आहेत. त्यामुळे १०० टक्के उत्तरदात्यांनी स्वखर्चाने गॅस सिलेंडर खरेदी करू शकत नसल्याचे सांगितले. आता पूर्वीप्रमाणेच सर्व उत्तरदाते चुलीवर स्वयंपाक करित असल्याचे म्हटले आहे. कारण त्यांचा उत्पन्नाचा स्रोतच शेतमजुरी आहे, ज्यात जेमतेम जीवननिर्वाहाच्या गरजाच पूर्ण होतात.

निष्कर्ष: १) प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेण्यापूर्वी ग्रामीण दारिद्र्यरेषेखालील महिला चुलीवर स्वयंपाक करायच्या. २) त्यामुळे त्यांच्या डोळ्यात धुर जावून डोळे खराब व्हायचे. आरोग्यावर विपरित परिणाम होऊन अल्पावधितच डोळ्यांचे आजार निर्माण व्हायचे. ३) प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेतल्यामुळे धुरापासून मुक्तता झाली, आरोग्यमान सुधारले. ४) पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनाला मदत झाली. ५) गॅसचे वाढलेले दर व महागाईमुळे गॅस हंडा विकत घेणे बंद झाले. ६) महिला पूर्वीप्रमाणेच चुलीवर स्वयंपाक करतात. त्यामुळे महिला सक्षमिकरणाची प्रक्रिया बाधित झाली.

उपाययोजना: १) महिला सक्षमिकरणाकरिता व त्यांचे उत्पन्न वाढविण्याकरिता रोजगारांच्या नविन संधी निर्माण करण्यात याव्या तसेच महागाई नियंत्रणात आणावी. २) प्रधानमंत्री उज्ज्वला गॅस योजनेच्या लाभार्थ्यांची धुरापासून कायमची मुक्तता करण्याकरिता योजनेला १०० टक्के अनुदान द्यावे. ३) पर्यावरण संरक्षण व संवर्धनासाठी या योजनेचे स्वरूप व कालावधी वाढविण्यात यावा. ४) वर्षातून किमान दहा गॅस सिलेंडर १०० टक्के अनुदानावर दिल्यास महिलांचे आर्थिक सक्षमिकरण घडून येईल.

संदर्भ सूची :

1. <https://censusindia.gov.in>
2. उपरोक्त
3. इंडिया स्टेट ऑफ फॉरिस्ट रिपोर्ट-२०१५.
4. <https://www.jansatta.com>
5. <https://www.vokal.in>
6. व्ही.टी. राजगोखर, मेरिट मायफुट, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००६., पृ.१३.

बालगुन्हेगारी: एक सामाजिक समस्या

डॉ. राजेंद्र यादवराव बारसागडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एफ. ई. एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर मो. ९६६५४९३८२८

सारांश: ग्रामीण समाजातील संयुक्त कुटूंबाचे विघटन. नवीन विभक्त कुटूंब प्रणालीचा उदय व बदलते सामाजिकरण, मित्रांची संगत दारिद्र्य, मनोरंजनाची साधने, कुटूंबाद्वारा बालकाच्या गरजापुर्ततेचा अभाव, शहरीकरण प्रक्रियेचे निर्मिती नवविचार प्रणालीचा उदय यामुळे सामाजिकरण करणाऱ्या व आदर्श समजल्या जाणाऱ्या कुटूंबाचे विघटन झाले व त्याचा परिणाम बालकाच्या मनावर होऊ लागला व बालके शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करून समाज विचलित वर्तन करू लागले. ज्यामध्ये चोरी, दरोडा विनयभंग, बलत्कार, खुन, वाहनचोरी, शाळकरीमुलींचे छेडकाडणे, मुलींना अशिलील भाषेत बोलणे ह्या सारख्या घटना बालकाच्या हातुन घडू लागले. यातूनच बालकाच्या व्यक्तीमत्त्व विघटनास सुरुवात झाली. वास्तविक पाहता आजचा बालक हा उद्याचा नागरिक व देशाचा आधारस्तंभ मानले जाते. समाज, कुटूंब, देशाच्या विकासात बालकाची भूमिका महत्वाची मानली जाते. आज समाजात दिवसेंदिवस देशाच्या विविध राज्यात बालगुन्हेगारीचा प्रश्न वाढत आहे. बालगुन्हेगारीचे हे वाढते प्रमाण समाज व देशाच्या दृष्टिने चिंतेची बाब आहे. बालगुन्हेगारी समस्येचे परिणाम समाजाला, कुटूंबाला भोगावे लागत आहे. बालगुन्हेगार हा एक रोगी. समजुन त्यांना दंड तथा शिक्षा न करता त्याच्या वर्तनात सुधारणा घडवून आणणे, त्यांना व्यवसायिक स्वरूपाचे शिक्षण देणे, शिक्षणाच्या प्रक्रियेत आणणे. कुटूंब, समाज, सेवाभावी सामाजिक संस्था, शासन, सामाजिक संरक्षणावर भर देणे व बालगुन्हेगारी बाबत नागरीकांनी जागृत राहणे महत्वाचे आहे व त्यासोबत सामाजिक परिस्थितीत बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द: संयुक्त कुटूंब, ग्रामीण समाज, विभक्त कुटूंब, शिक्षण, नोकरी, वाईटमित्रांची संगत मोबाइल, दारिद्र्यता, सोशलमिडीया.

प्रस्तावना: भारताला ग्रामीणांचा देश म्हणून ओळखल्या जाते. भारतातील ७० टक्केच्यावर लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात वास्तव्य करित आहे. ग्रामीण भागात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. शेती व्यवसायाशी संबंधीत पुर्वी ग्रामीण भागात संयुक्त कुटूंबपध्दती होती. संयुक्त कुटूंब पध्दतीत अनेक लोकांचे वास्तव्य असल्याने बालकांवर सभासंदाचे वचक व देखरेख होती. बालके संयुक्तकुटूंबातील सभासंदांना एक प्रकारे भीत होते. तसेच प्राचिनकाळी धर्माचा प्रभाव, कुटूंबातील अनौपचारिक नियंत्रण, समजातील रूढी प्रथा परंपरेचा बालकांच्या मनावर प्रभाव होता. त्यामुळे बालके समाज प्रमाणका नुसार वागत होती. विचलित वर्तन करण्यास पुढे येत नव्हते. त्यामुळे समाजात बालअपराध्याचे प्रमाण फार अल्प होते. परंतु आधुनिक समाजात वाढते औद्योगिकरण त्यातून निर्माण होणारे शहरीकरण व या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेतून समाजात झपाट्याने बदल घडून आले. नविन मतप्रवाह नविन सामाजिक व्यवस्था या सर्व घटकांशी मानवाला समायोजन न करता आल्याने कुटूंबात ताण तणाव वाढत गेला. नविन निर्माण झालेल्या सामाजिक परिस्थिती मुळे आदर्श समजल्या जाणाऱ्या कुटूंबसंस्थेला एक धक्का बसल्याने कुटूंबाचे विघटन झाले. त्याचा परिणाम बालकाच्या मनावर पडल्याने बालके समाज विचलित वर्तन करू लागले. पुर्वी समाजात पौढगुन्हेगार व बालगुन्हेगार असा भेद केला जात नव्हता. परंतु इंग्लंड मध्ये १७८८ पासून बालअपराध व पौढअपराध या मध्ये भेद करण्यात येऊ लागला. भारतामध्ये १९व्या शतकात इंग्लंडच्या प्रभावाने बालगुन्हेगारी बाबत १८५० मध्ये कायदा करण्यात आला. १८५० च्या कायदानुसार गुन्हेगार व बालगुन्हेगार असा भेद करण्यात येवू लागला. बालकाने व प्रौढ व्यक्तीने गुन्हा जरी सारखा स्वरूपाचा केलेला असला तरी त्यांना दिल्या जाणाऱ्या दंडा मध्ये व शिक्षेमध्ये आज भेद केल्या जाते. राईटस ऑफ चाइल्डच्या संयुक्त राष्ट्रांच्या अधिवेशनात १८ वर्षांखालील किशोरांना अल्पवयीन मानले पाहिजे या बाबत भारत सरकारने या बाबत स्वाक्षरी केली. समाजाचे व कुटूंबाचे अवलोकन केले असता या दोन्ही घटकात परिवर्तन होत आहे. या परिवर्तनाचा परिणाम बालकानवर पडत आहे. बालके आपल्या भावनेच्या आहारी जाऊन, कुणाच्या प्रोत्साहनामुळे तर काही बालके कुटूंबात गरजापुर्ण होत नसल्याने, आईवडीलांच्या वागण्यातून, कुटूंबातील नियंत्रणाच्या अभावी, सामाजिक वातावरण, मनोरंजन करण्याच्या उध्देशाकरीता गुन्हे

करू लागले. त्यात प्रामुख्याने दरोडे, लुटमार, बलात्कार, खुन, चैन स्नॅचिंग, चोरी, वाहनचोरी, शाळकरी मुलीचा विनयभंग, मुलीची छेड काढणे या सारखे गंभीर गुन्हे वर्तमान समाजात अल्पवयीन मुलांच्या हातून घडत आहेत. बालगुन्हेगारीचा प्रश्न केवळ गरीबांच्या झोपडपट्टीतच नाही तर मध्यमवर्गाच्या फ्लॅट आणि श्रीमतांच्या बंगल्यात पोहचलेला आहे. बालगुन्हेगारी ही समस्या आपल्या देशातच नाही तर इंग्लंड, अमेरिका या प्रगत समजल्या जाणाऱ्या देशात सुद्धा आहे. त्यामुळे बालगुन्हेगाराचा प्रश्न कोणत्या एका देशा पुरता मर्यादित नसल्याने बालगुन्हेगारी आज एक जागतिक सामाजिक समस्या आहे.

अध्यनाचे उद्देश : १. बालगुन्हेगारीच्या कारणांचा शोध घेणे. २. बालगुन्हेगारीचे परिणाम कोणते याची माहिती प्राप्त करणे व समाजात बालगुन्हेगारी समस्या उद्भवू नये याकरीता उपाय सुचविणे.

अध्यनाचे गृहितके : १. बालगुन्हेगारीचा संबंध आर्थिक घटक व विविध कारणांशी संबंधीत आहे २. बालके गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करू लागल्याने कुटूंबावर त्याचा प्रभाव पडतो

तथ्य सक्कलन : :सदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, सोशलमिडीया या दुय्यम स्रोतांचा वापर करून माहिती प्राप्त करणे.

बालगुन्हेगारीचा अर्थ : बालगुन्हेगारा बाबत डॉ. सेठना असे प्रतिपादन करतात की विशिष्ट देशातील कायद्याने निश्चित केलेल्या वया पेक्षा कमी वय असलेल्या बालकाने केलेले कायद्याचा विरोधी वर्तन म्हणजे बालअपचारीकता होय तर फ्रेडलॅंडरच्या मते बालगुन्हेगारी म्हणजे बालकांचे असे वर्तन की, जे कायदेशीर कारवाईस पात्र आहे. बालगुन्हेगार ठरविण्याकरीता सर्वसाधारणपणे त्या त्या देशाने बालकांचे वय निश्चित केलेले आहे. एम. एन. श्रीवास्तव म्हणतात १५ वर्षांपर्यंतच्या गुन्हेगाराना बालगुन्हेगार म्हणावे त्याकरीता आपणास असे म्हणता येते कायद्याने निर्धारित केलेल्या वयाच्या मुलाच्या किवा मुलीच्या हातुन समाजविरोधी किवा कायद्याचा विरोधी केलेले कृत्यास बालगुन्हेगारी म्हणता येईल. प्रत्येक देशात बालगुन्हेगारी बाबत कायद्याने निश्चित वय निर्धारित केले आहे. जसे अमेरिकेत १८ वर्ष, इंग्लंड १७ वर्ष, जपान मध्ये २० वर्षांखालील मुल व मुली तर भारतात १९८६ च्या बालन्याय कायदानुसार १८ वर्षांखालील मुला मुलीने जर समाजबाहय किवा प्रचलित कायद्याविरोधी वर्तन केले असेल तर त्यास बालगुन्हेगार म्हणता येते.

बालगुन्हेगारीची कारणे : १. बालगुन्हेगारी या समस्येच्या निर्मिती बाबत अनेक पाश्चिमात्य व भारतीय समाजशास्त्रज्ञाने सामाजिक

दृष्टिकोनातून अध्ययन करून बालगुन्हेगारी समस्ये मागची कारणे कोणती या बाबत प्रतिपादन केले त्यात प्रामुख्याने समाजातील आदर्श संस्काररूपी धडे देणारी व मानवी जीवनाची आद्य पाठशाळा मानली जाणारी कुटूंबसंस्था प्रामुख्याने कारणीभूत असलेली दिसून येते कारण की कुटूंबसंस्थेचा विचार करता काही कुटूंबांच्या माध्यामातून सामाजिक संस्काराचे दौषपूर्ण धडे दिले जात असल्याने बालके समाजविरोधी वर्तन करित असतात तसेच विघटित कुटूंब, सावत्र आईवडिल, कुटूंबातील कडक शिस्त, कुटूंबातील दारिद्र्य, कुटूंबातील दुषित वातावरण बालकास कायद्यावरोधी वर्तन करण्यास कारणीभूत ठरते.

२. सामाजिकदृष्ट्या कुटूंबानंतर बालकाचा संपर्क शेजार गटाशी येतो व शेजार गट देखील आदर्श बालक घडविण्यास तेवढेच जबाबदार असतात परंतु काही कुटूंबांच्या शेजारी जुगार चालविणारे, मधपान विकणारे, कुटनखानाचा व्यवसाय चालविणारे असेल तर त्याचा परिणाम लहान मुला मुलीच्या मनावर पडत असतो. व अभ्यासाच्या दृष्टीने शेजारगट देखील बालगुन्हेगारीस कारणीभूत असल्याचे निर्दशनास आलेले आहे. बालकांची वाईट संगत देखील समाजातील नियम बाह्य वर्तन करण्यास कारणीभूत ठरते.

३. समाज जीवन जगणाऱ्या मानवास, बालकास मनोरंजनाची आवश्यकता असते व आज सिनेमा टि व्ही मोबाइल मनोरंजनात्मक साधने, नाटके पुस्तके आज उपलब्ध आहे परंतु मनोरंजन करणाऱ्या सिनेमातून चोरी, खून, मारामारी, या सारखी दृश्ये दाखविली जातात. मोबाइल मध्ये नेटच्या माध्यमातून नको त्या साईट ओपन करून बालके अश्लील दृश्ये बघत असतात त्याचा परिणाम बालकांवर पडल्याने बालके समाजात सिनेमातील दृष्याप्रमाणे काही बालके वागतात व त्यातूनच बालकास गुन्हेगारी वर्तनास चालना मिळते.

४. कुटूंबातील कर्ता व्यक्ती बेकार राहत असेल त्यांना रोजगार मिळत नसेल तर परिणामतः कुटूंबाला दारिद्र्याचा सामना करावा लागते. दारिद्र्यामुळे बालकाची कुटूंबाद्वारा गरजाची पूर्तता होत नाही त्यामुळे बालके आपल्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यास गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करते म्हणजे चोरी करते यातूनच एक प्रकारे बालगुन्हेगारी निर्माण होते.

५. व्यक्तीचे वास्तव्य गुन्हेगार क्षेत्र असलेल्या जागी असेल तर त्याचा परिणाम बालकांवर पडत असते व बालके समाजबाह्य वर्तन करण्यास पुढे येतात. व त्यातून बालगुन्हेगारीची समस्या निर्माण होते.

६. बालक लहान वयात समाज तथा कायदया विरोधी वर्तन करते त्यामागे बालकान मध्ये निराशा व असुरक्षिता असते या मानसिक कारणा मुळे बालके गुन्हेगारीकडे वळत असतात.

बालगुन्हेगारीचे परिणाम: आज गरीब, मध्यमवर्ग व उच्चभू समजल्या जाणाऱ्या कुटूंबातील मुले हॉटेल, पिकनिक, मौजमज्जा, नवनविन महागड्या गाड्याचा हव्यास व शानशौकीसाठी गुन्हे करित आहेत. आज राज्यातच नाही तर देशात बालगुन्हेगारचे पिकच आले आहे. देशात बालगुन्हेगारी २०१५ मध्ये ९४९७२, व २०१६ ला १०६९५८ तर २०१७ मध्ये १२९०३२ बालगुन्हेगारी चे प्रमाण होते यापैकी ५० टक्के बालगुन्हेगार दिल्ली, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, पश्चिम बंगाल, महाराष्ट्र यातील आहे. तर महाराष्ट्र राज्यात २०१४ मध्ये ५१७५ तर २०१५ मध्ये ५४८२ गुन्हेयांची नोंद करण्यात आलेली आहे. राज्यात बालगुन्हेगारी मध्ये मुंबईचा प्रथम क्रमांक आहे. बालगुन्हेगारांचे प्रमाण झपाट्याने वाढत आहे. त्यात बलात्कार प्रकरणात २०१५ मध्ये २६५, हत्या १२८, अपहरण १४७ गुन्हे बालगुन्हेगारीच्या माध्यमातून घडले आहे. वय १२ ते १६ असलेल्या बालगुन्हेगारीचे प्रमाण ७७.४२ टक्के तर १६ ते १८ वय गट असणाऱ्या बालगुन्हेगारीचे प्रमाण ७० टक्के आहे. २००१ ला १.६४

टक्के एवढे होते. २०१५ मध्ये एकूण दहा वर्षात बालगुन्हेगारचे प्रमाण ५० टक्क्यावर गेले. राज्यात मुंबई, नागपुर, नांदेड, नाशिक, सोलापुर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यात बालगुन्हेगारीचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. राज्याच्या प्रत्येक जिल्ह्यात बालगुन्हेगारीची नोंद होत आहे. हे समाजाच्या व देशाच्या दृष्टीने एक चिंतेची बाब ठरते आहे.

कोणत्याही समाजाचा व देशाचा विचार करता बालके त्या समाजाचे व देशाचे कर्णधार असतात. त्यामुळे समाजाच्या विकासाची जबाबदारी त्या बालकांवर असते. बालके गुन्हेगार स्वरूपाचे वर्तन करित असल्याने त्याचा परिणाम समाजावर व कुटूंबावर होतो. मूले जर गुन्हेगारी वर्तन करित असतील तर त्या कुटूंबाची बदनामी होते. त्या कुटूंबाची प्रतिष्ठा लयास जाते. बालकास विचलीत वर्तनातून पैसा मिळत असेल तर अशा प्रसंगी मुले शाळेत जात नाही परिणामतः शाळा सोडावी लागते. पुढे असे मुले अट्टल गुन्हेगार बनत असतात. आजचे बालके उद्याचे नागरिक असतात. कुटूंबाचे भावी चालक असतात परंतु मूले गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करित असेल तर कुटूंबाच्या विकासात बाधा निर्माण होते. भारतीय समाजाचे अवलोकन केले असता अनेक समस्या आपणास दिसून येतात. बालगुन्हेगारी समस्या केवळ शहरी भागातच नाही तर या समस्येने आपले पाय ग्रामीण भागात देखील पसरविले आहे. त्यामुळे बालगुन्हेगारीचा प्रश्न दिवसेंदिवस वाढत आहे त्यामुळे बालगुन्हेगारी समस्या समाजापुढील एक आव्हान ठरत आहे.

बालगुन्हेगारी समस्येवर उपाय: बालगुन्हेगार हा समाजाचा एक रोगीच असल्याने बालकांच्या हातून घडणारे वर्तन हे भावनेच्या आहारी गेल्याने व त्या बालकास होणाऱ्या परिणामाची माहिती व जाणीव नसल्याने बालकांच्या हातून गुन्हे घडत असतात. त्यामुळे अशा अपराधी बालकांच्या वर्तनात सुधारणा घडवून आणणे व बालके ज्या कारणामुळे गुन्हे करतात त्या कारणांचा अभ्यास करून त्यास प्रतिबंध लावणे आज महत्वपूर्ण ठरते. अनेकदा बालकांच्या गरजा कुटूंबातील अठराविश्व दारिद्र्यामुळे पूर्ण होत नाही. त्यामुळे बालके गरजा पूर्ण करण्याकरीता कायद्यावरोधी वर्तन करतात. शासनाने त्यांच्या कुटूंबातील असलेले दारिद्र्याचा प्रश्न सोडवावा. बालके चित्रपटातील चोरी, लुटमार, बलात्कार, खून, अपहरण या दृश्याचा आपल्या जीवनात अंगीकार करत असतात अशा चित्रपटातील दृश्यावर बंदी आणावी. बालसंस्कार बालचित्रपटांची निर्मिती करावी. कुटूंबातील अनौपचारिक नियंत्रण योग्य पध्दतीने करावे. आईवडिलांनी आपले आदर्श मुलासमोर ठेवावे, आईवडिलांनी आपल्या लहान बालकांपुढे अपशब्द बोलू नये, वादावाद करू नये. ज्या कुटूंबात सावत्र आईवडील असेल अशांनी आपलाच मुलगा समजून बालकाचे योग्य पालन पोषण व सगोपन करावे. व त्या बालकाचे योग्य ती काळजी घ्यावी. शासनाने गुन्हेगार असलेल्या क्षेत्रावर प्रतिबंध लावावे, गलिच्छ वस्त्यांमध्ये सुधारणा करावी. जेणेकरून बालके गुन्हे करण्यास पुढे येणार नाही. निराधार अपराधी बालकास शिक्षा व दंड न देता त्यांना त्यांचे वर्तन सुधारण्यास संधी द्यावी.

अपराधी बालकांच्या वर्तनामध्ये बदल घडवून आणणे या करिता आज बालन्यायालयाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. बालन्यायालयात न्यायाधिशा म्हणून स्त्री न्यायाधिशाची नेमणूक केली जाते. बालन्यायालयात प्रौढ गुन्हेगारांप्रमाणे अपराधी बालकास कटघऱ्यात ठेवले जात नाही. वर्तमान समाजात गुन्हेगार बालकांच्या वर्तनात बदल घडवून आणण्या करिता सुधारणा व बाल अभिक्षन गृहाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. अपराधी बालकास आईचे प्रेम मिळावे या उद्देशाने डॉ. हरमन मायनर यांनी १९६४ मध्ये प्रथमतः ऑस्ट्रीयात बालग्राम योजना सुरू केली भारतात १९६७ मध्ये

हरियाणा या राज्यात पहीले बालग्राम योजना सुरू करण्यात आली बालग्रामाच्या माध्यमातून गुन्हेगार बालकांना आईचे प्रेम मिळावे त्या करीता बालग्रामात २० कुटूंब स्थापन केले. एका कुटूंबात १० बालके ठेवण्यात येते. १० अपराधी बालकांचे पालनपोषण करण्याकरीता एका मातेकडे जबाबदारी देण्यात येते. माता १० मुलांना आपल्या मुलांपमाणे त्याचे पालनपोषण करते. शासन अपराधी बालकांना सुधारण्याकरीता अनेक योजना राबवित आहे. आज बालकांकडे कुटूंबाचा, समाजाचा व देशाचा कर्णधार म्हणून पाहिले जाते. कायद्याविराधी वर्तन करीत असलेल्या बालकाच्या वर्तनात सुधारणा घडविण्याबाबत महाराष्ट्र राज्यात १९४८, १९६०, १९७५ साली किशोरवयीन मुलांच्या कायद्यात आवश्यकतेनुसार बदल केले. १९७९ वर्ष आंतरराष्ट्रीय बालवर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले

निष्कर्ष: समाजात पुर्वी बालगुन्हेगारीचा प्रश्न नव्हता. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, वाहतुक दळणवळणाच्या साधनात झालेली वाढ, शिक्षणाचा प्रसार, रोजगार, नोकरी व्यवसायामुळे सयुक्त कुटूंबाचे विघटन होऊन विभक्त कुटूंबाचा उदय झाला. विभक्त कुटूंबात आईवडील रोजगार, नोकरी, व्यवसायानिमित्त घराबाहेर पडत असतात. मुलांवर त्याचे नियंत्रण राहत नाही. वर्तमान समाजातील जीवन जगण्याच्या पध्दतीत झालेला बदल, कुटूंबातील सभासदांमध्ये संवादांची कमतरता यातून पालक आणि मूले यामध्ये दरी निर्माण होत आहे. मुले आपल्या घरी टि. व्ही. वर मालीकेत बलात्कार, चोरी लुटमार मारधाड या सारखे दृश्य पाहत असतात. मोबाईलवर गेम खेळत असतात, नको त्या साईटवर जाऊन नको ते

चित्र पाहत असतात, मित्रांसोबत टवाळकी करत असतात, मुलींची छेड काढत असतात.इया सारखे कृत्य किशोरवयीन बालके करीत असल्याने हे कृत्य समाज, कुटूंब, देशाच्या दुष्टिने घातक व चिंता करण्यास लावणारे आहे. बालगुन्हेगाराची संख्या देशात दिवेसेंदिवस वाढत आहे. ही वाढती बालगुन्हेगारीची संख्या देशाच्या भवितव्यासाठी धोकादायक आहे. मुले हे देशाचे भवितव्य असल्याने गुन्हेगार बालकांना समाजाच्या मुख्यप्रवाहात आणणे त्यांना सामाजिक मुल्यांची जाणीव करून देणे. कुटूंबात पालक व मुलांमध्ये संवादाची स्थिती निर्माण करणे भटकलेल्या बालकाचे बालपण मजबूत करणे व त्यांना रोजगारभिमूख शिक्षण दिले तर बालक स्वतःच्या पायावर उभे होऊन एक आर्दश नागरिक म्हणून पुढे येईल.

संदर्भ

1. भारतीय सामाजिक समस्या : लेखक डॉ.तोष्णीवाल,प्रा.बुटे, प्रकाशक विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स,नागपूर जुलै १९९७
2. भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या लेखक डॉ. आगलावे प्रदिप, साईनाथ प्रकाशन नागपूर, जुलै २००९
3. भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या भाग:२ लेखक डॉ.क-हाडे बी.एम. प्रकाशक मनोहर पिंपिळापुणे नागपूर ऑक्टोबर २०१३
4. बालगुन्हेगाराचा आजार :महाराष्ट्र टाईमस,वैध सुरेशचंद्र १५ सप्टेंबर २०१५.
5. किशोरवयीन गुन्हेगारीची संख्या वाढत आहे:जागरण वृत्रपत्र १२ जून २०१६
6. बालगुन्हेगारी फोफावतेय:महाराष्ट्र टाईमस,जाधव अरविंद १८ डिसेंबर २०१७
7. <https://mr.mwikipedi.org>
8. <https://mr.wikispedia.in>
9. From navabharattimes.Indiatimes.com

आदिवासी समूहाच्या निवाऱ्यांसाठी शबरी घरकुल योजनेचे महत्त्व

डॉ. राखी श्रीराम तुरस्कर, विदर्भ कला वाणिज्य महाविद्यालय, लाखनी ता. लाखनी जि. भंडारा. मो.: ८२०८११७५१८.

सारांश : आदिवासी समाज विशेषतः भंडारा जिल्ह्यातील गोंड जमातीत सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सांस्कृतिक व भौतिक परिवर्तन घडून आले आहे. गवताच्या झोपडीत राहणारा आदिवासी कौलारू घरात आला त्यानंतर सिमेंट कॉन्क्रीटच्या पक्क्या घरात वास्तव करावयाच सुरू केले आहे. आदिवासी जमातीच्या लोकांना पक्के घर उपलब्ध व्हावे म्हणून महाराष्ट्र शासनाने शबरी घरकुल योजना सुरू केली आहे, त्यामुळे प्रत्येक गावातील आदिवासी वस्तीत विटा सिमेंट कॉन्क्रीटचे निवास दिसायला सुरुवात झाल्याने त्यांच्यात एक आत्मसन्मान निर्माण झाल्याचे दिसून येते जीवनातील परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येत आहे.

प्रस्तावना : २१ वे शतक हे ज्ञानाचे शतक आहे. ज्ञान, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान ज्यांच्या हाती असेल तेच राज्य आणि राष्ट्र जगावर आपला प्रभाव पाडू शकते. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन आदिवासी बांधवांना मूळ प्रवाहात आणण्याचे काम मोठेच प्रमाणात सुरू आहे. आदिवासी समाज हा अतिप्राचीन मूळ भारतीय समाज आहे. आदिवासी समाज हा निसर्गपूजक आहे. त्यांचे देव, भाषा आणि चालीरीती अन्य ग्रामीण व शहरी लोकांपेक्षा भिन्न असतात. भारतीय राज्यघटनेने त्यांच्या संस्कृतीचा सन्मान करून आदिवासींना आधुनिक विकासाच्या संधी उपलब्ध करून दिला आहे. भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर जिल्ह्यातील भागात गोंड जमातीचे राज्य होते. ब्रिटीश राजवटीनंतर आदिवासींना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला त्यांना स्वातंत्र्योत्तर काळात मूळ प्रवाहात आणण्यात आले. त्यांचा सांस्कृतिक व भौतिक परिवर्तन करण्यात आले. स्थलांतरित आदिवासी स्थिर झाला. स्वातंत्र्योत्तर

मानवी संस्कृती व निवारा: अन्न, वस्त्र, निवारा या मानवाच्या मूलभूत गरजा आहेत. निवारा ही मानवाची मूलभूत गरज आहे आदिम काळापासून मानवाने आपल्या निवाऱ्याची गरज विविध स्वरूपात भागवली आहे. ज्या काळात मानवाकडे घर बांधण्याची कला अवगत नव्हती, त्या काळात त्याने गुहेसारख्या नैसर्गिक निवारांच्या उपयोग केला. नैसर्गिक आपत्ती यात उन्हाळा, वारा, पाऊस, थंडी इत्यादीपासून संरक्षण मिळण्यासाठी या नैसर्गिक निवाऱ्यांचा उपयोग केला. वृक्षसुद्धा काही प्रमाणात त्याची हि गरज भागवू शकत होते. मानवी संस्कृतीच्या जसजसा विकास होत गेला. तसे तसे त्याचे निवाऱ्याचे स्वरूप देखील विकसित होत गेले. अगदी नैसर्गिक वृक्ष आणि गुहा यापासून ते आजच्या काळातल्या गगनचुंबी इमारतीपर्यंत मानवाच्या निवाराच्या स्वरूपात बदल होत गेला आहे. मानवी उत्क्रांतीचे तीन प्रमुख कालखंड आहेत. १) अश्मयुग २) कांस्य युग ३) लोहयुग या तीन कालखंडात मानवी निवारांचे स्वरूप त्या काळात मानवाने विकसित केलेली हत्यारे अवजारे, कौशल्य यावर अवलंबून होते. अश्मयुगात गुहेत राहणारा मानव दगडी हत्यारे आणि अवजारे वस्तू बनवू लागल्यानंतर दगड आणि झाडांच्या फांद्यापासून बनवलेल्या निवारांयत राहू लागला. तसेच पुढे त्याने प्राण्यांच्या कातडी आणि मोठ्या प्राण्यांची हाडे यांचाही घरबांधणीसाठी वापर सुरू केला अश्मयुगाचे पुराश्मयुग, मध्याश्मयुग आणि नवाश्मयुग असे तीन प्रमुख भाग पडतात. पुराश्म युगात भटक्या अवस्थेत जगणाऱ्या मानवाला नवाश्म युगात शेती आणि पशुपालनाची कला अवगत झाली. शेतीमुळे त्याच्या जीवनात स्थिरता आली. आणि ती एका ठिकाणी वस्ती करून राहू लागला. त्या काळात त्याने नैसर्गिकरीत्या उपलब्ध झालेल्या झाडांच्या फांद्या, दगड, गवत आणि प्राण्यांची कातडी अशा साधनसामुग्रीचा वापर घरबांधणीसाठी केला. पुराश्म युगाचा काळ हा सुमारे २० लाख वर्षांपूर्वीचा तर मध्याश्म युगाचा काळ हा इ. स. पू २०००० ते

९५०० वर्षे हा आहे. नवाश्म युगाचा काळ साधारणपणे इ.स.पू. ९००० ते ४५०० वर्षे मानला जातो. मानवी संस्कृती नदी शेजारी विकसित झाली. नदीखाऱ्यातल्या संस्कृती पासूनच मानवनिर्मित साधनसामुग्रीचा उपयोग घरबांधणीसाठी होऊ लागला. नैसर्गिकरीत्या उपलब्ध असलेले दगड लाकूड या व्यतिरिक्त उन्हात वाळविलेल्या मानवनिर्मित मातीच्या विटांचा वापर घरबांधणीसाठी होऊ लागला. घरबांधणीच्या तंत्राइतकाच मानवी वस्तीचा विकास महत्त्वपूर्ण आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळात एकूण घर बांधणी आणि नगररचना ह्या दोन्ही क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून आला.

आदिवासी समाज व निवारा: आदिवासी समाज घनदाट अरण्यात वास्तव्य करणारा बऱ्याच आदिवासी जमातीचा ब्रिटिश काळात प्रगत समाजाशी अनेक कारणामुळे संबंध आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींना राष्ट्रीय प्रवाहात सामावून घेण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. आदिवासींच्या समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीने पाउले उचलण्यात आली यातून आदिवासी समाजामध्ये व्यापक प्रमाणात संरचनात्मक व प्रकार्यात्मक परिवर्तन घडून येण्यास मदत झाली आदिवासी जमाती इतर मानवी समाजापासून अलिप्त राहिल्या तर काही आदिवासी जमाती ह्या ग्रामीण भागातील समुदायाशी एकरूप झाल्या परंतु त्या आपले पारंपारिकता व संस्कृती टिकवून ठेवले आहे. निवारांमध्ये परिवर्तन घडून आले आहे. भंडारा जिल्ह्यातील गोंड आदिवासी जमातीच्या विचार केल्यास, गोंडाची वस्ती रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला असते झोपडीला एकच दार असते लाकूड-फाटा, बास, वाडलेले गवत यांचा वापर करून ते झोपडी तयार करतात. १० ते १५ फूट आकाराची त्यांची झोपडी असते. जंगलात गोंडाची वस्ती विरळ असते एके ठिकाणी १० ते १५ झोपड्यांची वस्ती असते. भंडारा जिल्ह्यातील आदिवासी जमाती मुख्यत्वे गोंड समाज हा मुख्य प्रवाहात सामील झाला आहे. प्रगत जीवनप्रणालीचा अंगिकार केला आहे. अनेक गावात अनुसूचित जमातीचे कुटुंब आहेत ते आपले स्वतंत्र अस्तित्व टिकवून आहेत. जंगलावर आधारलेले आर्थिक व्यवस्था शेतकरी, शेतमजूर म्हणून आर्थिक उत्पन्नाची प्राप्ती करत असतात. आदिवासी जमातींमध्ये शैक्षणिक परिवर्तन घडून आले आहे. नोकऱ्यांमध्ये आदिवासींना आरक्षण देण्यात आले आहे विविध अभ्यासक्रम व क्षेत्रात आदिवासींना प्राधान्य देण्यात येत असल्याने त्यांच्या राहणीमानात दर्जात्मक परिवर्तन घडून येत आहे आदिवासी जमाती गावातील एका बाजूला झोपड्यांमध्ये वास्तव्य करीत होते त्यांची जागा कौलारू घरं घेतली. सध्या शासनाच्या शबरी घरकुल योजनेमुळे आदिवासींच्या सिमेंट कॉन्क्रीटची पक्की घरे उभी होत आहेत.

बऱ्याच आदिवासींचे जगणे जंगलावर अवलंबून आहे त्यासाठी शासनाने वनग्रामची योजना राबविली आहे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयामार्फत आदिवासींसाठी विविध योजना राबविल्या जातात शैक्षणिक व तांत्रिक विकास, रोजगाराच्या संधी, वेगवेगळ्या क्षेत्रात संधी उपलब्ध करून दिल्या जात आहे.

आदिवासींच्या पेहराव व राहणीमानात बदल घडवून आणला जात आहे. आदिवासी संस्कृती टिकवून ठेवणे पण प्रगत समाजाची स्पर्धा करून आधुनिक डिजिटल जगात आपला ठसा उमटवून ठेवण्याची त्यांना गरज भासत आहे. आदिवासी विशेषतः परिसरात आढळून येणाऱ्या गोंड जमाती ह्या मुख्य प्रवाहात आल्या आहेत त्यांच्यात मोठ्या प्रमाणात दर्जात्मक बदल घडून आला आहे जुन्या झोपड्या पाडून पक्की घर तयार होत असल्याने भौतिक परिवर्तन मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येत आहे .

आदिवासींसाठी शबरी घरकुल योजना: महाराष्ट्र राज्यातील ग्रामीण भागातील आदिवासी समुदायासाठी राज्य सरकारने शबरी आवास योजना सुरू केले आहे. या योजनेअंतर्गत कच्चे घर असणाऱ्या कुटुंबांना नवीन पक्केघर बांधकामासाठी आर्थिक सहाय्य करणे, लाभार्थीची प्राधान्यक्रमाने निवड करणे, घर बांधकामासाठी १ लक्ष २० हजार रुपये तरतूद करणे, मनरेगा माध्यमातून लाभार्थ्यांना १० दिवसांचा रोजगार उपलब्ध करणे. स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत शौचालय बांधकामास स्वतंत्र आर्थिक तरतूद करणे ही या योजनेची वैशिष्ट्ये आहेत. शबरी आवास योजना लाभार्थ्यांची निवड करण्यासाठी सामाजिक, आर्थिक, जात सर्वेक्षण २०११ नुसार अत्यंत पारदर्शकपणे केली जाते, आदिवासी समुदायातील लाभार्थ्यांची निवड करताना ग्रामसभा पंचायत समिती, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा या ठिकाणी योग्य ती कार्यवाही करून मंजूरी देण्यात येते प्रत्यक्ष कार्यपद्धतीनुसार लाभार्थ्यांची निवड झाल्यानंतर लाभार्थ्यांच्या राहत्या घराचे Geo Tag, Job card, Mapping निधी वितरित करण्यासाठी लाभार्थ्यांचे खाते PFMS प्रणालीकडे संलग्न करून, पंचायत समिती, लाभार्थ्यांची नावे जिल्हा स्तरावर मान्यतेसाठी प्रस्तावित करते जिल्हा स्तरावरून मान्यताप्राप्त लाभार्थी यांना तालुका स्तरावरून थेट लाभ हस्तांतरण नुसार लाभार्थीस १ ला हप्ता दिला जातो. लाभार्थीने स्वतःच लक्ष देऊन बांधकाम करून घेतले पाहिजे, जेणेकरून त्याला स्वतःच्या अपेक्षेनुसार घर बांधत येईल. यासाठी कुठल्याही कंत्राटदाराचा सहभाग या योजनेत नाही यासाठी काटेकोर प्रयत्न केले गेले आहेत. शबरी आवास योजने घरबांधणीच्या प्रत्येक टप्प्यावर Geo Tag व इतर तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष बांधकामावर जिल्हा व तालुका स्तरावरून आर्थिक व भौतिक प्रगतीचा आढावा घेतला जातो व त्यानुसार त्याला २ रा, ३ रा व अंतिम हप्ता भौतिक

प्रगतीची सुसंगत पद्धतीने अदा केला जातो लाभार्थीस मनरेगाच्या माध्यमातून १० दिवसांचा रोजगार व त्याला १८ हजार रुपये इतकी रक्कम अदा केली जाते. स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत शौचालय बांधणीसाठी स्वतंत्रपणे १२ हजार रुपये इतकी रक्कम उपलब्ध करून दिली जाते वरील रूपरेषेनुसार बेघरांचे स्वतःच्या हक्काचे घराचे स्वप्न पूर्ण केले जाते. शबरी या योजनेबाबत योग्य ते नियंत्रण आवास अॅप राखण्यासाठी व योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मंत्रालयाने आवास सॉफ्ट व आवाऱू विकसित केले आहे. ज्यामुळे योजनेचे काम अत्यंत पारदर्शकपणे काम पार पाडले जाते. योजनेचे सनियंत्रण जिल्हास्तरावर जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा येथून व तालुकास्तरावर पंचायत समित्यांच्या माध्यमातून केले जाते.

शबरी आवास योजनेचे लाभार्थी असलेल्या काही व्यक्तींकडे स्वतःच्या मालकीची जागा नसल्याने त्यांना घरकुलाचे लाभ देणे अशक्य होते. त्यासाठी केंद्र शासनाने पंडित दीनदयाल उपाध्याय जागा खरेदी योजनेकरिता ५० हजार रुपये किंवा प्रत्यक्ष जमीनीची किंमत यापैकी जी किंमत कमी असेल ती या योजनेतून मंजूर केली जाते. जेणेकरून प्रत्येक गरीब कुटुंबाला स्वतःची घरे उपलब्ध होतील आदिवासी समुदायांना मूळ प्रवाहात आणण्यासाठी व त्यांच्या पारंपारिक व भौतिक परिवर्तन होण्यासाठी शासनाकडून निवासव्यवस्था उपलब्ध करून दिली जात आहे .

समारोप : ग्रामपंचायत व पंचायत समिती स्तरावर आदिवासी लाभार्थींसाठी शबरी घरकुल योजना लाभदायक सिद्ध होत आहेत . गरिबी व दारिद्र्याची परिस्थितीमुळे अनेक आदिवासी कुटुंब मजबूत घरापासून वंचित होते .शबरी योजनेमुळे त्यांचे घरकुलाचे स्वप्न साकार होत आहे. सदर योजनेची सुरुवात २८ मार्च २०१३ पासून राज्य सरकारने केली होती. गेल्या ८ वर्षात शबरी घरकुल योजनेचा फायदा आदिवासी समुदायातील कुटुंबांनी घेतला आहे.

संदर्भ :

१. दि. ग. कर्वे, मानवी संस्कृतीचा इतिहास वरदा प्रकाशन, पुणे.
२. दि. प. लाखनीकर, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, प्रशांत कॉम्प्युटर, भंडारा.
३. रा. ज. लोटे, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळपुरे प्रका., नागपूर.
४. महाराष्ट्र शासनाचे अधिकृत संकेतस्थळ.

भारतीय परंपरागत शेती सुधारणा: काळाची गरज

डॉ. संतोष मेंडेकर, रेणुका कॉलेज, बेसा, नागपूर. मो. ९८६००९५०२५, santoshmendekar@gmail.com

भारतातील परंपरागत शेतीचे स्वरूप : पूर्वी पासूनच आपल्या देशात परंपरागत पध्दतीने शेतीचे स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत अशा काटक बियानांचा वापर, मातीचे स्वास्थ्य टिकवून ठेवणे आणि शेतीतील जैवविविधता असे तीन आधार होते. या मजबूत पायावर भारतीय शेती गेली साडेसहा हजार वर्षे टिकून राहिली. शेतीतील शाश्वतता टिकून राहण्यासाठी इतर नैसर्गिक संसाधनांचे जसे— पाणी, माती आणि जंगले यांचे जतन करणे गरजेचे आहे याची शेती करणाऱ्यांना जाणीव होती व त्याचप्रमाणे शेती करण्याची परंपरा होती. भारतावर इंग्रज सत्तेचा अंमल होण्यापूर्वीच्या काळापर्यंत येथील खेडी शेती व्यवस्थापनाच्या बाबतीत स्वायत्त होती. शेतीत काय व कसे पिकवायचे आणि येणाऱ्या उत्पादनाचा विनियोग कसा करायचा याचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य शेतकऱ्यांना होते. मुस्लिम राजवटीतही ते अबाधित होते. इंग्रज राजवटीत मात्र शेतकऱ्यांच्या स्वायत्तेवर बंधने आली. प्रथम ग्रामस्थांचा त्यांच्या गावातील जंगलावरचा स्थानिक व्यवस्थापनाचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला. जमिनीवरील शेतसारा, जो आधी पिकांच्या उत्पादनाच्या जवळपास पाच टक्के होता. तो भरमसाट म्हणजे कधी—कधी तर ५० टक्के पेशाही जास्त वाढविण्यात आला. पीक येवो की न येवो हा एवढा मोठा शेतसारा सरकारला देणे शेतकऱ्यांना अनिवार्य झाले. शेतकऱ्यांच्या अन्नविषयक गरजांची पूर्ती करणाऱ्या पिकांपेक्षा कापूस, नीळ, ऊस, भुईमूंग अशा नगदी पिकांवर सरकारतर्फे भर देण्यात आला. इंग्रजांच्या या धोरणाची परिणती शेतकऱ्यांचे कंबरडे मोडण्यात व अन्नधान्याचे दुर्भिक्ष होण्यात झाली. इंग्रजांच्या राजवटीत या चुकीच्या धोरणामुळे जमीनदारांचा व सावकारांचा नवा वर्ग तयार झाला आणि शेतकऱ्यांच्या लुटीला सुरुवात झाली. जबरदस्त वाढलेला शेतसारा बळजबरीने वसूल केला जात असल्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होण्याचे प्रमाण वाढले आणि कर्ज वेळीच न फेडता आल्यामुळे शेतकऱ्यांची शेती सावकारांच्या घशात जाऊ लागली. स्वातंत्र्य मिळण्याच्या काळापर्यंत शेतीची पार दुरावस्था झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यकर्त्यांमुळे शेती धोरण विषयक वेगळ्या प्रकारची आव्हाने होती. वाढलेल्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा अन्न निर्मितीची समस्या तर होतीच शिवाय स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर लगेचच काही वर्षांमध्ये आलेल्या दुष्काळांचीही भर पडली. हरितक्रांतीच्या तंत्रज्ञानामुळे जास्त उत्पादन देणारी उन्नत बियाणे, रासायनिक खते, किटकनाशके अशा त्रिसूचीचा समावेश होता. तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे जमिनीची होत असलेली धूप, पाण्याच्या अति उपशामुळे भूगर्भातील पाण्याची खोल होत चाललेली पातळ क्षारपड होत असलेली जमीन, जमीनीतील सेंद्रिय कर्बाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे तिच्या नैसर्गिक सुचिकतेत झालेली घट, रसायनांच्या अतोनात वापरामुळे झालेले जमीन व पाण्याचे प्रदूषण, यामुळे विषाक्त झालेली अन्नसाखळी या प्रदूषणाचे आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

भारतीय शेतीला अर्थव्यवस्थेचा कणा समजले जाते. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या पैकी ६० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक आपल्या चरितार्थासाठी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीतीने शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. आपल्या देशाचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर इतर देशांच्या तुलनेने फार मोठ्या भौगोलिक भूभाग भारताला मिळालेला आहे. शेती विकासात अडचणी येण्याचे एक महत्त्वाचे

कारण म्हणजे शेती करणारा युवक हळूहळू लहान मोठ्या नोकऱ्यांच्या मागे धावू लागला. या तरुणांचे प्रमाण कालांतराने वाढू लागले आणि शेकडो एकर किंवा फार मोठी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांची मुले देखील लहान—लहान नोकऱ्यांच्या मागे धावू लागले. त्यामुळे मोठी जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांची मुले देखील शहरात पाच—दहा हजारावर काम करू लागली. ही प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढू लागली आहे. गेल्या काही वर्षांपूर्वी पर्यंत 'उत्तम शेती—मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी' असे समीकरण होते. तेव्हा शेतीला महत्त्व होते आणि काही लोक नाईलाज म्हणून नोकरी करत होते. आज हे समीकरण बदलले आहे. 'उत्तम नोकरी, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ शेती' असे दिसून येते. गेल्या ६०—६५ वर्षात एक देश म्हणून शेत क्षेत्रात आपण अफाट प्रगती केली. हरितक्रांतीच्या वेळी देशाची जी लोकसंख्या होती ती आता अडीच पट झाली आहे. शहरीकरण आणि औद्योगिकरणामुळे शेतजमीन कमी झाली. तरी देखील अन्नधान्य उत्पादन ३.७ पट वाढले. स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वाखाली हरितक्रांती घडविण्यात आली. त्यामुळे उत्पादन वाढले आणि भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झाला.

साधारणपणे शेतकरी वर्ग म्हणजे शहरापासून दूर खेड्यात राहून शेतात राबणारे अशिक्षित किंवा कमी शिकलेले लोक असे चित्र आपल्या डोळ्यासमोर येतं. कारण उच्चशिक्षित माणूस शेती करत आहे. हे चित्र तसं विरलचं. किंबहुना शिक्षण आणि शेती ही दोन टोक आहेत असं एक अलिखित समीकरण कित्येक वर्षांपासून निर्माण झालेलं आहे. एखाद्या शेतकऱ्यांचा मुलगा खूप शिकला की तो शहराकडे नोकरी शोधायला निघतो. त्याने शेतामध्ये राबणं म्हणजे शिक्षण वाया घालवणं असं समजलं जाते. झिरो बजेट (आध्यात्मिक) शेतीने मात्र आजवर नकळत मांडली गेलेली ही समीकरण ही बदलून टाकली आहेत. या शेती तंत्रामुळे आणि त्याद्वारे मिळणाऱ्या नफ्यामुळे आज आयटी क्षेत्रामध्ये मोठमोठे पगार घेणारा तरुण वर्गही शेतीकडे वळला आहे. या शेती तंत्राच्या प्रचार—प्रसारासाठी काम करण्याबरोबरच स्वतः शेतात राबत आहे. यामध्येच या तंत्राच्या सफलतेचे परिणाम दडलेले आहे. आज भारतात जवळपास ६० लाख शेतकरी या तंत्राचा वापर करून शेती करत आहेत यामध्ये अनेक उच्चशिक्षितांचा समावेश आहे.

मानवी हस्तक्षेपामुळे उद्भवलेल्या समस्या सोडविणारी झिरो बजेट नैसर्गिक (आध्यात्मिक) शेती, एक वरदान : रासायनिक आणि सेंद्रिय शेती हे शेतीचे दोन प्रकार आजपर्यंत आपल्याला माहिती आहे. रासायनिक शेतीमध्ये रासायनिक खते आणि किटकनाशकांच्या वापरामुळे अन्नपदार्थ आणि जमिन दोघांवरही होणारे दुष्परिणाम काही वर्षांपूर्वी आपल्या लक्षात आल्यामुळे बळीराजा हळूहळू सेंद्रिय शेतीकडे वळला. शेणखत, कम्पोस्ट, वर्मीकल्चर यांच्या साहाय्याने केल्या जाणाऱ्या सेंद्रिय शेतीमुळे अन्नपदार्थाची गुणवत्ता आणि जमिनीचा पोत राखण्यात मदत होऊ लागली असली तरी बळीराजाच्या समस्या सुटल्या नाहीत. शेतीसाठी लागणारा पैसा आणि निसर्गाची साथ याचं गणित अनेकदा जुळता जुळत नाही आणि शेतकऱ्यांच्या हाती लागते ती केवळ निराशा शेतकऱ्यांच्या या सर्व समस्यांवर रामबाण उपाय ठरू शकणारा आणि भरघोस, उत्तम दर्जाचे उत्पन्न देणारा पर्याय म्हणजे झिरो बजेट नैसर्गिक (आध्यात्मिक) शेती होय. ज्याचा उपयोग महाराष्ट्रेतर राज्यात सर्रास होतांना दिसतोय.

झिरो बजेट नैसर्गिक (आध्यात्मिक) शेतीचे जनक अमरावती येथील सुभाष पाळेकर हे स्वतः एम.एस.सी. (एंग्रीकल्चर) असून ते एक जागरूक शेतकरी आहेत. त्यांनी सुरुवातीला दहा वर्षे प्रचलित पद्धतीने खतांचा वापर करून त्यांनी शेती केली. मात्र ७-८ वर्षे चांगले उत्पन्न मिळाल्यानंतर उत्पन्नावर परिणाम होऊ लागला. यासाठी खतांची मात्रा वाढविण्याचा सल्ला त्यांना मिळाला. मात्र त्यांना तो सल्ला पटला नाही. अशातच त्यांच्या मनात जंगलातील झाडांविषयी विचार आला. झाड अन्नद्रव्यावर वाढतात याचाच अर्थ माूस हा या प्रक्रियेत केवळ सहाय्यक आहे. निर्माणकर्ता नाही हे त्यांच्या लक्षात आले. निर्माणकर्त्या निसर्गाच्या साथीने शेती करण्याचे त्यांनी निश्चित केले. नैसर्गिकरित्या शेती करण्यासाठी काम करावे लागेल हे शोधण्यासाठी त्यांनी १९८८ ते १९९६ या आठ वर्षात सतत नवनवे प्रयोग केले आणि यातूनच निसर्ग, ज्ञान विज्ञान आणि आधात्मावर आधारित झिरो बजेट नैसर्गिक शेतीचे तंत्र उदयास आले.

झिरो बजेट नैसर्गिक शेतीचे परिणाम : १. या पद्धतीत १० टक्के, पाणी १० टक्के वीज लागते. २. जमिनीच्या पोत सुधारणांच्या, पाणी आणि विजेची बचत करणाऱ्या आणि पौष्टिक व सकस अन्नधान्य निर्मिती होते. ३. ग्लोबल वार्मिंगला आळा बसतो. ४. आजार कमी होतात.

शाश्वत शेतीची गरज:- शेती व्यवसायाची पारंपारिक संसाधने, नीतीमुळे व वारसा जपण्यासाठी अत्याधुनिक आणि अद्यावत तंत्रज्ञानाचा वापर करून उज्वल-भवितव्यासाठी केले जाणारी शेती म्हणजे शाश्वत शेती होय. सध्याच्या गरजा भागवल्या जाऊन त्या भागवतांना भविष्यातील पिढ्यांसमोर समस्या निर्माण होता कामा नये आणि म्हणूनच नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या शास्त्रीय पद्धतीने वापर केला पाहिजे. निसर्ग म्हणजेच शेतीसाठी आवश्यक घटक असून त्यामध्ये जल, जमीन, जंगल, जानवर व जनता या घटकाचे संवर्धन करणे गरजेचे आहे. यांचे संवर्धन करण्यासाठी शाश्वत शेतीची

मुलतत्त्वे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. यामध्ये एकात्मिक खत व्यवस्थापन, एकात्मिक किड व रोग प्रतिबंधक बियाणांचा वापर, शुन्य मशागत ही त्याची महत्त्वाची मुलतत्त्वे आहेत.

समारोप:- जगातील लोकसंख्या सतत वाढत असल्यामुळे या वाढत्या लोकसंख्येला पुरविता येईल एवढे अन्न निर्माण करता येईल का हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. म्हणूनच आताच्या रासायनिक शेतीच्या तुलनेत जैविक पद्धतीने केलेल्या शेतीमधून प्रत्यक्षात जास्त उत्पादन मिळू शकेल काय अशी शंका नेहमी घेतली जाते.

एकीकडे पर्यावरणाचा शेतीच्या विस्तारामुळे होत असलेला नाश आणि त्याच वेळीस हवामान, बदलामुळे उभे ठाकलेले प्राकृतिक संकट या पेचातून कसा मार्ग काढायचा याबद्दल जागतिक चिंता आहे. शेतजमीनीच्या विस्तारामुळे जगातील अर्धे अधिक अरण्याचे छत्र आज नष्ट झालेले आहे. भूजल पातळीत लक्षणीय घट झाली असून जैवविविधता ही संपृष्टात येत आहे. कारखाने व वाहनांमुळेच पर्यावरण प्रदूषित होत नसून शेतीचा होत असलेला विस्तार ही त्याला कारण आहे. शेतीचा विकास केल्याखेरीज जगातील एकंदरीत अन्नाची गरज भागवली जाणार नाही व कुपोषण थांबणार नाही. अन्नाची गरज वाढतच जाणार याचे कारण म्हणजे अनियंत्रितपणे वाढत चाललेली जनसंख्या होय. तसेच वाढत्या आयुर्मानामुळे वाढणारा बोजा होत.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डॉ. नीलम ताटके, समाजकार्यकोश, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
२. समाज प्रबोधन पत्रिका, जुलै-डिसेंबर २००९
३. मिता व राजीव लोचन – Farmers Suicide Facts and possible policy
४. महाराष्ट्र टाईम्स २९ मार्च २००९ वसंत साठे यांचा लेख
५. योजना जानेवारी २०१७
६. www.mayboli.com
७. www.sakal.com 21 July 2012.

जागतिकीकरणाचा ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ. विजय आनंदराव दरवडे, शामरावबापू कापगते कला महाविद्यालय, साकोली जि. भंडारा. Email- vijaydarwade75@gmail.com

गोषवारा:— जागतिकीकरणामुळे सरकारी नियमाची अनेक क्षेत्र बदललेली आहेत. रोजगाराला चालना मिळेल अशा खाजगी क्षेत्राला पसंती कम देण्यात येत आहे. त्यातून गुंतवणूक, बाजारव्यास्था, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा विशेष उपयोग उद्योगामध्ये करण्यात येते. यामुळे शहरी लोकसंख्येत भर पडत आहे. भारतातील बहुसंख्ये लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर अवलंबून आहे. शेती ही विशेषतः ग्रामीण भागातच केली जाते. अशावेळी शेतकऱ्यांना नैसर्गिक आणि महागाईचा सामना करावा लागत आहे. दुष्काळाचा मोठा फटका ग्रामीण शेतकऱ्याला पडतोच असे नाही तर भूमिहीन शेतमजुरांनाही रोजगार गमवावा लागतो. बहुराष्ट्रीय निगमाद्वारे लघु व कुटीर उद्योगांना स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याचे दुष्परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागत आहे. गरीब असलेला शेतकरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिकच गरीब होत आहे. तर शहरी भागात भांडवली वस्तुमध्ये वाढ होत आहे. उद्योग क्षेत्रावर आणि इतर घटकावर जागतिकीकरणाचा परिणाम पडलेला आहे. ग्रामीण जनतेचे शहराकडे स्थलांतरण वाढतच आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ होत आहे.

नवनविन युगामध्ये जागतिकीकरणाच्या सहाय्याने आर्थिक उन्नती करणे हे उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे नौकरशाहीची पकड वाढली. कामगार संघटनांची अरेरावी वाढली. सरकारी उद्योगातून बाहेर पडण्याचे विचार सुरू झाले. त्यातूनच बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा उगम झाला व सेवटी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम घडून आले.

मुख्य शब्द: आर्थिक विकास, लघु व कुटीर उद्योग, भारतीय ग्रामीण शेतकरी आणि त्याचे स्थलांतरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था.

अध्ययन पध्दती:— प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्यसंकलनासाठी शोधपत्र, वर्तमानपत्र, पुस्तके, अहवाल, मासिके आणि वेबसाइट्स सारख्या दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला.

संशोधनाचे उद्दिष्ट्ये:— १. जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणारे परिणाम विचारात घेणे. २. ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येतील जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या स्थलांतरणाचे विश्लेषण करणे.

प्रस्तावना:— आधुनिक काळात गेल्या ५० वर्षांपासून जागतिकीकरणाला सुरुवात झाली. बहुराष्ट्रीय कंपन्या आणि अमेरिके सारख्या देशाच्या पुढाकाराने आंतरराष्ट्रीय मुद्रानिधी व जागतिक अधिकोष ह्यांना आर्थिक सहाय्यता ठेवण्यात येणाऱ्या अटीतुन जागतिकीकरणाची कार्यवाही करण्यात येत आहे. सरकारी नियमाची क्षेत्र बदललेली आहेत. स्वतः उद्योग न चालविता खाजगी (भांडवलदार) क्षेत्राला संपत्ती व रोजगारीला प्रोत्साहन मिळेल असे वातावरण तयार करणे, विज्ञान व तंत्रज्ञान ह्यातून विशेष उद्योगामध्ये गुंतवणूक करणे, बाजारव्यवस्थेमध्ये योग्य स्वरूपाचे कार्य करणे, उपभोक्त्या वर्गाचे हित साधणारी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे, नियमन आणि देखरेख व्यवस्था निर्माण करणे ही सरकारची क्षेत्र आहेत. जागतिकीकरण हे खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देणारी साधण आहेत.

भारतातील बहुसंख्य लोकसंख्याचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर अवलंबून आहे. दुष्काळासारख्या नैसर्गिक संकटामुळे शेती क्षेत्राचे अतोनात नुकसान होत आहे. आज देशातील अनेक भागात दुष्काळी परिस्थिती आहे. त्यामुळे संपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्था धोक्यात आली आहे. दुष्काळाचा मोठा फटका ग्रामीण शेतकऱ्याला पडतोच असे नाही तर भूमिहीन शेतमजुरांनाही रोजगार गमवावा लागतो. त्यातच देशानी स्विकारलेले जागतिकीकरण होय. बहुराष्ट्रीय निगमाद्वारे आईस्क्रीम, उदबत्या, खाद्य संसाधने, पेयजल ईत्यादी मध्ये लघु व कुटीर उद्योगांना स्पर्धा करावी लागत आहे. त्याचे दुष्परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला भोगावे लागत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून शेतीकडे पाहिले जाते. शेती हा भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा महत्वाचा घटक समजल्या जातो. हरित क्रांतीमुळे अन्धान्याच्या बाबतीत देश स्वयंपूर्ण झाला आहे. शेती हाच मुख्य आधार आहे. आज देशात बेकारीचा प्रश्न उग्र रूप धारण करीत आहे. अनेकांच्या हाताला काम मिळण्याची आवश्यकता आहे. परंतु रोजगाराच्या संधी कमी होत चाललेल्या आहेत. रोजगाराच्या संधी शेती क्षेत्रात निर्माण होऊ शकतात परंतु या शेतीकडे

जागतिकीकरण ही व्यवस्था रोजगाराच्या संधी म्हणून बघताना दिसत नाही. गरीब असलेला शेतकरी जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत अधिकच गरीब होत आहे. (स्रोत: खरे सि.प. जागतिकीकरण: समस्या आणि अनुभव पेज क्र. २५३, २५५)

याउलट जागतिकीकरणामुळे देशातील शहरी भागात भांडवली वस्तु मध्ये वाढ होत आहे. त्याचा प्रभाव उद्योग क्षेत्रावर आणि इतर घटकावर पडलेला आहे. जागतिकीकरणाचा स्विकार केल्यामुळे शहरीकरणात वाढ झाली. रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यात, नवनविन वस्तुची निर्मिती झाली. यातच ग्रामीण जनतेचे शहराकडे स्थलांतरण वाढतच आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ होत आहे हे पुढील तालिकेवरून लक्षात येते.

महाराष्ट्र आणि भारतातील ग्रामिण व शहरी लोकसंख्येचे प्रमाण दर्शविणारी सारणी

अ.	वर्ष	महाराष्ट्र राज्य		भारत	
		ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या	ग्रामीण लोकसंख्या	शहरी लोकसंख्या
१	२००७ ते	५५,७७८	४१,१०१	७,४२,४९१	२,८६,१२०
	२००८	(५७,५७ टक्के)	(४२.४३ टक्के)	(७२.१८ टक्के)	(२७.८२ टक्के)
२	२०१३ ते	६१,५५६	५०,८१८	८,३३,७४९	३,७७,१०६
	२०१४	(५४.८० टक्के)	(४५.२० टक्के)	(६८.८६ टक्के)	(३१.१४ टक्के)

(स्रोत:—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियोजन विभाग, महाराष्ट्रशासन, भारत)

उपरोक्त सारणीवरून लक्षात येत आहे की, २००७—०८ च्या तुलनेत २०१३—१४ मध्ये महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण लोकसंख्या २.७७ टक्यांनी कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत वाढ २.७७ टक्यांनी होत आहे. तसेच भारत देशाची ग्रामीण लोकसंख्या ३.३२ टक्यांनी कमी होऊन शहरी लोकसंख्येत ३.३२ टक्यांनी वाढ होत आहे. याचे कारण म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील जागतिकीकरणाचा पडलेला प्रभाव होय असे बोलल्या जात आहे.

२०११ च्या जनगणने नुसार ग्रामीण लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ६८.८४ टक्के आहे. तर शहरी लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण ३१.१४ टक्के आहे. एका संशोधनानुसार २०२५ पर्यंत ४२.५० टक्या पर्यंत जाऊ शकतो. शहरी भागातील जन्मदर कमी आसला तरी ग्रामीण स्थलांतरण हे प्रमुख कारण आहे. याचे प्रमुख कारण म्हणजे शहरी जीवनाचे आकर्षण, कुपोषण, दर्जेदार शिक्षणाचा अभाव, ग्रामीण व्यवसायाला लागलेली उतरतीकळा, शेती उत्पादकतेतील

अनिश्चितता, वाढती बेरोजगारी, ग्रामीण व्यवसायासाठी अपुरे भाडवळ, कुशल कौशल्याचा अभाव हे मुख्य कारण होय. (स्रोत, खरे सि.प. जागतिकीकरण : समस्या आणि अनुभव पेज क्र. २५८)

नवनविन युगामध्ये जागतिकीकरणाच्या साहाय्याने संपूर्ण जगाची आर्थिक उन्नती करणे हे उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवले आहे. उत्पादन यंत्रणा सज्य असताना मागणीचा प्रभाव कमी पडते. म्हणून येणाऱ्या मंदिवर, पूर्णरोजगारासाठी अर्थव्यवस्थेत सक्रिय हस्तक्षेप व प्रत्यक्ष गुंतवणूकीचे धोरण १९५० च्या दशकात अमलात आणले. परंतु त्यामुळे नौकरशाहीची पकड वाढली. कामगार संघटना स्वार्थी बनून अरेरावी झाल्यात. सरकारी उद्योगाच्या वित्तीय गरजा भागविण्यासाठी वाढत्या कर्जाची उभारणी करावी लागली. त्यावेळी खाजगी उद्योगाची (उपक्रमशीलतेची) कुचबना होऊ लागली. अशा विविध कारणांमुळे सरकारने उत्पादन क्षेत्रातून बाहेर पडण्याचे विचार सुरू झाले. यातच अनेकाकडून संमर्थनही मिळू लागले आहे. १९७० च्या दशकात बेकारी, दुष्काळ, भाववाढ ह्या सारख्या संकटना तोंड द्यावे लागले. राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणे अयशस्वी ठरू लागलीत. हयाच काळात बहुराष्ट्रीय कंपन्या वाढीस लागल्या व त्यातूनच जागतिकीकरणाने जोर धरला आहे.

जागतिकीकरणाचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील अनुकूल परिणाम :-

१) **राहणमान उच्चावतः-** जागतिकीकरणामुळे ग्रामिण भागात उच्च शिक्षण घेतलेल्यांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे त्यांच्या संस्कृतीत बदल होऊन राहनिमाणात सुधारणा होत आहे. ज्या शेतकऱ्यांचा मुलगा उच्चशिक्षण घेऊनही जर त्याला नौकरी मिळाली नाही तर तो आपले अनुभव कृषि व्यवसायात वापरतो. त्यामुळे त्याचे जीवनमान सुधारते. आज आधुनिक युगात इंटरनेटच्या सुविधा उपलब्ध झाल्यात त्याचा वापर आणि उपयोग तो आपल्या कृषी उद्योगात करतो. त्यामुळे शेतीलापुरक व्यवसाय (बकरी पालन, पशुपालन, कुक्कुट पालन, ईत्यादी) करतो. त्यामुळे त्यांच्या राहनिमाणाच्या दर्जा सुधारू लागतो.

२) **संस्कृतीची देवान घेवान:-** जागतिकीकरणामुळे भौतिक अंतर कमी झालेले आहे. ग्रामिण शेतकरी हा शहरी भागाच्या सान्निध्यात येत असल्यामुळे त्यांच्यात प्रदर्शन प्रभावाचा प्रभाव वाढीस लागलेला आहे. त्यामुळे ग्रामीण व्यक्ती हा शहरातील व्यक्तीसारखे आपले जीवनमान ठेवण्याचा प्रयत्न करित आहे. आपल्या पाल्याने उच्चशिक्षण घ्यावे याकरिता तो आपल्या पाल्याला शहरात शिक्षणासाठी पाठवितो. तो पाल्य त्या वातावरणात वावरत असल्यामुळे त्याच्या बोली भाषेपासून ते ईतर सर्व अनुभवात बदल घडून येतात. त्याचा अनुभव त्याच्या संस्कृतीवर होत असते.

३) **आर्थिक विकासाला चालना:-** मुक्तअर्थव्यवस्थेमुळे सर्व देश एकमेकांच्या सान्निध्यात आले. तसेच बहुराष्ट्रीय कंपन्या वाढीस लागल्यामुळे ग्रामीण शेतीतुन उत्पादित होणाऱ्या कच्चा मालाची मागणी वाढू लागली. त्यात कृषी उद्योग विकासाला चालना मिळली. आज शेती व्यवसायामध्ये नवनविन तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे. त्यामुळे कृषी उत्पादकतेत वाढझाली. परिणाम आर्थिक विकासाला चालना मिळू लागली.

४) **प्रदर्शन प्रभाव:-** जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत समाजातील व्यक्ती काही चैनिच्या वस्तूचा उपभोग घेत असतात. तर त्याच समाजात राहणारा ग्रामीण समाज कि ज्याचे उत्पन्न कमी आहे. असे व्यक्ति सुध्दा चैनिच्या वस्तूचा उपभोग घेण्याची इच्छा करतात. आज झोपडपट्टीत सुध्दा रेडीओ, टीव्ही, स्कूटर, मोबाईल ईत्यादीचा वापर होताना दिसतो. याला प्रदर्शन प्रभाव म्हणतात. हा जागतिकीकरणाचा प्रभाव होय.

जागतिकीकरणाचे ग्रामिण अर्थव्यवस्थेवरील प्रतिकूल परिणाम :-

१) **सर्वसामान्य घटकांवर परिणाम:-** भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वच स्तरावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला आहे. या जागतिकीकरणामुळे अनेकांना फायदा तर काही बहुसंख्य जनतेला तोटा सहन करावा लागत आहे. याचा अर्थ श्रीमंत (भांडवलदार) वर्गाला फायदा दिसून येतो. तर त्याही पेक्षा जास्त संख्या जागतिकीकरणाचे बळी ठरलेले आहेत. मग या जागतिकीकरणात बळी कोण? तर त्याचे उत्तर आहे. शेतकरी वर्ग, कामगार, सर्वसामान्य माणूस, ग्रामिण व्यक्ती, छोटा व्यापारी, कारागीर, इत्यादी स्वरूपाचे छोटे-छोटे जनसमुह हे जागतिकीकरणाचे बळी ठरले आहेत. बहुसंख्य समूह मुख्य प्रवाहात आलेला दिसत नाही. त्यांना आरक्षणाच्या माध्यमातून मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केले जात आहे. आता कुठे त्यांना आरक्षणाचे लाभ मिळत आहे. परंतु तेही जागतिकीकरणात हिसकावून घेण्याचा प्रयत्न होत आहे.

२) **आर्थिक विषमतेत वाढ:-** जागतिकीकरण अर्थव्यवस्थेत गरीबाला अधिक गरीब बनविले जात आहे. तर श्रीमंताला जास्त श्रीमंत बनण्यास वाव मिळत आहे. यामुळे निर्माण झालेले दारीद्र्याचे चित्र, दुःख, गरिबी, निकृष्ट आरोग्य, कृषोपेण, निकृष्ट राहणमान, उच्चशिक्षणाचा अभाव, बेरोजगारीचा प्रश्न इत्यादी बाबतीत जागतिकीकरणातील आर्थिक विषमता अनुभवास मिळते. जागतिकीकरणाचा देशातील सर्वच भागाला फायदा होत आहे. परंतु त्यातुलनेत शहरिविभागाला अधिक फायदा मिळत आहे.

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील अंदाजपत्रकातील खर्च कमी केला. ग्रामीण क्षेत्रातील बहुसंख्य जनता सार्वजनिक क्षेत्राचा लाभ घेत असतात. नवे रोजगार निर्माण होत नसल्याने दारिद्र्य आणि बेरोजगारीत वाढझाली. गुणवत्ता आणि कर्तृत्व या गोंडस अभिवचनाने नवनविन तंत्रज्ञान त्यांच्यापुढे ठेवली की, ग्रामिण जनता तिथपर्यंत जाऊच शकत नाही. ग्रामीण जनतेचे सुख दुःख प्रसार माध्यमातून प्रकाशित केल्या जात नाही. पांढरपेशी शहरी जनतेची लैंगिक विकृतीचे गोडवे जागतिकीकरणाच्या विकासाचे गोडवे दर्शविले जातात. अशा परिस्थितीत ग्रामीण खेडी भकास होत आहेत. विकासाचे वारेच नव्हेतर वादळ उठवितात. हे वादळ ग्रामीण जिवनाला उद्ध्वस्त करणारी ठरत आहे. आणि म्हणूनच आर्थिक विषमता उभि आहे. या जागतिकीकरणाचे प्रतिकूल परिणाम भारतीय समाज जीवनावर होत आहे.

३) **ग्रामीण विस्थापितांचा प्रश्न:-** मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे प्रमाण वाढले. सरकारचे सेझ सारखे प्रकल्प, मोठ मोठे कारखाने, मोठे प्रकल्प, धरणे, रस्तारूंदी करण इत्यादीमुळे नागरीकांच्या विस्थापितांचा प्रश्न निर्माण झाला. जागतिकीकरणामुळे भांडवलदार वर्गाला एकाधिकार शाहीचे नवे स्वातंत्र्य बहाल केले. सर्वसामान्य नागरीक मानवी हक्कापासून दुर जाऊ लागला विस्थापितांमुळे स्वतःचे घरदार, शेती, संपत्ती सोडून जावे लागत आहे. त्याचे परिणाम आत्महत्येत होत आहे. म्हणजेच जागतिकीकरणामुळे विस्थापित गरीब वर्गाचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला

४) **हस्तकलेच्या व्यवसायाला उतरती कळा:-** जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून विकासाचे विविध कार्यक्रम राबविले जात आहेत. त्यामुळे देशाचे स्वरूप बदलून गेले जुन्यापुराण्या आर्थिक संस्था नष्ट होऊन नवीन संस्था निर्माण झाल्यात या नवीन संस्था नव-नविनतंत्रज्ञानाचा वापर करून कमी रोजगारात आणि कमी कलावधीत ज्यास्त उत्पादन घेतल्या जात आहे. भांडवलप्रधान तंत्रानि निर्माण केलेल्या चांगल्या दर्जाच्या मौलवान वस्तूकमी खर्चात उपलब्ध होत आहेत. त्याचा वापर आणि उपयोग वाढीस लागले आहे. त्या वस्तूच्या मागणीत वाढ होत

आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात तयार होणाऱ्या हस्तकलेच्या वस्तूची मागणी नाहीशी झाली आहे. आज हस्तकलेच्या वस्तू तयार करणाऱ्या कारागिरावर उदा. मातिचे भांडे तयार करणारा कुंभार, बांबुपासून वस्तु तयार करणारा करंडी, लाकडा पासून शेती औवजारे तयार करणारा खाती ईत्यादी समाजावर जागतिकीकरणाचा प्रतिकूल परिणाम होऊन हस्तकलेच्या व्यवसायाला उतरती कळा निर्माण झाली.

५) **मोठ्या उद्योगाशी स्पर्धा:-** जागतिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातील कुटीर व लघु उद्योगामधिल उत्पादने मोठ्या उद्योगातिल उत्पादनाशी स्पर्धा करू शकत नाही. त्याकारणाने लघु व कुटीर उद्योग अडचणीत आले आहेत. मोठ्या उद्योगातील तयार होणाऱ्या वस्तु उत्पादनाचा खर्च कमी येत असल्यामुळे त्या वस्तु कमी किंमतीला विकल्या जातात. त्यातुलनेत लघु व कुटीर उद्योगमध्ये तयार होणाऱ्या वस्तूला मागणी कमी असते. कुटीर व लघु उद्योगातील उत्पादन मोठ्या उद्योगाशी स्पर्धा करू शकत नाही.

६) **पर्यावरणाचा-हास:-** जागतिकीकरणामुळे पर्यावरणाचा —हास होत आहे श्रीमंत देश गरीब देशात प्रदुषण निर्माणकरणारे कारखाने सुरू करतात. ग्रामीण अर्थव्यवस्था असलेल्या देशातील जंगल व खाणीचे नुकसान केले जात आहे. पर्यावरणाचा समतोल राखला जात नाही. जागतिक व्यापार संघटनेचा व्यापार विषयक करारामुळे ग्रामीण शेतकरी, कामगार व पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

शिफारशी :- १. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती विकासासंबंधी उद्योगाची निर्मिती करण्यात यावी. २. ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादनाला योग्य बाजारभाव मिळण्यासाठी सरकारने सुव्यवस्थित नियोजन करण्यात यावे. ३. जागतिकीकरणामुळे जे नवनविन आधुनिक तंत्रज्ञान विकसीत झालेले आहेत. ते तंत्रज्ञान हाताळण्यासाठी योग्य प्रशिक्षणाची व्यवस्था करून शेतकऱ्यांच्या ज्ञानात भर घालण्यात यावे. ४. ग्रामीण शेतकरी हा गरीब असतो. तो मोठे भांडवल उभारू शकत नाही. असावेळी शेतकऱ्यांना मुबलक व्याज दरावर भांडवलाची उपलब्धता सरकारने करून दयावे.

संदर्भ :-

१. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, भारत (२००७-०८)
२. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, भारत (२०१३-१४)
३. भोसले के. एम., काटे के. बी., जागतिक अर्थव्यवस्था, फडके प्र. कोल्हापूर.
४. दुभाषी पदमाकर "जागतिकीकरण, उदारीकरण व अर्थकारण
५. गायकवाड शरद, शिंदे सुनिल – जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य.
६. मुलाटे वासुदेव, ग्रामिण साहित्य : स्वरूप व दिशा
७. झामरे जी. एन., "भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र" पिपळपुरे ऑन्ड कं. पब्लिशर्स – नागपूर
८. <https://www.google.com>
९. https://en.wikipedia.org/wiki/Special_economic_zone

‘उमेद’ चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेला परिणाम

डॉ. सिताराम उत्तमराव अनपट, सी. जे. पटेल महाविद्यालय, तिरोडा, जिल्हा गोंदिया (महाराष्ट्र) मो.: ९४२३२५०६९४.

गोषवारा: स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे रूपांतर राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानात करण्यात आले. राज्यात महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान या नावाने हे अभियान राबविले जात असताना त्याचे ‘उमेद’ असे नामकरण करण्यात आले. ‘उमेद’ या शब्दातच योजनेचा सगळा सार सामावला आहे. ‘उमेद’ ही कार्यकर्तृत्वाला चालना देणारी, मनाला उभारी देणारी गोष्ट. ‘उमेद’ असेल तर माणूस पुन्हा उभं राहू शकतो. याच ‘उमेद’ ने लाखो स्त्रियांना स्वयंरोजगाराची वाट दाखवली. त्यांच्यातील कौशल्याला नवे पंख दिले.

मुख्य शब्द: उमेद, स्त्रियां व स्वयंरोजगार.

प्रस्तावना: ‘उमेद’ अर्थात महाराष्ट्र ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान. यामध्ये गरिबी निर्मूलनाचा समग्र विचार करण्यात आला असून समुदाय विकासापासून शाश्वत उपजीविका निर्माण करण्यापर्यंतच्या सर्व बाबींचा यात समावेश आहे. सामाजिक, आर्थिक आणि वित्तीय समावेशाबरोबर सार्वजनिक सेवांची उपलब्धता आणि विविध योजनांचे लाभ हे ‘उमेद’ चे आधारस्तंभ आहेत. ग्रामीण महाराष्ट्रातील गरीब आणि जोखीमप्रवण कुटुंबांना समृद्ध, आत्मसन्मानाचे आणि सुरक्षित जीवन जगता यावे यासाठी ‘उमेद’ अंतर्गत एकात्मिक प्रयत्न करण्यात येतात. स्वयंसाहाय्यता गटाद्वारे, बचतगटाद्वारे स्त्रियांचे सोटन करून त्यांच्यातील उद्योग व्यवसायाला चालना देण्यात येते. ग्रामपंचायत स्तरावर ग्रामसंघ तर जिल्हा परिषद प्रभाग स्तरावर प्रभागसंघ तयार केले जातात. या संस्थांच्या माध्यमातून गरिबांचे अधिकार, हक्क, वित्तीय सेवा तसेच शाश्वत उपजीविकेच्या सांधी प्राप्त होण्यासाठी वातावरण निर्मिती केली जाते.

राज्यात अभियानाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी समुदाय संसाधन व्यक्तींची एक भक्कम फळी गावपातळीपर्यंत उभी केली गेली आहे. समुदाय संसाधन व्यक्तीमाफत गरीब कुटुंबांची नेमकी ओळख करून त्यांना स्वयं सहाय्यता गटात समाविष्ट करण्याचे मोलाचे काम या अभियानांतर्गत केले जाते. समुदाय संसाधन व्यक्ती या स्थानिक स्त्रिया असून त्या समुदाय संस्थांचा एक भाग म्हणून काम करतात. ‘उमेद’ अर्थात महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची राज्यात १५ जिल्हयांत आणि १३४ तालुक्यांत इन्टेन्सिव्ह पध्दतीने तर उर्वरित तालुक्यात सेमी व नॉन इन्टेन्सिव्ह पध्दतीने अंमलबजावणी होत आहे. सेमी आणि नॉन इन्टेन्सिव्ह तालुक्यांचे रूपांतर टप्प्या टप्प्याने इन्टेन्सिव्ह तालुक्यात केले जाईल. इन्टेन्सिव्ह पध्दतीने राबविण्यात येणाऱ्या जिल्हयात आणि तालुक्यात जिल्हा अभियान व्यवस्थापन कक्ष आणि तालुका अभियान व्यवस्थापन कक्षाची स्थापना करण्यात आली आहे.

योजनेची उद्दिष्टे: १. या योजनेत स्वयंम रोजगाराच्या सर्व बाबींचा सर्वांगीण विचार करण्यात आला आहे. त्यामध्ये गरीब लोकांना स्वयं-सहाय्यता गटांमध्ये संघटित करणे, प्रशिक्षण, वित्तपुरवठा, तंत्रज्ञान, पायाभूत सुविधा तसेच विपणन इत्यादींचा समावेश आहे. २. या योजनेत अनेक संस्थांचे एकात्मिकरण घडवून आणण्यात आले आहे—जिल्हा ग्रामीण विकास मंडळे, बँका, पंचायत राजसंस्था, आणि इतर निम-सरकारी संस्था इत्यादी. ३. ग्रामीण कुटुंबांना बँक पतपुरवठा आणि सरकारी अनुदाने यांच्या सहाय्याने काही उत्पन्न मिळवून देणारी ३ वर्षांच्या कालावधीत दारिद्र्य रेषेच्या वर आणणे हे या योजनेचे मूल उद्दीष्ट आहे. ४. या मालमत्तेतून मिळणारे उत्पन्न बँकेचा हप्त्या वजा जाता किमान २००० रूपये प्रतिमाह मिळावा.

संशोधनाचा उद्देश: १) ‘उमेद’ चा ग्रामीण रोजगारावर झालेला परिणाम तपासणे. २) ‘उमेद’ चा महिला बचत गटावर झालेला परिणाम तपासणे.

संशोधनाचे गृहितके: १) ‘उमेद’ मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ झाली आहे. २) ‘उमेद’ मुळे महिला बचत गटाची आर्थिक स्थिती बळकट झाली आहे.

संशोधन पध्दती: माहितीचे संकलन नही एक संशोधनातील महत्वपूर्ण कृती आहे. म्हणून संकलित माहिती मुख्य समस्येशी सुसंगत असायला पाहिजे. संशोधनात्मक अभ्यासात शास्त्रीय विश्लेषणाला विशेष महत्व असल्याने सांख्यिकीच्या वाढत्या ज्ञानात त्यात विशेष उपयोग करून घेणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत संशोधनात ‘उमेद’ चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेल्या परिणामाचे अध्ययन करण्यात आले असून, माहिती संकलनाकरीता प्रश्नावली तयार करण्यात आली. त्या प्रश्नावलीत एकूण २० प्रश्नांचा समावेश असून गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटाशी संबंधीत १०० महिलांकडून त्या प्रश्नावलीच्या सहाय्याने संबंधीत माहिती गोळा करण्यात आली.

सामान्यतः प्रतिसादकाला आपले मत द्यावयास सांगितले जाते. सर्व प्रकारच्या प्रतिसादकांची उत्तरे आल्यावर अभ्यासकाला त्यांचे वर्गीकरण करावे लागते. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक विंदूशालाका वापरण्यात येत असल्याने वारंवारितांचे विभाजन दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त गटात मिळते. प्रत्येक गटातील वारंवारिता यांची तुलना करण्याकरिता **काई-वर्ग परीक्षण** X^2 (Chi-square test) चा वापर करण्यात येतो.

सूत्र :

$$X^2 = \sum \frac{(O_i - E_i)^2}{E_i} \sim (n - 1) \text{ d.f.}$$

|z|
O_i → Observed Value

E_i → Expected Value

d.f. = (r - 1) (c - 1)

r = number of rows

c = number of column

d.f. = degree of freedom

निष्कर्ष : आलेली X^2 calculate value X^2 tab सोबत तुलना करून सार्थक व असार्थक ठरविण्यात येते.

जर $X^2 \text{ cal} \leq X^2 \text{ tab}$ at (n - 1) d.f. for 5% and 1% असेल तर असार्थकता ठरते.

जर $X^2 \text{ cal} > X^2 \text{ tab}$ at (n - 1) d.f. for 5% and 1% असेल तर सार्थक फरक दिसतो.

गृहितकृत्याची पळताळणी: गृहित कर्मांक १ : ‘उमेद’ मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ झाली आहे — प्रस्तुत अध्ययनात ‘उमेद’ चा गोंदिया जिल्हयातील महिला बचत गटांवर झालेल्या परिणामाची माहिती गोळा करण्याकरीता महिलांची निवड संभाव्य नमुना पध्दतीने करण्यात आली. या गृहितकाची पळताळणी करण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीमये एकूण २० प्रश्न आहेत. ‘उमेद’ मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ खालील तालीकेवरून अधिक चांगल्या प्रकारे लक्षात येईल.

सारणी क्र. १

'उमेद' मुळे ग्रामीण रोजगारात झालेली वाढ दर्शविणारी सारणी

तपशिल	वारंवारिता	टक्केवारी
१) होय	६२	६२
२) नाही	३८	३८
एकूण	१००	१००

स्रोत : स्वयंम अध्ययनाच्या आधारावर

H0, 'उमेद' मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ झाली आहे.

H1, 'उमेद' मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ झालेले नाही.

काई-वर्ग परीक्षण X^2 (Chi-square test)

O _i	E _i	(O-E)	(O - E) ²	(O - E) ² / E
62	50	12	144	2.88
38	50	-12	144	2.88

$$X^2 = 2.88 + 2.88$$

$$= 5.76$$

$$X^2 = 5.76$$

$$d.f. = (r-1) (c-1)$$

$$= (2-1) (2-1)$$

$$d.f. = 1$$

वरील सांख्यिकीय आकडेवारीत df = 1 तर 0.01 स्तरावर सार्थकता 6.63 आहे तर प्राप्त काई-वर्ग परीक्षण 5.76 आहे. याचाच अर्थ 0.01 स्तरावर असार्थक आहे.

यावरून हे सिद्ध होते की, पहिले शुन्य परिकल्पना (H₀) ही सत्य ठरली आहे व पर्यायी परिकल्पना (H₁) ही असत्य ठरली म्हणजेच यावरून हा निष्कर्ष प्रतिपादित होतो की, 'उमेद' मुळे ग्रामीण रोजगारात वाढ झाली आहे.

गृहित क्रमांक २ : 'उमेद' मुळे महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती बळकट झाली आहे.

वरील गृहितकाची पळताळणी करण्यासाठी मुलाखत अनुसूचीमधीनल एकूण २० प्रश्नांच्या व्दारे प्राप्त माहितीचा आधार घेण्यात आला. 'उमेद' मुळे महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती बळकट झाली आहे. हे खालील तालीकेवरून आिक चागल्या प्रकारे लक्षात येईल.

सारणी क्र. २

'उमेद' मुळे महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती बळकट झाली ही

परिस्थिती दर्शविणारी सारणी

तपशिल	वारंवारिता	टक्केवारी
१) होय	२८	२८
२) नाही	७२	७२
एकूण	१००	१००

स्रोत : स्वयंम अध्ययनाच्या आधारावर

काई-वर्ग परीक्षण X^2 (Chi-square test)

O _i	E _i	(O-E)	(O - E) ²	(O - E) ² / E
28	50	-22	484	9.68
72	50	22	484	9.68

$$X^2 = 9.68 + 9.68$$

$$= 19.36$$

$$X^2 = 19.36$$

$$d.f. = (r-1) (c-1)$$

$$= (2-1) (2-1)$$

$$d.f. = 1$$

वरील सांख्यिकीय आकडेवारीत df = 1 तर 0.01 स्तरावर सार्थकता 6.63 आहे तर प्राप्त काई-वर्ग परीक्षण 19.36 आहे. याचाच अर्थ 0.01 स्तरावर असार्थक आहे.

यावरून हे सिद्ध होते की, पहिले शुन्य परिकल्पना (H₀) ही सत्य ठरली आहे व पर्यायी परिकल्पना (H₁) ही असत्य ठरली म्हणजेच यावरून हा निष्कर्ष प्रतिपादित होतो की, 'उमेद' मुळे महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती बळकट झाली आहे.

निष्कर्ष:- वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, 'उमेद' मुळे ग्रामीण रोजगारात सकारात्मक परिणाम झाला आहे. परंतु महिला बचत गटांची आर्थिक स्थिती पाहिजे त्याप्रमाणात बळकट झालेली नाही, असे स्पष्ट होते.

उपाययोजना:- १. सामाजिक समावेशन ग्रामीण भागातील गरीबातील गरीब कुटुंबापर्यंत पोहचून, त्या कुटुंबातील किमान एक महिलेचा स्वयंसहाय्यता गटामध्ये समावेश करावा. गटांचे ग्राम संघ व प्रभागसंघ संस्थास बांधणी करावी. २. गरीबांच्या संस्थेची व कौशल्य वृद्धी करण्यासाठी समुदाय संसाधन व्यक्तीच्या सहाय्याने गरजेनुसार प्रशिक्षण द्यावे व क्षमतेची वृद्धी करावी. ३. आर्थिक समावेशन, स्वयंसहाय्यता गट ग्रामसंघ, प्रभागसंघ इत्यादी माध्यमातून शासन व बँकामार्फत, गरीब कुटुंबांना जीवनमान उंचावणे, उदयोग व व्यवसाय वाढविण्यासाठी गरजेनुसार अर्थसाहय्य पलब्ध करून द्यावे. ४. गरीबांचे जीवनमान उंचाविण्यासाठी मार्गदर्शन करावे.

संदर्भग्रंथ :

1. Ahluwalia, M. (2000), 'Economic Performances of States in Post- Reforms Period', *Economic and Political Weekly*, Vol.35, No.19.
2. Awasthi, Dinesh; S P Kashyap and Jignasu Yagnik (2009), 'Changing Sectoral Profile of the Urban Economy and Implications for Urban Poverty', *India: Urban Poverty Report 2009, Oxford University Press, New Delhi*,
3. <http://muda.nic.in/SJSRY.htm>
4. <http://www.drreddysfoundation.org/>
5. <http://www.kudumbashree.org/>
6. <http://www.naandi.org/>
7. <http://planningcommission.nic.in/plans/planrel/fiveyr/come.html>
8. http://www.prayasonline.org/jan_shikshan_sansthan.html
9. http://www.prayasonline.org/institute_of_economic_empowetml

माहिती अधिकार कायद्याचा इतिहास: एक अभ्यास

डॉ. बी. आर. भोसले, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, यशवंत महाविद्यालय, नांदेड. मोबाईल : ९४२३५९८९९०.

माहितीचा अधिकार स्विडन या देशाने सर्व विश्वाला दिलेला देणगी आहे. शासकिय माहिती काही अपवाद वगळता सर्व नागरिकांसाठी खुली करण्याचा अधिकार हा कायदा देतो. स्विडन या देशाने माहितीचा अधिकार हा कायदा इ.स.१७७६ साली निर्माण केला. संयुक्त राष्ट्र संघाने १९४६ या वर्षी माहितीचा अधिकार या अधिकाराचा समावेश मुलभूत अधिकारामध्ये समाविष्ट केला आहे.

माहिती याचा अर्थ कोणत्याही स्वरूपातील कोणतेही साहित्य असा असून ज्यामध्ये अभिलेख, दस्तऐवज, ज्ञापने, ई-मेल, अभिप्राय, सुचना, प्रसिध्दीपत्रके, परिपत्रके, आदेश, रोजवहया, संविदा, अहवाल, कागदपत्रे, नमुने, प्रतिमाने, कोणतेही इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपातील आधार सामुग्री आणि कायद्यान्वये सार्वजनिक प्राधिकरणास मिळवता येईल अशी कोणत्याही खाजगी निकायाशी संबंधित माहिती यांचा समावेश माहिती अधिकारात होतो.

भारतात माहितीचा अधिकार कायदा १२ ऑक्टोबर २००५ पासून जम्मू काश्मिर वगळता उर्वरीत सर्व घटक राज्यांना लागू करण्यात आला होता. आता तो जम्मू काश्मिरला सुध्दा लागू झालेला आहे. माहिती अधिकार कायद्याचा भारतातील इतिहास अभ्यासणे प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश आहे.

सदरील लेखनाच्या अनुषंगाने माहितीचे संकलन करण्यासाठी संख्यात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनाची दुय्यम साधने वापरून भारतातील माहितीच्या अधिकार कायद्याच्या उदया विषयीची मांडणी केली आहे. माहितीचा अधिकार भारतात कसा उदयाला आला हा प्रमुख उद्देश या शोधनिबंधाचा आहे. भारतात माहिती अधिकार कायद्यामुळे जनतेचा आत्मविश्वास वाढला असून प्रशासनात पारदर्शकता निर्माण झाली आहे. या गृहितांचा वापर सदरील अध्ययनात करण्यात आला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर माहिती अधिकार कायद्याचा उगम आणि भारतात ह्या अधिकारासाठीचा लढ्याचा संक्षिप्त आढावा घेण्यात आला आहे.

दुसरे महायुद्ध संपल्यानंतर संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने १९४८ च्या डिसेंबरमध्ये मानव अधिकाराच्या जाहिरनाम्याला मान्यता दिली. प्रत्येक नागरिकाला मत स्वातंत्र्य व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देण्यात आले. १९७६ साली संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या आमसभेने माणसांच्या नागरी आणि राजकीय अधिकारांचा मसुदा तयार केला. या मसुद्यात १९४८ च्या जाहिरनाम्यातील १९ व्या कलमामधील तरतुदीचा पूनरुच्चार करण्यात आला. अमेरिकेने १९६६ ला माहितीचा अधिकार हा कायदा पारित केला व १९७४ मध्ये या कायद्यात तुरुस्ती करण्यात आली. स्विडनने १७७६ या वर्षी देशातील प्रत्येक नागरिकाला सरकारी कागदपत्रे बघण्यासाठीचा कायदेशिर अधिकार प्रदान केला. या कायद्यात १८१० आणि १९४९ मध्ये काळानुरूप बदल करण्यात आले. नार्वे, डेन्मार्क, आइस लॅंड या देशांनी सुध्दा माहितीचा अधिकार देशातील नागरिकांना उपलब्ध करून दिला.

हिटलरने नागरिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी केली. पत्रकार, लेखक, कलावंत आणि वैज्ञानिक यांचा नैसर्गिक जीवन जगण्याचा अधिकार समाप्त केला. या देशातील कटू अनुभव लक्षात घेता १९४९ मध्ये जर्मनीच्या राज्यघटनेत ५ व्या कालमात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा समावेश करण्यात आला. कॅनडामध्ये माहितीचा अधिकार आणि खाजगी जीवनाचा अधिकार असे दोन अधिकार देणारे कायदे इ.स.१९८० ते १९८३ या काळात पारीत

केले. आस्ट्रेलियात १९८२ साली माहितीचा अधिकार तेथील नागरिकांना प्राप्त झाला आहे. जगामध्ये वर्तमान काळात ६५ ते ७० देशात नागरिकांना माहितीचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. ४० ते ४५ देशात असा अधिकार देण्यासंदर्भात विचार-विनिमय चालू आहे.

भारतामध्ये माहिती अधिकार कायद्याच्या संदर्भात दोन प्रवाह आहेत. १९२३ च्या कार्यालयीन गुप्ततेच्या कायद्यात तुरुस्ती करणे किंवा तो पुर्णपणे रद्द करणे असा एक मत प्रवाह आणि कायद्याद्वारे नागरिकांना माहिती अधिकार देण्याची व्यवस्था करण्याची मागणी करणारा प्रवाह असे दोन प्रवाह होते. भारतात वृत्तपत्रांच्या कायद्यासंदर्भात चौकशी करणाऱ्या समितीने १९४८ मध्येच सुचविले होते की, राष्ट्रीय सुरक्षिततेसाठी आवश्यक तेवढ्याच गोष्टी गुप्त ठेवाव्यात व १९२३ च्या कायद्यात सुधारणा करावी.

भारतात १९७७ मध्ये जनतेला माहिती देणारा कायदा करावा अशी शिफारस या विषयी नेमलेल्या समितीने केली होती. १९८२, १९८३ आणि १९९० या वर्षात गुप्ततेच्या कायद्यात सुधारणा करण्याची मागणी या संदर्भात स्थापन करण्यात आलेल्या समिती, कार्यगट यांच्याकडून करण्यात आली. मात्र शासन आणि प्रशासन यांच्या विरोधामुळे भारतात या बाबतीत समाधानकारक परिस्थिती निर्माण झाली नाही. १९९० नंतर मात्र भारतात जनतेला माहितीचा अधिकार मिळाला पाहिजे यासाठी प्रकर्षाने मागणी होवू लागली ओरिसा उच्च न्यायालयाचे न्यायमुर्ती आणि पर्यावरणवादी विचारवंत पुर्णचंद्र मिश्रा यांना या अधिकाराचे जोरदार समर्थन केले. भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने वेळोवेळी दिलेल्या निकालामध्ये असे म्हटले होते की, भारतातील नागरिकांना प्राप्त झालेला समतेचा अधिकार आणि व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचा अधिकार या अधिकारामध्येच माहितीच्या अधिकाराचे गर्भित आस्तित्व आहे असा निर्णय दिला होता. १९७५ या वर्षी एका प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने एका प्रकरणात असे म्हटले होते की, देशातील नागरिकांना शासकिय कर्मचाऱ्यांनी सार्वजनिक क्षेत्रात केलेले प्रत्येक कार्य जाणून घेण्याचा अधिकार आहे. १९९० नंतर माहिती अधिकाराची मागणी शासकिय आणि बिगर शासकिय अशा दोन्ही आघाड्यावरून करण्यात आली. राजस्थानातील 'मजदूर किसान शक्ती संघटन' या संस्थेने महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. ह्या संघटनेने उभा केलेला लढा माहितीच्या अधिकाराचा पहिला बिगर शासकिय लढा होता. राजस्थानातील 'भिल्ल' या आदिवासी तालुक्यात या संघटनेने माहिती अधिकारासाठी लढा उभा केला. महाराष्ट्रात समाज सुधारक श्री.अण्णा हजारे यांनी मोठे प्रयत्न केले. १९२३ साली ब्रिटीशांनी केलेला कार्यालयीन गुप्ततेचा कायदा कालबाह्य झालेला असल्यामुळे तो रद्द करावा आणि नागरिकांना माहितीचा अधिकार देण्यात यावा यासाठी अण्णा हजारे यांनी आंदोलन सुरु केले. महाराष्ट्रात माहितीचा अधिकार कायदा २००२ मध्ये आस्तित्वात आला आणि त्यात सुधारणा होवून त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी इ.स. २००३ पासून सुरु झाली. भारतातील बार कौन्सिलने माहिती अधिकार कायदा या विधेयकाचे प्रारूप तयार केले. वर्ष १९९५ मध्ये मसुरी येथील लाल बहादूर शास्त्री राष्ट्रीय प्रबोधिनी येथे सामाजिक कार्यकर्ते, कायदे तज्ञ आणि शासकिय अधिकारी यांच्यातील बैठकीत प्रेस कौन्सिलने या कायद्याबाबतचे विचार चर्चेसाठी ठेवले. त्या ठिकाणी चर्चा होवून या चर्चेच्या आधारे

१९९६ मध्ये विधेयकाचे प्रारूप तयार करण्यात आले. यामुळे माहिती अधिकार कायद्याच्या निर्मितीच्या कामाला गती मिळाली.

या प्रारूपाच्या प्रस्तावनेत माहितीचा अधिकार हा भारतीय नागरिकांना राज्यघटनेने दिलेल्या स्वातंत्र्याच्या अधिकारात निहित आहे असे म्हटले आहे. या प्रारूपात सार्वजनिक संस्था या संकल्पनेत केवळ राज्य नव्हे तर जनमाणसावर प्रभाव पाडणाऱ्या खाजगी संस्था, संघटना, व्यापारी प्रतिष्ठाने अशा अशासकिय संस्थांचाही समावेश करण्यात आला. १९९७ या वर्षी भारतातील सर्व मुख्य मंत्र्यांची परिषद झाली. या परिषदेत प्रशासन अधिक कार्यक्षम व प्रतिसादात्मक होण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आपापल्या कार्यक्षेत्रात माहिती अधिकार कायदा करण्याचा ठराव संमत करण्यात आला. १९९७ मध्ये केंद्रीय कायदा मंत्री राम जेठमलानी यांनी त्यांच्या मंत्रालयातील कोणतेही कागदपत्रे, संचिका पाहण्याचा किंवा त्यांच्या छायाप्रती मिळवण्याचा अधिकार नागरिकांना देणारा प्रशासकिय आदेश काढला. एच. डी. शौरी यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यास गट स्थापन

झाला. या अभ्यास गटाने त्यांचा अहवाल व माहिती अधिकार कायद्याचा मसुदा १९९७ ला केंद्र सरकारला सादर केला. केंद्र सरकारने २५ जुलै २००० माहितीच्या स्वातंत्र्याचे विधेयक संसदेत मांडले. मात्र हा कायदा पारित व्हायला अडीच वर्षांचा कालावधी लागला. १६ डिसेंबर २००२ रोजी विधेयक पारित झाले व १० जानेवारी २००३ ला राष्ट्रपतींची मंजूरी मिळाली. मात्र निवडणुकामध्ये हा कायदा समत व्हायला वेळ लागला आणि १२ ऑक्टोबर २००५ पासून हा कायदा प्रत्यक्षात अंमलात आला.

संदर्भसूची :

१. प्रल्हाद कचरे, शेखर गायकवाड (२०१०) कायदा माहितीचा अन अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा, यशदा, पुणे.
२. नागौराव कुंभार (संश्र) (२०१०) मानवी हक्क, मानव अधिकार राष्ट्रीय कार्यशाळा, लातूर
३. सुधाकर कुलकर्णी (२०१०) राजकिय सिध्दांत, अरुणा प्रकाशन लातूर
४. य.दि.फडके, माहितीचा अधिकार, अक्षर प्रकाशन, मुंबई.

भारतीय संस्कृतीचे सामाजिक अस्तित्वपतन: एक चिंतन

प्रा. सौ. धनश्री राणे, विभाग प्रमुख (गृहअर्थशास्त्र), भवभुती महाविद्यालय, आमगांव

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय जनतेने लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारली. मोठी उमेद बाळगून स्वातंत्र्योत्तर वाटचाल सुरू झाली. देशामध्ये प्रजासत्ताक स्थापनेनंतर उत्तुंग व्यक्तिमत्व असलेले थोर नेते नेतृत्व करू लागले. मोठमोठ्या त्यागी ज्ञानमहर्षींच्या तत्वज्ञानाचा वारसा घेऊन देशातल्या प्रामाणिक, ध्येयवादी कार्यकर्त्यांनी, विचारवंतांनी, शिक्षणतज्ञांनी, शास्त्रज्ञांनी, उद्योजकांनी आधुनिक प्रगतीचा पाया बसविला. सर्वांना प्रगतीपथावर घेऊन जाण्यासाठी उत्तम गोष्टींचे एकत्रीकरण केले. स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर ज्या नेत्यांकडे या लोकशाहीची सूत्रे सोपविण्यात आली ते सर्व स्वातंत्र्य चळवळीचे नेतृत्व करणारे होते. निःस्वार्थीपणे देशसेवा करणारे, जनमानसात उत्तम प्रतिमा असलेले व भारतीय संस्कृतीची सर्वंकष जाण असलेले नेते होते. त्याचवेळी सर्वांगाने विकसित होऊ पाहणाऱ्या आपल्या राष्ट्रवैभवाला, भारतीय संस्कृतीला नख लावण्याचा विश्वासघातकीपणा काही नतद्रष्ट कपटपूर्वक करीत होते.

भारताला केवळ एक देश एवढाच मर्यादित अर्थ नव्हता. भारत नावाच्या राष्ट्राची हजारो वर्षांपासून चालत आलेली महान संस्कृती होती. येथील जनतेला भारतीय समाज म्हणून एक वेगळी अस्मिता येथे वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना बाळगावीशी वाटत होती. परंतु दुर्दैवाने प्रादेशिक स्वायत्ततेच्या नावावरील आणि भाषिक संस्कृतीचा अहंकार मर्यादितपेक्षा अधिक पोसला गेल्यामुळे 'भारतीय लोक' नावाचा समाज आहे किंवा नाही याचीच शंका येण्याइतक्या फुटीर वृत्ती जोपासू लागल्या. यामुळेच भारतीय एकात्मतेला तडा जाणाऱ्या घटना घडू लागल्या. प्राचीन परंपरांचा वारसा असणारा हा देश परंपरा आणि आधुनिकता, निसर्ग आणि मानव, विज्ञान आणि तत्वज्ञान, भोगवाद आणि विरक्ती यांचा सुरेख संतुलित संगम असलेला, सर्व जनतेला एकोप्याने जोपासणारा असेल. सर्वच क्षेत्रात तो आघाडीवर असेल. धार्मिक, भाषिक असहिष्णुता, आपपरभाव, द्वेष या भावना समाजातून हद्दपार झालेल्या असतील. भाषा, प्रांत, धर्म व जात यापलीकडे जाऊन सर्वधर्मसमभावाचा विचार करणारा एकसंघ समाज असेल. येथील भाषिक व प्रांतिकवाद संपलेले असतील. मानव जातीचे कल्याण इच्छिणारा असा समंजस समाज या देशात असेल.

काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत एक नवी समिश्र संस्कृती येथील समाज जपत असेल तो प्रत्येकाचा आदर करणारा असा समाज येथे नांदत असेल असे मनोमन वाटत होते.

जागतिक पातळीवर आपल्या देशाच्या स्थितीगतीचा विचार करता पाश्चात्यांकडून आपण वैज्ञानिक आणि तांत्रिक उसनवारी केली. त्यांचे औद्योगीकरण स्वीकारले परंतु पाश्चात्य औद्योगीकरणामागे असलेल्या भांडवलदार वर्गाने आपल्याच हातात मक्तेदारी कायम रहावी म्हणून कामगारांना आणि प्राधान्याने सामान्य ग्राहकांना विविध मार्गाने कोंडीत आणण्याचे धोरण अवलंबिले. त्यासाठी त्यांनी वरवर आकर्षक दिसणाऱ्या प्रलोभनांचा उपयोग केला. ग्राहकांना चैनीची चटक लागावी म्हणून जाहिरातींचा तडाखेबंद मारा सुरू केला. जाहिरात करताना त्यांनी ग्राहकांची खरेदी करण्याची कुवत पाहिली नाही; फक्त इच्छा वाढविण्याचा सपाटा लावला. चित्रपटांचा प्रभाव लक्षात घेऊन त्यातूनही भडक आणि उत्तान वासनांना उद्दीपित करणाऱ्या कथा रंगविल्या. तरूण वर्गामध्ये नव्या फॅशनस आणि उपभोगाचा हव्यास निर्माण केला. उथळ व दिखाऊ कल्पनांच्या आहारी जातांना आपण मृगजळांमागे धावत आहोत याचे भान तरूणांना राहिले नाही. कोणत्याही परिस्थितीत कमीत कमी पैशात जास्तीत जास्त उपभोग घ्यावयाचा व त्यासाठी कोणत्याही भल्याबुऱ्या मार्गाचा अवलंब करावयाचा हा विचार अनेकांनी तत्वज्ञानाच्या गोंडस चौकटीत बसविला. या मानसिकतेतून समाज अधःपतनाकडे जाऊ लागला. कायदा आणि सुव्यवस्था बिघडविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्यांना पायबंद घालण्याची नैतिक क्षमता राज्यकर्त्यांजवळ नसते. अमेरिकेत दर दोन सेकंदांमागे एक गंभीर गुन्हा घडतो. परंतु आता आपल्याही देशात जवळजवळ अशीच स्थिती निर्माण होण्याची वेळ आलेली आहे. त्यावर पहिला उपाय म्हणजे शासनाने आपल्या कडक शिस्तीच्या अंमलाने समाजकंटकावर जबरदस्त नियंत्रण ठेवले पाहिजे. शासनाच्या क्षमतेवरून विश्वासाहता निर्माण होते आणि समाजकंटकांना लगाम ही लागतो. सांस्कृतिक अवनतीचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे समाजमनावर संस्कार करणाऱ्या समाजोपयोगी संस्थांची अनास्था. अशा संस्था संख्येने जरी कमी झाल्या नसल्या, तरी त्या खऱ्या

अर्थाने जाणीवपूर्वक काम करू शकेनाशा झाल्या आहेत. पाश्चात्य संस्कृतीमुळे मानवी मूल्यांचा न्हास होत चालला आहे. औद्योगिक संस्कृती ज्यांच्याजवळ पैसा आहे त्यांना चैन करावयास शिकविते, त्यामुळे वैयक्तिक उपभोगाकडे मन वळते. कामुक सुखांच्या प्रवृत्तीत वाढ होते. आपल्या देशात तर समृद्धी येण्याच्या आतच चैनबाजीची सवय लागल्याने दारिद्र्य दूर करण्याच्या अग्रक्रमांचा विसर पडून गरीब माणसांचा पैसा व्यसनावरच खर्च होऊ लागतो. असे व्यसनाधीन लोक स्वतःचा आणि समाजाचा बौद्धिक आणि नैतिक विकास करण्यास असमर्थ ठरतात. संस्कृतीचे मानदंड उच्च प्रतीचे साहित्य आणि अभिजात कला यावर निर्भर असते. अभिजात कलाकृतींचा विचार केवळ प्रगत व उच्च वैचारिक अधिष्ठान असलेल्या समाजातच होत असतो. अशा कलांच्या अविष्कारातून संस्कृती प्रकट होतांना दिसते. तसेच राजकीय, सामाजिक, आर्थिक घडामोडींतूनही संस्कृतीचे दर्शन होत असते. भारतात स्वतंत्र वातावरणात लोकांची संस्कृती विकसित करून देण्याचे आश्वासन घटनेने दिलेले असूनही आणि कोणतीही जुलमी राजवट प्रस्थापित झालेली नसूनही दीर्घ परंपरा असलेल्या आपल्या वैभवशाली संस्कृतीस मात्र ग्रहन लागले आहे हा प्रश्न अनेकांना पडला आहे.

संस्कृती भ्रष्ट करण्याची जबाबदारी प्रामुख्याने राजकारणी लोक, गुलामी वृत्तीचे विचारवंत, आळशी लोक आणि भिन्ने लोक अशा चार प्रकारच्या लोकांवर पडते. पक्षीय सत्तेचा अमरपट्टा मिळविले असल्याच्या धुंदीत वावरणाऱ्या काही राजकारण्यांना पायाखाली काय जळत आहे याचे देखील भान राहत नाही. 'तळे राखील तो पाणी चाखील' ह्या न्यायाने राज्यकर्त्यांचे आपल्या कर्तव्यांकडे दुर्लक्ष झाल्यामुळे अधिकारी वर्गही स्वार्थाधेने उर्मट व अहंकारी बनतात. चार्तुयाने काम टाळतात. काम टाळूनही आपला पगार आणि आपली धनप्राप्ती कशी वाढेल याचीच काळजी अधिक घेतात. काही अधिकारी बहिरे व त्यांचे अनुयायी लाचार बनतात. विचारवंत समाजापासून दूर कोठेचरी जाऊन बसतात. त्यामुळे देशात दुर्दैवी स्थिती निर्माण होते. मग दिशाहीन माणसे गट स्थापन करतात. गटबाजीला ऊत येतो. हेवेदावे निर्माण होतात. सूड घेण्याची भाषा बोलली जाते. दंगली आणि मारामाऱ्या घडवून आणल्या जातात. त्याकरिता कोणतेही शुल्लक निमित्त पुरे असते. मग ते भांडण राखीव जागेमुळे निर्माण झालेले असो अथवा मंदिराच्या किंवा मशिदीच्या जागेवरून निर्माण झालेले असो. त्यामुळेच गेल्या काही वर्षांत देशाच्या अनेक भागात अनपेक्षितपणे जातीय व धार्मिक दंगली झाल्या. अशा दंगली करून एकप्रकारची असुरक्षिततेची भावना निर्माण करणे हाच मुळात संस्कृतीभक्षकांचा हेतू असतो. सुरक्षित चाललेली कामे अडविणे, अस्थिरता निर्माण करणे, वैफल्य वाढविणे, धोक्याची भावना निर्माण करणे ह्या सर्व प्रकारांनी सामान्य लोक इतके हवालदिल होऊन जातात की रचनात्मक कार्य करण्याचा त्यांचा उत्साहच मावळून जातो. मग आपली पाल्य काय करीत आहेत हे पाहण्याचा त्राणमुद्दा पालकांमध्ये राहत नाही. मग मुले मोठ्या प्रमाणात स्वप्नमय विश्वात जाऊन केवळ 'सुपर मॅन' सारखे चित्रपट बघण्यात मशगुल होतात.

एके काळी हा देश चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला अशा सर्व क्षेत्रात पारंगत होता. परंतु अलीकडे झटपट पैसा मिळविण्याच्या प्रवृत्तीमुळे कलेच्या क्षेत्रातही हीन अभिरूचीचा आश्रय घेतला जातो आणि मग त्यामुळे नृत्य असो, संगीत असो नाट्य असो ह्या सर्वच क्षेत्रात सर्वंग लोकप्रियतेच्या आहारी जाऊन उथळपणाला महत्व मिळते. थोडक्यात करमणूक करावयाची ह्या सबबीखाली सर्वसामान्य दर्जाचे वाड्मय निर्माण केले जाते. साहित्य क्षेत्रात गेल्या ५०-६०

वर्षात झालेला हा बदल आपल्या समाजाचा नैतिक न्हास दर्शवितो. आज चांगले साहित्य अजिबात निर्माण होत नाही असे नाही. परंतु असे चांगले साहित्य वा श्रेष्ठ कला यांना आश्रय देणारा वर्ग अगदी थोडा आहे आणि हल्ली निकृष्ट पातळीवर जाऊन विनोद निर्माण करणाऱ्या किंवा कामुक भावना उद्दीपित करणाऱ्या साहित्याला आणि कलाकृतींना फार प्रचंड पाठिंबा मिळत आहे.

रिकामा वेळ माणूस कसा घालवतो यावरून देखील त्याची सांस्कृतिक व सामाजिक पातळी कळून येते. उत्तम अभिरूची असलेला कोणीही फावल्या वेळात नाविण्यपूर्ण असे काहीतरी करण्याची धडपड तो करीत असतो. उरलेले हजारे रिकामटेकडे लोक त्यांचा वेळ उडानटपूपणात घालवतात. यातूनच विविध प्रकारच्या वाईट सवयी लागून हे रिकामटेकडे तरूण हिंसाचार व मादक पदार्थांचे सेवन यांच्या आहारी जातात. यातीलच काही लोक वैफल्यग्रस्त होऊन अंधश्रद्धेला कवटाळतात आणि मंत्रतंत्रांचे आहारी जाऊन तथाकथित साधुपुरुषांच्या नादी लागून त्यांचे अनुयायी होतात.

मनाजोगे काम झाले नाही तर त्यांची भक्तिही ओसरते. स्वतःच्या आणि मानव जातीच्या कल्याणासाठी योग्य ती विवेकबुद्धी दे आणि ती जागृत ठेवून माझ्या जन्माचे सार्थक होऊ दे अशी मनोमन मागणी करणारा भक्त विरळाच असतो. नैतिक अधःपतन झालेल्या समाजात अशा खऱ्या भक्तांना कोणी फारसे विचारीतही नाही. सत्तास्पर्धेत पैशाच्या बळावर लोकांना नाचविणारे समाजकंटक मनाने दुबळे व वैफल्यग्रस्त असलेल्या आणि अंधश्रद्धेच्या आहारी गेलेल्या बहुसंख्य लोकांस फार चटकन विकत घेतात. सत्तास्पर्धेचे गणितही मोठे गमतीदार असते. अपात्र लोकांवर उपकार करून सत्ता लगेच हस्तगत करता येते. असे समजाकंटक सत्ताधीश समाजासाठी वाटेल तो त्याग करावयाची तयारी असणाऱ्या ध्येयवादी व्यक्तिंना कायमचे वंचित करतात तेव्हा समाजाची संस्कृती घसरत चाललेली आहे असे निश्चितपणे समजावे.

भारतामध्ये शहरीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली पण ही वाढ अमर्यादीत प्रमाणात झाल्याने, तिच्यामध्ये सुव्यवस्था न राखली गेल्याने तसेच नियोजनाच्या अभावामुळे ती देशापुढील अनेक समस्यांना कारणीभूत ठरली. दळणवळणाच्या सोयी वाढल्याने लोकांचा ओढा शहराकडे वाढू लागला. आजवर उच्च व तांत्रिक व्यावसायिक शिक्षणाच्या सुविधा शहरातच उपलब्ध होत्या. त्यासाठी लोकांनी शहराकडे धाव घेणे स्वाभाविक होते. यामुळे शहरांमध्ये एक समिश्र संस्कृती निर्माण झाली. सामाजिक बंधने शिथिल झाली. केवळ आर्थिक सुत्रेकडे लोकांचा कल वाढला. यात जनता सांस्कृतिक व सामाजिक भान हरपून बसली.

शहरांकडे येणाऱ्यांची संख्या सतत वाढत आहे. त्यामुळे नागरी सुविधा अपुऱ्या पडतात. पिण्याच्या पाण्याची सोय, वाहतुकीची साधने, सार्वजनिक स्वच्छतागृह इत्यादी सेवा शहरात उपलब्ध असल्या तरी गरीब्यांच्या तुलनेत त्या अपुऱ्या पडतात. त्यामुळे या सुविधांसाठी लोकांना भांडावे लागते. दैनंदिन जीवनात अस्थिरता निर्माण होते; असंतोष पसरतो. रांगा, मोर्चे यांचे रूपांतर जमावात होते. असा जमाव वाटेल ते कृत्य करण्यास तयार होतो. त्यातूनच जाळपोळ, लुटालुट, मारामाऱ्या अशा अनेक गोष्टी घडतात. सार्वजनिक स्वास्थ्य व शांतता धोक्यात येते आणि जनजीवन विस्कळीत होते.

झोपडपट्ट्यांची निर्मिती हा शहरीकरणाचा सर्वात मोठा दुष्परिणाम आहे. ज्या ठिकाणी मोकळी जागा मिळेल त्या ठिकाणी झोपडपट्ट्या उभ्या राहतात. अशा ठिकाणी दुर्गंधीचे, घाणीचे आणि गलिच्छपणाचे साम्राज्य उभे राहते. अवैद्य धंदे सुरू होतात. गुन्हागारी वाढते. चोरटा व्यापार, अमली पदार्थ विकणे, भेसळ करणे, दारू तयार करून

विकणे; असे अनेक अवैद्य धंदे झोपडपट्ट्यांमध्ये चालतात. महानगरात आज अशा झोपडपट्ट्या टोळीयुद्धातील लोकांचे आश्रयस्थान झालेल्या आहेत. सामाजिक बंधने शिथिल असल्याने लोकांचे व्यवहार स्वरूप असतात. मुलांवर संस्कार होत नाही.

शहरीकरणात झोपडपट्ट्यांची भर पडत असल्याने व सामाजिक नियंत्रणाचा अभाव असल्याने अनेक समस्या निर्माण होतात. पूर्वी समाजात नितिनियम, लोकाचार, लोकनीती, रूढी, धार्मिक बंधने आणि परंपरा यांच्या मार्फत सामाजिक नियंत्रणाचे कार्य होत असे. धर्मसंस्था, न्यायसंस्था यांच्याद्वारे देखील हे कार्य काही प्रमाणात केले जात होते. परंतु शहरी व्यवस्था ही गुंतागुंतीची झाल्याने नियंत्रण करणे दुरापास्त झालेले आहे. हा वाढत्या शहरीकरणातील सामाजिक नियंत्रणाच्या अभावाचा परिणाम आहे. थोडक्यात काळा बाजार, भेसळ, वेश्याव्यवसाय, बालगुन्हेगारी, मूल्यहिनता, बेकायदेशीर कृत्य, गुन्हेगारी, वाहतुकीची अपुरी साधने, धकाधकीचे जीवन ही शहरीकरणाची अपत्य झाल्याने संस्कृतीच्या सामाजिक अस्तित्वाचे पतन होऊ लागलेले आहे.

आज शहरीकरणाच्या उग्र रूप धारण करणाऱ्या समस्येवर दूरदृष्टीने काही योजना आखून उपाययोजना करणे आजची गरज आहे. औद्योगीकरणाचे विकेंद्रिकरण करणे, शहरविकासास योजनाबद्धतेने मंजूरी देणे व त्यासाठी योग्य पर्याय शोधणे, नागरी सुविधांचे नियोजन करणे, झोपडपट्टीयांना पर्यायी जागा देऊन त्यांच्यासाठी सर्व व्यक्तिविकासात्मक सोयी उपलब्ध करून देणे या गोष्टींची जर अंमलबजावणी झाली तर शहरीकरणाची समस्या काही प्रमाणात कमी होऊन सामाजिक अस्तित्त्वपतनास आळा बसू शकेल.

अलीकडे संगणक व माहिती तंत्रज्ञान हे मानव जातीला वरदान ठरलेले असले तरी त्यांच्या गैरवापराने अनेक गुंतागुंतीच्या समस्याही निर्माण झालेल्या आहेत. आजच्या तरुण पिढीतील मुलांना विविध प्रकारच्या वेबसाईट्स उपलब्ध झाल्याने सतत इंटरनेटसमोर बसणे किंवा विविध प्रकारच्या व्यक्तिंशी संपर्क साधणे, मैत्री करणे याचे जणू व्यसनच जडलेले आहे. त्यातच अनेक वेबसाईट्स अश्लील वाङ्मय व दृश्य उपलब्ध करून देतात; त्याचे विकृत परिणाम मुलांच्या कोवळ्या मनावर होत असतात. त्यातून विविध प्रकारचे 'सायबर क्राईम' घडत असतात. त्यायोगे आपोआपच सांस्कृतिक अधःपतन होत असते.

शिक्षणक्षेत्रही सामाजिक अस्तित्त्वपतनाला अपवाद राहिले नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या कालखंडातील शिक्षणप्रसाराच्या वेळी शासनव्यवस्थेने शिक्षणव्यवस्थेला जे वळण लावून दिले होते, जे संकेत, ज्या रीती प्रस्थापित केलेल्या होत्या त्या चौकटीत राहून, तिच्याशी जुळवून घेत शिक्षणप्रसार केला जात होता. नव्या कालखंडातील शिक्षणप्रसारात समाजसुधारणा व बौद्धिक-सांस्कृतिक उन्नती घडवून आणण्यासाठी शिक्षणप्रसार ही गोष्ट मागे पडून शिक्षणसंस्था काढणे हा पुढारी कार्यकर्त्यांच्या राजकारणाचा भाग बनला. संस्था हातात असली की, आपल्याला हवे ते राजकारण करण्यासाठी सार्वजनिक पैसा आणि माणसे हाताशी मिळतात; शासनावर आपली जी पकड आहे तिचा उपयोग करून आपण धोरणे बदलू शकतो, अंमलबजावणी सोयीची करून घेऊ शकतो, चौकट वाकवू शकतो या दृष्टीकोणातून शिक्षणक्षेत्राचा नवा चेहरा मोहरा घडू लागला.

शिक्षणव्यवस्थेच्या आजच्या स्वरूपाबद्दल आणि परिस्थितीबद्दल अनेक शिक्षणतज्ञ कळवळ्याने बोलत असले तरी त्यांचे ते बोलणे अरण्यरूदनच ठरत आले आहे. आजच्या शाळा कॉलेजामधून, अगदी उच्चतम दर्जाच्या शिक्षणसंस्थामधूनही माणसाला सुसंस्कृत, प्रगल्भ, शहाणे व सहृदय बनविणारे, ज्ञानसाधना करणाऱ्यांच्या ठायी आवश्यक त्या मूल्यांची व वृत्तींची जोपासना करणारे शिक्षण चालत नाही. वेगवेगळ्या पातळ्यांवर अखेरीस धंदेवाईक कसवी प्रमाणपत्रधारकच निर्माण होतात. खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक आव्हाने स्विकारण्याची समाजातल्या कोणत्याच वर्गाची वा घटकाची तयारी नाही. इतका शिक्षणप्रसार होऊनही, विशेष तज्ञ स्वरूपाच्या अशा उच्चतम शिक्षणसंस्था निर्माण केल्या असूनही सुसंस्कृत पिढी घडविण्यात तसेच विद्वतेच्या व संशोधनाच्या क्षेत्रात आपली कामगिरी तोडकीच राहिलेली आहे. असे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. रा.ना. घाटोळे, भारतीय समाजव्यवस्था, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती.
२. प्रदिप आगलावे, भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या, साईनाथ प्र. नागपूर.
३. भा. ल. भोळे (संपादक), संशोधनाची क्षितिजे, अमेय प्रकाशन, नागपूर.
४. मीनाक्षी व्यास, समकालीन भारतीय समाज: समस्याएँ और समाधान, विकास प्रकाशन कानपुर, प्रथमावृत्ती.
५. संजीव महाजन, भारत में ग्रामीण समाज, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस.

उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका

डॉ. मिसाल हनुमंत, प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख, श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर, ईमेल: misalhd@gmail.com

मानव प्राणी हा ज्ञानवंत आहे. आदिमानव ते आधुनिक मानव हा विकासाचा त्याचा प्रवास त्याच्याकडे असलेल्या 'ज्ञान' या साधनाच्या आधारेनेच झाला आहे. काल मानव जे विचार आणि ज्ञान योग्य मानत होता ते ज्ञान आज संयुक्तिक असेल असेही नाही. काल त्याला वाटणारे 'ज्ञान' आज कदाचित 'अज्ञान' सुद्धा असेल, पण मानसाने त्या त्या काळात त्याच्या ज्ञानाच्या विकास क्षमतेनुसार ज्ञानाची व्याख्या केलेली आहे. या व्याख्येनुसार कालच्या, आजच्या आणि उद्याच्या समाजाचे चित्र त्याने रेखाटले आहे हे सत्य आहे. जसे की विश्वाची रचना, पृथ्वीचा आकार, पृथ्वी, सूर्य तारे याबाबत धर्माचे जुने सिद्धांत होते. सृष्टी निर्मितीचे धर्माचे जुने सिद्धांत हेच 'ज्ञान' आहे व त्यानुसारच मानव समाज व त्याचे व्यवस्थापन सत्य आहे असा समज असणारा मानव पुढे धर्माद्वारे स्थापित समाजव्यवस्थापन पूर्ण चूकीचे असून विज्ञान व विचारशक्ती याद्वारा स्थापित समाजव्यवस्थाच सत्य असू शकते याबाबत आप्रही झाला. किंबहुना याच आधारावर ज्ञानाची त्याने पुनर्व्याख्या केली. ज्ञानाच्या या पुनर्व्याख्येच्या कालखंडाला विचारवंतांनी प्रबोधनाचा कालखंड म्हटले आहे. साधारणपणे अठराव्या शतकाचा हा कालखंड समजला जातो. प्रबोधनकाळाचे नवे शिलेदार, ज्ञानवंत म्हणून कोपरनिकस, गॅलिलिओ, न्यूटन सारखे विचारवंत पुढे आहे. त्यांनी प्रस्थापित केलेल्या नव्या ज्ञानाच्या आधारावर फ्रेंच क्रांती, औद्योगिक क्रांती अशा पुर्णगामी क्रांतीकारक घटनांना जन्म दिला. या घटनांच्या परिणामातून प्रस्थापित ज्ञानाच्या आधारावर उभ्या राहिलेल्या समाजव्यवस्थापनाचे दिवाळे निघाले व नव्याने निर्माण झालेल्या समाजविज्ञानावर आधारित समाजाचे विश्लेषण व वर्गीकरण करण्यासाठी नव-नवीन सामाजिक शास्त्राचा उदय झाला. त्यापैकीच एक विज्ञान म्हणजे 'समाजशास्त्र' होय. ज्याची निर्मिती १९ व्या शतकातील आहे. समाजाचे नव्याने विश्लेषण करून तार्किक नियमांची नव्याने मांडणी करण्यासाठी समाजशास्त्रात ऑगस्ट कॉम्प्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, एमिल दुखीम, जॉर्ज सिमेल, विलफ्रेड पैरेतो आणि मार्क्ससारखे सामजशास्त्रज्ञ पुढे आले. ज्यांनी अभिजात समाजशास्त्राची मांडणी करून समाजाबाबतचे व्यापक विश्लेषण करून अभिजात सिद्धांत मांडले. परंतु समाज सातत्याने बदलत असतो, किंबहुना बदलणे हा समाजाचा स्थायी निसर्ग गुणधर्म आहे. ज्या काळात ऑगस्ट कॉम्प्ट, मार्क्स, दुखीम सारखे समाजशास्त्रज्ञ समाजाचे अध्ययन करत होते ती अभिजात समाजस्थितीही बदलत्या काळात पुढे सरकत होती. परिणामी बदलत्या समाजस्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी अभिजात समाजशास्त्रातील विचार/सिद्धांत यांना मर्यादा येवू लागल्या. ही उणिवा दुसऱ्या पिढीतील समाजशास्त्र टालकॉट पारसन्स आणि रॉबर्ट मर्टन सारख्या विचारवंतांनी प्रकर्षाने दाखवून दिली. त्यांनी हे स्पष्ट केले की, अभिजात समाजाचे रूपांतर सध्या आधुनिक समाजात झाले आहे. परिणामी आधुनिक समाजाचे विश्लेषण करण्यासाठी अभिजात सिद्धांत योग्य ठरत नाहीत. म्हणून आधुनिक समाजाचे विश्लेषण करण्यासाठी टालकॉट पारसन्स आणि रॉबर्ट मर्टन या दुसऱ्या फळीतील समाजशास्त्रज्ञानी आधुनिक समाजशास्त्राची पायाभरणी नव्याने केली. परंतु गेल्या चाळीस ते पन्नास वर्षांत समाजबदलाची जागतिक गतिशीलता प्रचंड वेगवान झाली आहे. परिणामी युरोप आणि अशिया समाज खूप बदलला आहे. या बदलत्या समाजाचे विश्लेषण करण्यासाठी अभिजात व आधुनिक सिद्धांतास मर्यादा येत आहेत. दरम्यानच्या काळात नव्या-जुन्या

सिद्धांताची उपयोगिता स्पष्ट करणारे काही समाजशास्त्रज्ञ पुढे आले व त्यांनी समन्वयात्मक विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला. या समन्वयात्मक विश्लेषणामध्ये नमूद करण्यात आले की समकालीन समाज आधुनिक आहे व त्यात भांडवलशाही, औद्योगिकीकरण आणि बुद्धीवाद वा तार्किकता आहे. जार्ज रिटजर स्पष्ट करतात की, 'आधुनिकता बदलत्या काळाच्या बरोबर बदलत आहे' या विधानाची सत्यता सांगताना ते वेबरच्या 'तर्कसंगत' संकल्पनेला आधार मानतात. पुढे हाच विचार हेबरमास, बेक, एन्थोनी, गिडन्स यांनी मान्य केला आहे. याचा अर्थ या समाजशास्त्रज्ञानी अभिजात आणि आधुनिक सिद्धांताबाबत निर्माण झालेले प्रश्नांकित वातावरण निवारण्याचा व जुन्यांना पुन्हा अभय देण्याचा प्रयत्न केला.

दुसऱ्या बाजूला या तडजोडीला वा समन्वयात्मक विचारधारेला पूर्ण नाकारणारा उत्तर आधुनिकता या पर्यायाचे समर्थन करणारा दुसरा विचारप्रवाह पुढे आला. ज्यामध्ये विशेष करून बोडिलार्ड, मिशेल फुको, ल्योटाई, जॉक दरिदा, फेड्रिक जेमेसन, एन्थोनी गिडन्स, हेबरमॉ, अल्थ्यूजर, अर्नाल्ड टायन्बी या विचारवंतांचा समावेश होतो. त्यांची उत्तर आधुनिक विचारवंत म्हणून समाजशास्त्राला नव्याने ओळख आहे. विशेष म्हणजे या सर्व विचारवंतांची त्यांची शैक्षणिक बैठक समाजशास्त्राशी निगडित नाही. म्हणजे ते स्वतःला समाजशास्त्रज्ञ म्हणून घेण्यापासून दूर ठेवतात.

अर्नाल्ड टायन्बी यांनी प्रथम उत्तर आधुनिकता या शब्दाचा प्रयोग केला आहे. तर पुढे ल्योटाई यांनी आपल्या 'उत्तर आधुनिकता स्थिती' या ग्रंथात उत्तर आधुनिकता ही संकल्पना मांडली. या सर्व विचारवंतांनी समाजाचे विश्लेषण करताना 'सध्या समाजाने उत्तर आधुनिकतेमध्ये प्रवेश केला असून तार्किकता, बुद्धीमत्ता, औद्योगिकीकरण तीव्र अवस्थेत पोहचले असून त्यातूनच जागतिकीकरण, आधुनिकीकरण व उदारीकरण अशी नवी समाजव्यवस्था तयार झाल्याने पूर्वीचे अभिजात, आधुनिक व समन्वयात्मक समाजाचे विश्लेषण करणारे सिद्धांत वा विचार सध्या समाजाचे योग्य विश्लेषण करू शकत नाहीत अशी मध्यवर्ती भूमिका मांडली आहे. सदर विचारवंत हे ही मान्य करतात की, 'आधुनिकतेचा फार मोठा परिणाम जागतिकीकरण आहे. भांडवलदार, तंत्रविज्ञान आणि शांतीचे राजकारण हे तीन तत्त्वे जागतिकीकरणाची आहेत.' जागतिकीकरणाची खरी प्रक्रिया १९८० पासून सुरु झालेली आहे. याच दरम्यान उत्तर आधुनिक समाजाचीही रुजूवात दिसते. जसे काही जागतिकीकरण आणि उत्तर आधुनिक समाज सुरुवातीपासून एकमेकांच्या हातात हात घालून वाटचाल करत आहेत. उत्तर आधुनिकतावादी फ्रांसिक फूकूयामा म्हणतात की 'आता इतिहास संपला आहे. आपणाला सध्या भांडवलवाद, माध्यमे, अतिअर्विभाव, अनुकरण आणि लोकशाही सोबतच जगणे आणि मरणे आहे. उत्तर आधुनिक समाजाची संपूर्ण प्रकृती वा स्वभाव 'विविधता' आहे. हा समाज बहुआयामी आहे. येथे माध्यमे समाजाला इतिहासातून बाहेर काढून वर्तमानात आणत आहेत. प्रत्येक दिवशी हे जग नवीन जग बनते आहे.' काही उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंत असेही म्हणतात की, 'उत्तर आधुनिक समाज प्रचंड धोक्यानी युक्त असा समाज आहे जो आम्हाला तो कोणत्याही क्षणी पाताळात ढकलून देवू शकतो. हा समाज म्हणजे एक अंधारी गल्ली सारखा आहे. ज्या गल्लीला शेवटचा टोक नाही.

समाज विकासाच्या विविध टप्प्यातून आला आहे. जसे व्यक्ती तिच्या शारीरिक विकासाच्या बालपण, तरुणपण आणि प्रौढ अवस्थेतून मार्गक्रमण करते अगदी त्याचप्रमाणे समाजाचेही मार्गक्रमण झाले आहे. जसे की प्राचीन समाज, अभिजात समाज, आधुनिक समाज आणि सध्या तो उत्तर आधुनिक समाजामध्ये रूपांतरीत झाला आले. या प्रत्येक अवस्थेत त्या त्या टप्प्यावर मध्यवर्ती भूमिका बजावणारे काही घटक होते. या घटकांची चर्चा त्या त्या काळातील विचारवंतांनी मोठ्या ताकतीने केलेली आहे. जसे की प्राचीन समाजात धर्म या घटकाचे प्राबल्य राहिले. अभिजात समाजात विज्ञान आणि तंत्रज्ञान या घटकांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती तर आधुनिक समाजात कार्ल मार्क्सने सांगितलेला आर्थिक घटक महत्त्वाचा ठरला. मार्क्सने वर्गविहीन समाज म्हाजे समाजवादी समाजव्यवस्था ही शेवटची विकसित समाजव्यवस्था असेल ज्या समाजामध्ये कोणीच दुःखी असणार नाही व सगळीकडे आनंदी आनंद असेल अशी स्वप्ने पाहिली होती. परंतु त्यांची ही स्वप्ने दिवास्वप्ने ठरली. कारण ज्या देशात समाजवाद होता तोच समाजवाद त्या देशातून हद्दपार झाला. खरे तर आत्तापर्यंत जग दोन विभागात विभागले गेले होते. एक म्हणजे समाजवादी जग आणि दुसरे जग लोकशाही भांडवलवादी जग होय. परंतु १९८०-१९९० या दशकात युरोपमध्ये विशेषतः अमेरिकेत खूप मोठे आणि क्रांतीकारक परिवर्तन झाले. सोवियत रूसमध्ये ऑगस्ट १८, आणि २१, १९९१ च्या दरम्यान संपूर्ण समाजवादी देशाचा चेहराच बदलून गेला. कारण या देशांचे विघटन झाले. तसे पाहिले तर १९८९-९० च्या कालावधीत पोलंड, हंगेरी, पूर्व जर्मनी, बल्गेरिया, झेकोस्लोवाकिया आणि रुमालीयामध्ये असे काही राजकीय परिवर्तन घडले की ज्यामुळे संपूर्ण जग आश्चर्यचकित झाले. ए. कोलिनिकस यांनी १९९१ साली याबाबत म्हटले आहे की, पूर्व युरोपमध्ये अशी काही उठक-मठक झाली की ज्याची कल्पना कोणी स्वप्नातही केली नव्हती. बर्लिनची भिंत पाडली गेली आणि पहाता पहाता सर्व समाजवादी देश पत्त्याच्या डावाप्रमाणे विस्कटून गेले. परिणामी समाजवादी आणि लोकशाही भांडवलवादी अशी झालेली जगाची विभागणीच नष्ट झाली. कारण आता समाजवादी जगच उरले नाही. परिणामी संपूर्ण जग लोकशाही भांडवलवादी झाले. याचा अर्थ असा की संपूर्ण जगाची नियत ही भांडवलवादी जग अशा वळणावर आली. हाच भांडवलवाद पुढे उत्तर आधुनिकतेत मध्ये रूपांतरीत झालेला दिसतो. थोडक्यात त्या त्या विकासाच्या टप्प्यावर धर्म, विज्ञान, पैसा हे घटक जसे महत्त्वपूर्ण ठरले तसे उत्तर आधुनिक समाजात नेमका कोणता घटक महत्त्वपूर्ण आहे? याबाबत प्रसिद्ध उत्तर आधुनिकतावादी विचारवंत बोडिलार्ड म्हणतात की, 'उत्तर आधुनिक समाज वस्तु: संपर्क/ संदेश/ बातमी/ समाज आहे.' याचा अर्थ उत्तर आधुनिक समाजाची संपूर्ण वास्तवता किंवा एकता ही मास-मिडीया माध्यमांनी बनलेली आहे. बोडिलार्ड म्हणतात की, 'आधुनिक समाज सर्व तऱ्हेने एक उपभोक्ता समाज आहे आणि या समाजाची संपूर्ण संस्कृती ही अनुकरण प्रियेतेवर आधारलेली आहे. बोडिलार्ड पुढे असे म्हणतात की, 'वस्तुतः उत्तर आधुनिक समाज हा अति-सत्यामक अविभाव आहे. थोडक्यात उत्तर आधुनिकतेची व्याख्या करताना बोडिलार्ड यांचा माणस मार्क्सपेक्षा वेगळा दिसून येतो. बोडिलार्ड म्हणतात, "सध्या उत्पादनात उपयोगिता मूल्यावर जोर दिला जात नसून तो मॉडेल, संकेत पद्धती आणि अनुकरणावर जोर दिला जातो आहे. मिडीया या सर्व साधनामध्ये अतिसत्यता निर्माण करते त्यामुळे अनुकरण असे होत आहे की त्याच्या बाह्य आणि वास्तविक सत्यतेशी कोणताही संबंध राहत नाही. परिणामी या समाजात सर्व काही आभासी आहे, ढोंग आहे, फसवेगिरी आहे. लोक

सध्या अशा वस्तूंचे अनुकरण करत आहेत की त्या वस्तूत वास्तविकपणे नेमकी काय सत्यता आहे याच्याशी त्यांना काही घेणे देणे नसते." याचा अर्थ उत्तर आधुनिक समाज हा मास मिडीया समाज आहे. परिणामी उत्तर आधुनिक समाजात मिडीयाच्या साधनांना आणि त्यांच्या भूमिकेला अनन्यसाधारण महत्त्व आले आहे. किंबहुना उत्तर आधुनिक समाजाचा वाहक म्हणून असलेली भूमिका मिडीयाकडे आलेली आहे. याच दृष्टीने उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका स्पष्ट करणे हा या शोध लेखाचा मुख्य हेतू आहे.

उत्तर आधुनिक समाजातील माध्यमांची भूमिका : आज दूरदर्शन आणि समाज एकमेकांना पूर्ण विलिन झाले आहेत. तसेच इलेक्ट्रॉनिक्स आणि प्रिण्ट माध्यमे या दोहोंनी मिळून संपूर्ण समाजावर कब्जा केला आहे. परिणामी ज्यांच्या बाजूने माध्यमे उभी राहतात त्यांच्याकडेच सत्ता, पैसा, शक्ती, वर्ग होतात. माध्यमांचे स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचा चौथा शक्तीस्तंभ समजला जातो. एकट्या भारतात १९९३ मध्ये ३३६१२ वर्तमानपत्रे वितरीत होत होती. ज्यामध्ये ३७४० फक्त दैनिक वर्तमानपत्रे होती. इथे प्रेस इन्फॉर्मेशन ब्युरो आहेत. प्रेस ट्रस्ट ऑफ इंडिया आणि युनायटेड न्यूज ऑफ इंडिया आहे. हे सर्वजन भारताला जगासोबत जोडण्याचे काम करतात. वर्तमानपत्राशिवाय मुख्य दूरसंचार सुविधाही आहे ज्यामध्ये रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट, टेलिफोन, मोबाईल फोन, ई-मेल, फॅक्स, इंटरनेट इत्यादी सुविधांचा समावेश आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावाने सध्या दूरसंचारचे जाळे आज खूप विस्तृत झाले आहे. विदेश संचार निगम लिमिटेड हे आंतरराष्ट्रीय दूरसंचारचे खूप मोठे साधन बनले आहे. ही एक स्वायत्त संस्था असून भारत सरकारचे त्यामध्ये ८२.२ शेअर आहेत. या संस्थेने १९९५ पासून इंटरनेट सेवा देण्यास प्रारंभ केला आहे. संगणक सेवामध्येही वाढ झाली आहे. या सर्व सेवांमुळे आर्थिक विकास, व्यापार आणि बँकिंग व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात क्रांतीकारी परिवर्तन आले आहे. यामुळे स्थानिक समुदाय सुद्धा मुख्यप्रवाहात आले आहेत. आज दूरदर्शनवर न्यूज चॅनल्सची संख्या तर प्रचंड वाढली असून क्षणाक्षणाला ब्रेकिंग न्यूजशिवाय बातम्या नाहीत. जागतिकीकरणाबरोबर माध्यमांच्या प्रचंड प्रचार आणि प्रसारामुळे संपूर्ण जग आज एक 'जागतिक गाव' बनले आहे. खरे तर विश्वगाव या संकल्पनेचे प्रणेते कॅनाडाचे लेखक मार्शल मेकलूहान आहेत. त्यांचे संशोधन असे होते की इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांनी संपूर्ण जग एका सूत्रात बांधले गेले आहे. या माध्यमांमुळे जगातील सर्व लोक एकाच वेळी विविध बातम्या आणि घटना पाहू शकतात. मेकलूहान यांचे मते, माध्यमांनी संपूर्ण जगाला एक छोटे गांव बनवले आहे.

खरे तर जागतिकीकरण हा साम्राज्यवादी प्रभुत्वशाली देशांचा अजेंडा आहे. पर्यायाने तो उत्तर आधुनिक समाजाची अजेंडा ठरतो. त्यांना या माध्यमातून आर्थिक, राजनैतिक आणि सांस्कृतिक साम्राज्यवाद संपूर्ण जगावर लादण्याचा आहे. जे देश सोबत येतील त्यांना सोबत घेवून आणि जे येणार नाहीत त्यांच्यावर दबावतंत्राचा वापर करून जागतिकीकरणाच्या सिमारेषेत त्यांनाही ओढायचे आहे. जे गरीब देश ज्यांना कोणत्याच परिस्थितीत जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सामील होणे परवडणारे नाही त्यांच्या आर्थिक नाड्या आवळून त्यांनाही फरफटत ओढत आणणे हे जागतिकीकरणातील साम्राज्यवादी देशांचा मानस आहे. भारताने १९९१ ला जागतिकीकरणाचा अजेंडा स्विकारला, नव्हे स्विकारण्यास भाग पाडले गेले. अशीच स्थिती अनेक विकसनशील अविकसित राष्ट्रांची आहे. जगाची बाजारपेठ काबीज करणे व कच्चा माल माफक दरात मिळवून औद्योगिक क्षेत्र व्यापक करून रोजगार निर्मिती करणे व यामध्ये महत्त्वाच्या पदावर स्वतःच्या देशातील कामगारांची वर्णी लावणे व इतर शुल्लक दर्जाच्या

नोकऱ्या गरीब राष्ट्रसाठी सोडणे अशी संतापजनक आखणी जागतिकीकरणाच्या मास्टर प्लॅनमध्ये आहे. विशेष म्हणजे या योजनेची अंमलबजावणी ही जागतिक पातळीवर सुरु झाली आहे. या योजनेची अंमलबजावणी अधिक तीव्रतेने करण्यासाठी युद्ध वगैरेसारखे हत्यार उपयोगाचे नाही हे ओळखून जागतिकीकरणातील साम्राज्यवादी प्रवृत्ती जोपासण्यासाठी त्यांनी माध्यमांचा आधार घेतला आहे. जे काम युद्धातून होवू शकत नाही ते माध्यमांच्या नियोजनबद्ध वापरामुळे होवू शकते हे साम्राज्यवादी देशांनी ओळखले आहे. म्हणून माध्यमांचा बाजार उभा करून त्यांना आपल्या साम्राज्यवादी प्रवृत्तीच्या बाजूने प्रचार व प्रसार करण्यासाठी एक स्वस्थ व मजबूत हत्यार म्हणून वापरले जात आहे. अशावेळी माध्यमे ही एक फितूर म्हणून साम्राज्यवादाच्या बाजूने उभी राहिली आहेत. म्हणूनच उत्तर आधुनिक समाज एक धोकादायक समाज बनला असून तो सर्वांना संकटात टाकणार आहे असे भाकित बोडिलॉंड यांनी केले आहे ते योग्यच आहे. अशा स्थितीत उत्तर आधुनिक समाजात माध्यमांची भूमिका नेमकी कशी आहे याबाबत पुढील खुलासे महत्त्वपूर्ण ठरतात. खरे जर आजच्या समाजाला मिडीया समाज म्हणूनच ओळखले जात आहे. त्यामुळे मिडीया जे व जसे म्हणेल तशीच जगाची दिशा होणार आहे. अशा स्थितीत मिडीयाला आपल्या बाजूंनी उभे करण्यास ज्यांना अपयश येईल त्यांचा पराभव अटळ असून साम्राज्यवादाच्या मागे धावण्याची क्षमता नसताना फरफटणाऱ्या गरीब देशांचे अतिव नुकसान आहे. याचा अर्थ साम्राज्यवादी वृत्तीची राष्ट्र जगाचे नेतृत्व करणार आणि बाकी राष्ट्र त्यांचे अनुयायी म्हणून राहणार हे निश्चित आहे. हे नेतृत्व केवळ भांडवलदारीचे नसेल तर एकूणच बाजारपेठा, संस्कृती, भाषा, धर्म, सामाजिक संस्था, प्रजातंत्र आणि सर्व काही असेल आणि ही सर्व किमया मिडीयाच्या माध्यमातून होणार आहे. परिणामी उत्तर आधुनिक समाजात मिडीयाची मध्यवर्ती भूमिका राहणार आहे, जी पुढील कांही महत्त्वाच्या नोंदीतून स्पष्ट होते.

१. माध्यमे आणि बाजारपेठा : औद्योगिक समाजात वस्तूची किंमत श्रमाच्या आधारे निर्धारित होत होती. याचा अर्थ उत्पादनात जितके श्रम वापरले जात होते तितकी वस्तूची किंमत रहात होती. परंतु उत्तर आधुनिक समाजात वरील सूत्राने वस्तूची किंमत ठरण्याचे दिवस संपले आहेत. सध्या श्रमाची जागा सूचना म्हणजे जाहिरात ज्ञान अशा माध्यमांनी घेतली आहे. परिणामी सध्या श्रमाची जागा सूचना माध्यमांनी घेतलेली दिसते. म्हणजेच उत्तर आधुनिक समाजात स्वस्त जाहिरात ज्ञान हीच एक उत्पादक वस्तू बनली आहे. परिणामी जाहिरात ज्ञान हे एखाद्या वस्तूसारखे विक्री होवू लागले आहे. याचा अर्थ सूचना जाहिरात ज्ञान 'वस्तू' समजले जात असून जे बाजारातून खरेदी केले जावू शकते व विक्रीही केली जावू शकते. जाहिरात व्यवसाय करणारी माध्यमे वस्तूचे उत्पादन करत नाहीत तर ते जाहिरातीच्या ज्ञानाचे उत्पादन करतात व त्याचे वितरण करतात. केसेल्स, १९८९, यांनी आपल्या 'दि इन्फॉर्मेशन सिटी' या पुस्तकात म्हटले आहे, 'अमेरिकेतील शहरातील एकूण गतिविधीचे प्रमुख केंद्र जाहिरात तंत्र हेच आहे. परिणामी संपूर्ण बाजारपेठावर कब्जा हा माध्यमांचा झाला आहे. लोक सध्या बाजारात वस्तू घेतात, म्हणजे त्या वस्तूची सूचना जाहिरात विकत घेतात. बऱ्याचदा त्या वस्तूची त्यांना तितकी गरज नसते पण जाहिरात माध्यमांनी आपल्या तांत्रिक ज्ञानाने ती गरज निर्माण केलेली असते. याचा अर्थ त्या वस्तूने श्रम मूल्यापेक्षा तिच्या जाहिरात मूल्याने बाजी मारलेली दिसून येते व या पद्धतीने संपूर्ण बाजारपेठा सूचना ज्ञानावर आधारलेली दिसून येते.

२. माध्यमे आणि समाज स्तरीकरण : जागतिक पातळीवर भांडवलशाही व्यवस्था निर्माण करणे ही महत्त्वाची भूमिका

जागतिकीकरणच्या प्रक्रियेतून माध्यमांनी स्विकारली आहे. गरीब—श्रीमंत या पातळीवर समाज स्तरीकरण निर्माण करणे हा भांडवलशाहीचा खरा चेहरा आहे. हा चेहरा उजळ करण्याची भूमिका उत्तर आधुनिक समाजात माध्यमे करत आहेत. परिणामी समाजात मोठ्या प्रमाणावर गैरबराबरीची दरी निर्माण झाली आहे. समाजमाध्यमांनी एका बाजूला लखलखीत जगाचे चित्र/मॉडेल उभे केले आहे. ही मायानगरी म्हणजे डिजनीलॅण्ड आहे. रिसोर्ट, बार, क्लब, अलिशान गाड्या, उच्चप्रतीच्या शाळा, महाविद्यालये, ५ स्टार हॉटेल्स इत्यादी या ठिकाणी जाणे सर्वसामान्य व मध्यमवर्गीना केवळ अशक्य असते. खरे तर ते त्याची कल्पनाही करू शकत नाहीत. परंतु माध्यमांच्याकडून या सर्व सेवेचा लाभ घेण्यासाठी विविध संदर्भाने प्रलोभित केले जाते. जसे की, 'राजासारखे जगा' वेबलिन म्हणतात की, 'वस्तू जितकी महाग असेल तितकी अधिक प्रतिष्ठाही त्याला जोडलेली असते.' विशेष म्हणजे अशी प्रतिष्ठा मूल्यांकन समाज नव्हे तर माध्यमे करत असतात.

वरील सांगितलेले डिजनीलॅण्ड हेच खरे विश्व आहे अशा पद्धतीने सांगितल्याने व पटवून दिल्याने समाजात सामान्यांचे विश्व व अतिसामान्यांचे विश्व अशा स्वरूपात समाजाची विभागणी होते. याचा अर्थ माध्यमे भांडवलशाहीचा चेहरा बनून जागतिक समाजाचे स्तरीकरण गरीब श्रीमंत अशा रीतीने करताना दिसून येतात.

३. माध्यमे आणि संस्कृती : संस्कृतीमध्ये अनेक घटकांचा समावेश होतो. जसे की भाषा, रहन—सहन, संगीत, मूल्य, परंपरा, खान—पान, स्थानिक वैशिष्ट्ये इत्यादी. उत्तर आधुनिक समाजात सर्वांत अधिक प्रभावित घट म्हणून संस्कृतीचा उल्लेख करावा लागेल व या सर्व प्रक्रियेमध्ये विविध माध्यमांनी आपली निर्णायक भूमिका बजावली आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे संपूर्ण जग एक झाले आहे. अशा स्थितीत भांडवलवादी संस्कृतीला जागतिक मान्यता मिळविण्यासाठी अशा प्रवृत्तीच्या राष्ट्रांनी विविध माध्यमांना खरेदी करून संपूर्ण जगात सांस्कृतिक दहशतवाद निर्माण केला आहे. परिणामी त्या त्या राष्ट्रांतील स्थानिक संस्कृती धोक्यात आली आहे. संस्कृती म्हणजे स्वतःची ओळख असते पण हीच ओळख संपवण्याची भूमिका माध्यमे करत आहेत. त्यामुळे आपल्या स्वतंत्र ओळखीचे काय? हा प्रश्न त्या त्या राष्ट्राला सतावत आहे. बोडिलॉंड म्हणतात की 'उत्तर आधुनिक समाजाची संस्कृती परिवर्तनाच्या विनाशकारी मार्गाने जात आहे. सर्व लोक निष्क्रिय होत आहेत. त्यांच्यातील क्रांतीची जी काही भावना होती ती नष्ट होत चालली आहे. सर्वजन मौज मस्तीमध्ये गुंतले आहेत. या समाजाची प्रवृत्ती केवळ उपभोगवादी झाली आहे. यामध्ये केवळ आणि केवळ माध्यमांचे प्रभुत्व आहे. या माध्यमांच्या अंतर्गत केवळ अति सत्यात्मक अविर्भाव आहे. वास्तवात नसलेले आभाशी चित्र माध्यमांनी निर्माण केले आहे त्यालाच लोक वास्तव समजून जगत आहेत.' सायबर नेटवर्क, संगणक, जाहिराती, मनोरंजन, दुरदर्शनची हजारे चॅनल्स हे यामुळे अनेक राष्ट्रे व समुदाय आपली वेगळी ओळख विसरत आहेत. आता दूरदर्शन हेच आपले जीवन आहे. त्याशिवाय वेगळे काही असूच शकत नाही. जसे काही हेच सत्य आहे. अशा रीतीने खोऱ्या मागण्या तयार करणे व खोऱ्या प्रेरणा जागृत करणे हे काम माध्यमे करत आहेत. यातूनच त्यांनी एक शक्तीशाली उपभोगी समाज निर्माण केला आहे. याच वेगाने ही प्रक्रिया चालू राहिली तर ही माध्यमे विदेशी संस्कृतीचा इतका प्रचार व प्रसार करतील की त्यात स्व संस्कृतीची ओळख नष्ट होईल. पॉप संगिताच्या प्रसारामुळे आमचे शास्त्रीय संगीत धोक्यात आले आहे. भरतनाट्य, ओडीसी नृत्य, महाराष्ट्राचा तमाशा, बिहारची नौटंकी, पंजाबची गिद्दा, समाप्ती च्या वाटेवर आहे.

आज माध्यमांच्या चुकीच्या प्रेरणामुळे खिंया मोठ्या प्रमाणात नाईट क्लबमध्ये जात आहेत. धूम्रपान आणि मद्यपान करत आहेत. मिनी स्कर्ट, जिन्स हा पोशाख पसंद करत आहेत. अशावेळी भारतासारखी विशिष्ट संस्कृती जोपासणारी ही राष्ट्रे त्यांची हिच संस्कृती मागे पडली तर आमची वेगळी ओळख कशी राहिल अशी भिती माध्यमांच्या सांस्कृतिक जागतिकरणाने निर्माण झाली आहे. चहा, कॉफी, अंडे, मांस—मटन, मासे, संपूर्ण देशातील लोकांची आवड बनते आहे. म्हणजेच 'खाओ, पिओ और मजे करो' अशी उपभोग समाजाची बळकट बांधणीत माध्यमे जुंपली आहेत. बोडिलॉर्ड म्हणतात 'जगाच्या पाठीवर सर्वात उपभोगी राष्ट्र हे अमेरिका आहे. १९८०—९० च्या नंतर अमेरिका हीच संस्कृती माध्यमांना आपल्या बाजूनी घेवून जगभर प्रसारीत करत आहे. दुसरे म्हणजे भाषा ही त्या त्या राष्ट्राची अस्मिता असते. परंतु साम्राज्यवादी राष्ट्रांनी आपल्या स्वार्थासाठी स्थानिक भाषेवरही हल्ला करण्याचे कार्य माध्यमाकडे सोपविले आहे. माध्यमांनी हे कार्य सहजपणे पार पाडले आहे. लोक आज आपली स्थानिक भाषा विसरत चालले आहेत. देशभर इंग्रजी शाळेचे जाळे मोठ्या प्रमाणात विनले जात आहे. इंग्रजी शाळेत मुलांनी शिकणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण आहे व इंग्रजी माध्यमाशिवाय पाल्य स्वावलंबी होवू शकत नाही असा माध्यमांनी प्रचार मोठ्या शिताफीने केला आहे. पर्यायाने प्रचंड मोठ्या प्रमाणात फिस आकारणाऱ्या इंग्रजी शाळा सुरू झाल्या आहेत? विशेष म्हणजे अधिक फिस घेणाऱ्या शाळा उत्तम असतात असाही प्रचार माध्यमांनी केला. आज भारतात त्यामुळे इंग्रजी भाषेला राजभाषेचा दर्जा मिळून बाकी स्थानिक भाषा अबोल झाल्या आहेत. परिणामी हे म्हणणे अनुचित होणार नाही की आजचे विज्ञान पूर्णरूपाने भाषा विज्ञानावर चालत आहे. सायबर माध्यमे, गणित, संगणक, बँका, शब्दकोष यामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या भाषेच्या टक्केवारीवरून हे लक्षात येईल याचा अर्थ भाषा सामाजिक संबंध निर्माण करण्याचे माध्यम आहे हे लक्षात घेवून विविध माध्यमे साम्राज्यवादी देशाची संस्कृती हीच प्रतिष्ठित व एकमेव आहे असा भासवण्याचा यशस्वी प्रयत्न करताना दिसतात. भाषा हे संवादाचे उद्दिष्ट आहे. म्हणून आपल्या भाषेचा प्रचार—प्रसार करून जागतिक व सामाजिक, आर्थिक, मानसिक आणि राजकीय अजेंडा राबवून साम्राज्यवादी सांस्कृतिक दहशतवाद संपूर्ण जगात राबवण्याचे कार्य विविध माध्यमे साम्राज्यवादी राष्ट्रांच्या वतीने करत आहेत. सध्या संगीत, नृत्य, साहित्य यांची विक्री होत आहे. यामध्ये कलाकार, साहित्यिक, साधू संत सर्वजन सहभागी झाले असून हे भांडवलवाद्याकडून संचलित असल्याचे व माध्यमे यासंदर्भाने सक्रिय भूमिका बजावताना दिसतात.

४. माध्यमे आणि अति सत्यात्मक अविर्भाव : आजच्या स्थितीत माध्यमे जाहिरातीच्या माध्यमातून प्रत्येक वस्तू, वास्तू व सेवा संदर्भात अति सत्यात्मक अविर्भाव निर्माण करून जनतेला चूकीच्या जाळ्यात ढकलत आहेत. उत्पादीत वस्तूची प्रत्यक्ष गुणवत्ता काय आहे याच्याशी या माध्यमांना काही घेणे—देणे नसते. परंतु त्या वस्तूच्या वापराविषयी मात्र टोकाचा सत्यात्मक अविर्भाव व्यक्त करतात. यामुळे लोक त्या वस्तू, सेवा, वास्तू संदर्भातील प्रत्यक्ष गुणवत्तेकडे दुर्लक्ष करतात आणि माध्यमांनी वस्तूच्या संदर्भात निर्माण केलेल्या कुतूहलाला बळी पडतात. खरे तर ही मोठी फसवणूकच असते. परंतु उत्पादकाच्या वतीने हे फसवणूकीचे कार्य माध्यमे मोठ्या खुबीने करतात. उत्पादक आणि माध्यमे यांच्यातील अर्थपूर्ण व्यवहारातून हे घडते. खरे तर याच प्रक्रियेवर संपूर्ण बाजारभाव आधारलेला दिसतो.

उदा. कोणती तरी कल्पना वापरून त्या वस्तूला प्रस्तुत केले जाते. प्रत्यक्षात त्या वस्तूत तशा कोणत्याच प्रतिकृतीचे अस्तित्व असत नाही परंतु जाहिरात करणारी माध्यमे मात्र वस्तूच्या किंमतीकडे दुर्लक्ष करतात आणि त्या वस्तूच्या लाभाबाबतच अधिक लक्ष केंद्रीत करतात. लोक लाभाकडे लक्ष देतात व वस्तूची खरेदी होते. हीच अति सत्यात्मकता होय. लोक माध्यमांच्या याच जाळ्यात अडकतात. याच संदर्भाने पोस्टर या विचारवंताने एक महत्त्वाचा दृष्टान्त दिला आहे तो म्हणजे अमेरिकेतील लॉस एन्जिलिच्या डिजनीलॅंडचा आहे. ते असे म्हणतात की, 'डिजनीलॅंड' ही अशीच एक प्रतिकृती आहे. प्रथमतः असे वाटते की डिजनीलॅंड एक केवळ मायाजाळ आहे. परंतु ही एक प्रकारची फसवणूक आहे. थोडे लक्षपूर्वक पाहिल्यास असे लक्षात येते की डिजनीलॅंड लोकांचे कृत्यापासून दुर्लक्ष व्हावे यासाठी तो उभारला आहे. खरे तर या डिजनीलॅंडमध्ये अमेरिकेच्या सर्व मूल्यांचे व आदर्शांचे मोठ्या खूबीने अतिशोक्ती करून सादरीकरण केले आहे. एक प्रकारे अमेरिकन जीवनाच्या आदर्शांची ती एक सुंदर तस्वीर आहे. परंतु या तस्वीरीच्या मागे जी वास्तविक अमेरिका आहे तिला लपवले आहे. लॉस एन्जिलिसच्या हा डिजनीलॅंड कुठेही जराही दर्शवत नाही की अमेरिकेचा जूना भांडवलवादी चेहरा गरीब देशांना भयभीत करण्यासाठी तो तत्परतेने उभा आहे. वास्तविक डिजनीलॅंडच्या आदर्शांच्या मागे अमेरिकेचा बिभत्स चेहरा लपलेला आहे. परंतु तो हे कधीच सांगत नाही की हे एक कल्पित जग असून सत्यतेशी वा वास्तवाशी त्याचा काही संबंध नाही. याचा अर्थ हा सर्व प्रकार मोहभंग आहे. यालाच अति सत्यता म्हटले जाते. अगदी याचप्रमाणे दुरदर्शन जाहिरातीचे साधन आहे साध्य नाही. परंतु दुरदर्शन आणि दर्शक यांच्यामध्ये कोणताच फिडबॅक असत नाही. अशा स्थितीत दुरदर्शन विना रोक—टोक सत्यतेला अतिसत्यतेच्या रूपात सादर करतो. याचा अर्थ दुरदर्शन अतिसत्यतेचे कार्यक्रम सादर करत असते. अशावेळी ज्याला आपण सत्यता म्हणतो ती सत्यता नसून अतिसत्यता असते जी दुरदर्शन रचित असते. हीच वस्तूस्थिती न्यूज चॅलन रचित विविध चर्चा पॅनेलवरून लक्षात येते. न्यूज एंकरला जसे वाटते तशीच चर्चा आग्रहाने आणि हट्टाने घडवून आणली जाते. जसे दर्शकांना ते मन, विचार, आवड—निवड नसलेला निर्विकार प्राणी समजतात. या अशा हरकतीपुढे आपले काहीच चालत नाही वा आपल्यासमोर याला दुसरा पर्यायसुद्धा नाही. माध्यमे आपला पिच्छा कुठच सोडत नाहीत. डी.एन.ए. असो, एड्स असो अथवा सध्या आलेला 'कोरोना' जिवानू असो? नेहमीच आपणाला ही माध्यमे भयभित करून वस्तूस्थितीपासून दूर घेवून जाण्याचे काम करतात? म्हणूनच उत्तर आधुनिक समाजाला 'मिडीया सोसायटी' म्हणतात.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कराडे जगन (संपा.), १४ जानेवारी २००८, जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने, डायमंड प्रकाशन, मुंबई.
२. सिंधी नरेन्द्रकुमार, २००२, समाजशास्त्रीय सिद्धांत, रावत पब्लिकेशन, जयपूर.
३. सिंह शिवबहाल, २०१०, विकास का समाजशास्त्र, रावत पब्लिकेशन, दिल्ली.
४. अरुण कुमार (संपा.) २००९, उदारीकरण, भूमण्डलीकरण एवं दलित, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
५. दोषी एस.एल., २०१९, आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता एवं नव समाजशास्त्रीय सिद्धांत, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
६. बेहरे सुमन, २००२, अभिजात सामाजिक विचारवंत, विद्या प्रकाशन, नागपूर.
७. शर्मा जी.एल., २०१५, सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
८. आगलावे प्रदीप, २०१०, अभिजात समाजशास्त्रीय विचार, साईनाथ प्र. नागपूर.

कोविड-१९ पासून संरक्षण करण्यासाठी घ्यावयाची काळजी

प्रा. नरेश पाडुरंगजी बोरकर, श्रीमती रेवाबेन मनोहरभाई पटेल महिला महाविद्यालय, भंडारा मो.न. ९४२१७१६५९६

प्रस्तावना:— चीन ने ३१ डिसेंबर २०१९ रोजी तेथील हुबेई प्रांतातील वुहान शहरात अज्ञात कारणाने झालेल्या न्युमोनीयाच्या प्रकाराची माहिती जागतिक आरोग्य संघटनेला (डब्ल्यू.एच.ओ.) दिली. ९ जानेवारी २०२० रोजी डब्ल्यू.एच.ओ. ने जारी केलेल्या निवेदनात चीनी संशोधकांनी नवीन कोरोना व्हायरसचा प्राथमिक निरधार केल्याचे सांगितले. तेव्हापासून २० मार्च २०२० पर्यंत कोव्हीड-१९ मूळे जगभरात ६००० पेक्षा जास्त मृत्युची नोंद झाली होती. भारतासह १८० पेक्षा जास्त देश या विषाणूची बाधा झाल्याचे उघडकीस आले आहे. त्यामुळे जगभरात लॉकडाउन, कर्फ्यू, विमानतळावर स्क्रिनिंग, विलगीकरण, सामाजिक अंतर पाळले जात होते. या चिंताजनक स्थितीत योग्य माहिती मिळणे अत्यंत गरजेचे होते. त्याकरीता अनेक मेडिकल संस्था, न्युज संस्था, समाजिक माध्यमे, सरकारी संस्था या कोरोना व्हायरसच्या जगभरातील उद्रेकाच्या प्रारंभापासून पाठपुरावा करत आहेत. समाजाला याबाबतीत योग्य माहिती प्राप्त व्हावी व त्यांनी स्वताची काळजी घ्यावी याकरीता सदर शोधनिबंधात याचा उहापोह केला आहे.

परिचयना:— चांगल्या आरोग्यासाठी व चूकीच्या माहितीच्या विरुद्ध लढण्यासाठी सुलभ मार्गदर्शन फायद्याचे ठरते.

उद्देश:— कोरोना व्हायरस बदल सामाजिक जागृती करणे व सामाजिक आरोग्य अबाधित राखणे.

कोरोना व्हायरस काय आहे? — कोरोना व्हायरस हा विषाणूचा (व्हायरसचा) एक मोठा गट आहे, ज्यांच्या प्रादुर्भावाने सौम्य सर्दी ते सार्स आणि मेर्स सारखे गंभीर श्वसनाचे रोग होतात. सार्सचा प्रादुर्भाव करणाऱ्या कोरोना व्हायरस आणि सार्स-सी.ओ.व्ही.यामध्ये बरीच समानता आहे. पुष्कळसे कोरोनाव्हायरस झुनोविक (पशुजन्य) असतात, म्हणजे ते प्राण्यांपासून मानवात संक्रमित होतात. सार्स कोरोनाव्हायरस ह्या प्राणी विषाणूने एका अनिश्चित प्राण्यापासून (बहुदा वटवाघळांपासून) दुसऱ्या प्राण्यांना (उदमांजर/सिवेट कॅट) आणि २००२ मध्ये दक्षिण चीनच्या ग्वांगडोंग प्रांतातील मानवांना संक्रमित केल्याचे मानले जाते. तर २०१२ मध्ये सौदी अरेबीयात मेर्स कोरोनाव्हायरसचे ड्रॉमेडरी उंट्यांकडून मानवांना संक्रमित झाले. सार्स कोव्ही-२ देखील वटवाघळांपासून संक्रमित झाल्याचा पुरावा आहे. इतर विषाणू सारखे सार्स कोव्ही-२ चे कण गोलाकार असून त्यांच्या पृष्ठभागावर मशरूमच्या (अळीच्या) आकाराचे प्रोटीन (प्रथिने) कंगोऱ्यासारखी डोकावत असतात, त्यांना 'स्पाईक' म्हणतात. त्यामुळे विषाणूचे कण मुकुटासारखे दिसतात. हे स्पाईक्स मानव पेशींशी जोडून विषाणूंचा आत शिरकाव करण्यास मदत करतात. अमेरिकेतील टेक्सास विद्यापीठ आणि नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थ, यू. एस. ए. च्या संशोधकांनी सार्स कोव्ही-२ च्या स्पाईक प्रथिनाचे ३-डी मानसचित्र तयार केले आहे. ह्यामुळे विषाणूंचा मानवी पेशीला जोडून आत शिरकाव करण्याच्या पद्धती समजण्यास मदत होईल. तसेच ह्या प्रोटीन्सची रचना समजेल याने विषाणूविरोधी लसी व औषधी बनविता येतील. संशोधकांनुसार नवीन कोरोनावायरस आणि वाघळांच्या कोरोनावायरस मध्ये ९८ टक्के साम्य आहे. यात असेही आढळून आले आहे की सार्स कोरोनावायरस सारखेच कोविड-१९ प्रोटीनचे मानवी पेशींना जुडणारे रिसेप्टर समान आहेत. त्यांना एंजयोटेन्सीन कन्व्हर्टिंग एन्झाइम २ म्हणतात. ह्या रिसेप्टर द्वारे कोरोनाव्हायरस मानवी पेशीत प्रवेश करतात. नवीन कोरोनाव्हायरसच्या स्पाईक प्रोटीन्सची मानवी पेशींना जोडण्याची क्षमता सार्स पेक्षा १० ते २० पट अधिक आहे.

उच्च रोग प्रसार क्षमता : सार्स कोरोनाव्हायरसच्या तुलनेत कोविड-१९ विषाणूंची मानवी पेशींना जोडण्याची आत्मीयता जास्त असल्याने,

मानवांतील प्रसाराची क्षमताही अधिक असते, असे दिसून येते. २०१९-एन.सी.ओ.व्ही.एस. च्या मानवी ए.सी.ई.-२ प्रती असलेल्या उच्च आत्मीयतेमुळेच २०१९- एन. सी. ओ. व्ही. एस ला मानवांतील प्रसार सोपा झाला आहे. या संभाव्यतेचे परीक्षण करण्यासाठी अतिरिक्त अभ्यास करणे आवश्यक आहे. सार्स कोरोनाव्हायरस आणि २०१९ च्या नवीन कोरोनाव्हायरस या दोन्ही मध्ये रचना आणि मानवी पेशींना जोडणारे रिसेप्टर यांत समानता असल्याने, संशोधकांनी सार्स कोरोनाव्हायरस विरोधी असलेल्या विशिष्ट तीन मोनॉक्लोनल प्रतिपिंडांची (मोनॉक्लोनल अँटीबॉडी) नवीन कोरोनाव्हायरसला जोडण्याच्या क्षमतेसाठी तपासणी केली. परंतु तीनही अँटीबॉडी नवीन कोरोनाव्हायरसला मानवी ए. सी. ई.-२ रिसेप्टरशी जुडण्यात थांबवू शकले नाही, तसेच आजारही बरा करू शकले नाही.

स्पाईक प्रोटीनची रचना : स्पाईक प्रोटीनचे थ्री-डी मानसचित्र संशोधकांना विषाणू विरोधी (अँटीव्हायरल) औषधे तयार करण्यात मदत करेल जेणेकरून विषाणू पेशींना जोडून संक्रमित करू शकणार नाहीत. संशोधकांनी असेही लिहले आहे की २०१९ - एन. सी. ओ. व्ही. एस. ची त्रि-स्तरीय रचना कळल्याने, प्रोटीन इंजिनिअरिंगच्या साहाय्याने त्यांची प्रतिजन्यता (अँटीजेनिसिटी) आणि अभिव्यक्ती (प्रोटीन एक्सप्रेशन) सुधारू शकतात, ज्यामुळे लसीचा विकास सुलभ झाला. चीनी संशोधकांनी स्पाईक प्रोटीनचा जीनोम अनुक्रम जागतिक डेटाबेस मध्ये सामायिक केल्याने, संशोधकांना त्याची रचना निश्चित करणे शक्य झाले.

जीनोम (जनुकीय) अनुक्रमांकन : डी. एन. ए. आणि आर. एन. ए. ही चार रसायनिक घटके बेसेस यांच्या विशिष्ट अनुक्रमाने बनलेली असतात. या अनुक्रमांतील फरकाने दोन जीवातली भिन्नता कळते. हा विशिष्ट अनुक्रम संपूर्ण जीनोमच्या अनुक्रमांकामुळे संशोधकांना समजण्यास मदत होते. एन. ए. आर. एस.-कोव्ही-२ च्या जीनोमचे अनुक्रमांकन व्हायरसचा उगम आणि प्रादुर्भाव समजण्यास मदत करेल. उदाहरणार्थ, विषाणू बाधित भारतीय रूग्णातून मिळालेल्या विषाणूचे जीनोम अनुक्रमांकन करून, हा विषाणू चीन किंवा अन्य कुठल्या देशातून आला हे माहिती करणे शक्य होईल. भारतात, पुणेस्थित नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ व्हायरोलॉजी (एन.आय.व्ही.) या संस्थेने केरळ मधील दोन रूग्णांकडून गोळा केलेल्या सार्स-कोव्ही -२ जीनोमचे अनुक्रमांकन केले आहे.

कोविड-१९ या आजाराला समजून घेणे: जागतिक आरोग्य संघटनेने कोविड-१९ ला विश्वव्यापी साथीचा रोग म्हणून जाहीर केले आहे कोविड-१९ ची लक्षणे रोगाची लागण झाल्यापासून २ ते १४ दिवसात दिसू लागतात. यांत ताप, खोकला, सर्दी, नाक गळणे आणि श्वास घेताना त्रास होणे हे लक्षणे दिसून येतात.

हा आजार कसा पसरतो?: संसर्ग झालेल्या लोकांच्या श्वसनाच्या उत्सर्जनातून हा आजार पसरतो. एखाद्या व्यक्तीने विषाणूने दूषित अशा पृष्ठभागाला वा वस्तूला स्पर्श केल्यास आणि तदनंतर स्वतःच्या तोंड, नाक व डोळ्यांना स्पर्श केल्यास या आजारचा प्रादुर्भाव होतो.

हा आजार कोणाला होऊ शकतो? : कोविड-१९ मुळे विविध वयोगटातील व्यक्तींना संसर्ग होऊ शकत असला तरी चीन आणि दक्षिण कोरियातील रोग नियंत्रण व प्रतिबंध केंद्रांनी केलेल्या विश्लेषणाच्या अहवालानुसार, कोविड-१९ मुळे वय वर्षे ८० पेक्षा जास्त असणाऱ्या व्यक्तींच्या जीवाला अधिक धोका संभवतो. हृदय रोग आणि मधुमेह अशा पूर्ववर्ती वैद्यकीय अवस्था असणाऱ्या आणि विषाणूच्या मान्याला बळी

पडलेल्या व्यक्तींचा मृत्युदर अधिक आहे. सेवानिवृत्त व्यक्तींमध्येही हा दर अधिक सापडला आहे.

या आजारची लक्षणे कोणती? : केंद्रीय आरोग्य मंत्रालयाने दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार कोविड-१९ ग्रस्त रुग्णांची लवकर ओळख मिळविण्यासाठी परदेशवारी केलेल्या, एखाद्या कोविड-१९ ग्रस्त रुग्णाच्या संपर्कात आलेल्या आणि तीव्र स्वरूपाचे श्वसनाचे आजार असणाऱ्या व्यक्ती संभावित म्हणून विचारात घ्याव्यात. या व्यक्ती सौम्य, मध्यम किंवा न्यूमोनिया, चिघळलेल्या जखमा यांसारख्या तीव्र स्वरूपाच्या आजारानी ग्रस्त असू शकतील. आर. टी. पी. सी. आर. चाचणीच्या मदतीने एखाद्याला या विषाणूचा प्रादुर्भाव झाला आहे की नाही ते कळू शकते. भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसंधान परिषदेच्या (आई.सी.एम.आर.) विषाणूविषयक संशोधन व निदान करणाऱ्या ५२ प्रयोगशाळा, नॅशनल सेंटर फॉर डिसीज कंट्रोल या संस्थेच्या १० प्रयोगशाळा आणि राष्ट्रीय विषाणू विज्ञान संस्था (एन.आय.व्ही.) या ठिकाणी सदर परिक्षण केले जाते.

या आजारवर उपाय काय? : कोणत्याही प्रायोगिक नियंत्रित चाचण्यांच्या आधारे संभाव्य वा संसर्ग झालेल्या कोविड-१९ ग्रस्त रुग्णांच्या उपचारासाठी विशिष्ट उपचार पद्धतीचे पुगवे अद्याप हाती आलेले नाहीत. अपुच्या वैद्यकीय दस्तावेजांमुळे, श्वसनरोगांनी ग्रस्त अशा रुग्णांच्या उपचाराकरिता विशिष्ट विषाणूविरोधी औषधोपचारांची शिफारस करण्यात आलेली नाही. भारतात केंद्रीय आरोग्य मंत्रालयाने नवीन कोरोनाविषाणूग्रस्त रुग्णांच्या परिस्थितीच्या गांभीर्यानुसार, अँटी-एच. आय.व्ही. चा वापर करण्यात येणाऱ्या लोपिनवीर आणि गेटोनवीर या औषधांच्या संयोजनाचा उपयोग करण्याचे संकेत दिले आहेत. वय वर्षे ६० पेक्षा अधिक असणारे ज्येष्ठ नागरिक, मधुमेह असणाऱ्या, मुत्राशयासी संबंधीत विकार असणाऱ्या, फुफ्फुसाचे जुने आजार असणाऱ्या आणि रोग प्रतिकारक शक्ती कमी झालेल्या उच्च धोका गटातील व्यक्तींकरिता आरोग्य मंत्रालयाने वरील औषधांच्या वापराची शिफारस केली आहे. परंतु, या औषधांचे लक्षणीय प्रतिकूल परिणाम पाहता अनेकदा यांचा वापर थांबवावा लागतो हे लक्षात घ्यावे लागले. तीव्र स्वरूपाचे श्वसनाचे संसर्गजन्य आजार असणाऱ्या रुग्णांवर विशेष लक्ष ठेवण्याची सूचना उपचार करणाऱ्या डॉक्टरांना देण्यात आली आहे. त्याच बरोबर उत्तरोत्तर खालावणारी श्वसनसंस्था, पू होणाऱ्या जखमा (सेप्सीस) आणि त्यायोगे होणारा तब्येतीचा —हास यासारख्या लक्षणांवर बारकाईने भर देऊन रुग्णाला तात्काळ आधारभूत सुश्रूषा देण्यात यावी अशी सूचना करण्यात आली आहे. योग्य वेळी केलेल्या प्रभावी, सुरक्षित आणि सहाय्यक अशा रोग निवारणाच्या पद्धती हा कोविड-१९ च्या तीव्रतेला आळा घालण्यासाठीच्या प्रयत्नांचा पाया/आधार स्तंभ आहे.

कोर्विड-१९ पासून स्वतःचा बचाव कसा करावा? : जागतिक आरोग्य संघटनेने निर्देशित केल्यानुसार अल्कोहोल पासून बनविण्यात आलेल्या हात धुण्याच्या द्रावणाने (सॅनिटायझर) किंवा साबन व पाण्याने हात नियमितपणे आणि सातत्याने धुतल्याने संसर्गाचा धोका टाळता येईल. हा विषाणू अनेक प्रकारच्या पृष्ठभागांवर तासतास जिवंत राहू शकत असल्याने, आणि अशा पृष्ठभागांना हातांचा सतत स्पर्श होत असल्याने, नियमित हात धुणे अत्यंत महत्वाचे आहे. यासाठी — १) वारंवार साबाने हात धुणे. २) अल्कोहोल पासून बनविण्यात आलेल्या हात धुण्याचे द्रावण (हँड सॅनिटायझर) वापरणे. ३) मास्कचा वापर करणे. ४) सामाजिक अंतर राखणे. ५) डोळे, नाक व तोंडाला स्पर्श करणे टाळणे. ६) श्वसनाशी संबंधीत स्वच्छतेच्या सवयींचा अवलंब करणे. ७) खोकतांना किंवा शिंकतांना कोपराने तोंड व नाक झाकणे किंवा टिश्यूपेपरचा वापर करणे.

काही सर्वसामान्य प्रश्नांची उत्तरे: — १) फ्लू आणि कोविड —१९ या आजारंमुळे उद्भवणाऱ्या लक्षणांमध्ये काही फरक आहेत का? — जर तुम्हाला खोकला आणि तापासह श्वास घ्यायला त्रास होत असेल, दम किंवा धाप लागत असेल, तर ते कोरोना व्हायरसच्या संसर्गाचे लक्षण आहे. २) नवीन कोरोना व्हायरसचा संसर्ग झालेल्या लोकांना शोषण्यासाठी थर्मल स्कॅनर्स प्रभावी आहेत का? — नवीन कोरोना व्हायरसच्या संसर्गामुळे ज्यांना ताप आला आहे, त्यांना शोषण्यासाठी स्कॅनर प्रभावी आहेत. परंतु, ज्यांना संसर्ग झालेला आहे, कि जे अजून तापाने आजारी नाहीत, अशा लोकांना ते शोधू शकत नाहीत. याचे कारण असे आहे, की संसर्ग बाधित लोकांना ताप येण्यास व आजारी पडण्यास २ ते १० दिवस लागतात. ३) कोरोना व्हायरसच्या संपर्कात आलेल्या एखाद्या व्यक्ती ने जर स्विमिंग पूल वापरला, तर इतरांना संसर्ग संक्रमित होऊ शकतो का? — अशी शक्यता फार कमी आहे. कोरोना व्हायरसचा संसर्ग थेंबातून किंवा शिंतोड्यातून होतो. थेंबातील विषाणू श्वासाबरोबर शरीरात शिरला तरच आजार होतो. स्विमिंग पूलचे (तलाव) निर्धारित केलेल्या पातळीवर क्लोरीनेशन केलेले असेल, तर कोविड —१९ सह कोणताही विषाणू निश्चितपणे निष्क्रीय होऊ शकतो. ४) संसर्ग रोखण्यासाठी मांस खाणे टाळावे का? — हा एक श्वसन विषाणू आहे आणि आहारातून याचा संसर्ग होत नसल्यामुळे कोरोनाव्हायरसचा पाळीव प्राणी किंवा कोंबडी व मटन खाण्याशी काहीही संबंध नाही. लोक त्यांना हवे ते खाऊ शकतात व हवे तेवढे खाऊ शकतात. ५) एखाद्या व्यक्तीची प्रतिकार शक्ती आणि कोविड —१९ चे प्रेषण/प्रसार यांच्यामध्ये काही दुवा/संबंध आहे का? — सर्व प्रकारच्या विषाणू मध्ये कोरोनाव्हायरस हा तसा एक कमकुवत गट आहे. आतापर्यंत झालेले मृत्यू किंवा प्रभावित लोक हे रोगप्रबतकारक शक्ती कमी असणारे असू शकतात. कधी कधी, विषाणू एखाद्या व्यक्तीच्या फुफ्फुसात प्रवेश करतो आणि न्यूमोनियास कारणीभूत ठरतो. कमकुवत रोग-प्रतिकार शक्ती असलेले, वृद्धांसारखे लोक याला बळी पडतात. चांगली रोग-प्रतिकार शक्ती असलेल्या तरुणांसाठी या विषाणूचे परिणाम फार तीव्र असू शकत नाहीत, परंतु जर आपल्याला मधुमेह किंवा हृदयाचा रोग व या सारखे इतर आजार असतील, किंवा आपल्यावर रोग-प्रतिकारशक्ती कमी करणाऱ्या औषधांचा उपचार चालू असेल, तर संसर्ग होण्याचा धोका तीव्र आहे. ६) कोविड —१९ चा उपचार करण्यासाठी काही घरघुती उपाय आहेत का? — अँलोपॅथी व्यतिरिक्त घरघुती औषधे आणि उपचार हे विज्ञान-सिद्ध नाहीत. सावधगिरी बाळगणे हीच सर्वात योग्य गोष्ट आहे. ७) नवीन कोरोना व्हायरसला प्रतिबंधित करण्यात आणि त्यावर उपचार करण्यात प्रतिजैविके प्रभावी आहेत का? — नाही, प्रतिजैविके केवळ बॅक्टेरिया विरूद्ध कार्य करतात, विषाणूविरूद्ध नाही. ८) न्यूमोनिया विरूद्ध असलेली लस नवीन कोरोना व्हायरसपासून तुमचे रक्षण करू शकते का? — नाही. न्यूमोनिया विरूद्ध असलेली लस, जसे की न्यूमोकोकल लस आणि हेमोफिलस इन्फ्लूएन्झा टाइप बी लस नवीन कोरोना व्हायरसपासून संरक्षण देत नाही. हा व्हायरस इतका नवीन आणि वेगळा आहे की त्याला स्वतंत्र लसीची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

१. द कोरोना व्हायरस स्टडी ग्रुप ऑफ इंटरनेशनल कमिटी ऑन टेक्नॉनॉमी ऑफ व्हायरसेस, यांचे मानवी रोगजन्यतेच्या नाविन्याचे मूल्यांकन.
२. नवीन आजारांचे नामकरण करताना डब्ल्यू.एच.ओ. ने २०१५ चे दिशा निर्देश.
३. एन.आय.व्ही संशोधन संस्थेचा अभ्यास.
४. क्लिनिकल मॅनेजमेंट ऑफ कोविड-१९ चे मार्गदर्शक तत्वे (डब्ल्यू.एच.ओ.).
५. द नेशनल ह्यूमन जिनोम रिसर्च इन्स्टीट्यूट ऑन पी.सी.आर. १९ मार्च २०२० रोजीच्या द गार्डियन च्या अहवालानुसार,
६. प्रख्यात डॉक्टरांचा प्रतिसाद तसेच जागतिक आरोग्य संघटनेने पुरविलेले साहित्यातील प्रश्नांची उत्तरे.

पंचायतराज योजना व भारतीय ग्रामीण विकास

डॉ. रामु हिरामणजी उईके, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, शरदचंद्र कला, वाणिज्य महाविद्यालय, बुटीबोरी, नागपूर. मो. ९४२२८०५६३७

प्रस्तावना :- पंचायतराज म्हणजे सत्तेचे व कार्याचे विकेंद्रीकरण होय. याची खरी सुरवात स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय राज्यघटनेनुसार भारत सरकारने लोककल्याणकारी राज्याच्या तत्वांचा अंगिकार केला. ग्रामीण कार्यक्रमांला वेग आणण्यासाठी लोकांना माफक प्रमाणात सत्ता, अधिकार व उत्पन्नाची साधने उपलब्ध करून घेणे जरूरीचे आहे, या विचारातून पंचायत राजची कल्पना साकार झाली आहे. विकासाचा प्रवाह जिल्हा-तालुका-गावापर्यंत पोहोचवा यासाठी केंद्र सरकारने बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार त्रिस्तरीय पंचायत राज व्यवस्था अस्तित्वात आणण्यासाठी पावले उचलली. त्याच अनुषंगाने महाराष्ट्र शासनाने वसंतराव नाईक समितीची स्थापना केली. नाईक समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था अस्तित्वात आली. या व्यवस्थेमधील जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार ग्रामीण विकास योजना राबविल्या जात आहेत.

ग्रामविकासाची सुरवात २ ऑक्टोबर १९५२ पासून सुरु झाली. २ ऑक्टोबर १९५९ मध्ये पंतप्रधान पं. नेहरु यांनी राजस्थानमधील नागोरे येथे पंचायतराज्याचे उद्घाटन केले. यानंतर आंध्रप्रदेश, आसाम, मद्रास, कर्नाटक, ओरिसा, पंजाब, उत्तरप्रदेश आणि महाराष्ट्र हे नववे राज्य आहे. तर ७३ व्या घटनादुरुस्तीन्वये सर्वच राज्यांना बंधनकार आहे. सद्या महाराष्ट्र राज्यात २७,८३२ ग्रामपंचायत समित्या आणि ३३ जिल्हा परिषदा अस्तित्वात आहेत. पंचायत समित्या हे जिल्हा परिषदांचाच एक भाग आहे. त्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाही. मात्र ग्रामपंचायत समित्यांना अधिक स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. भारतीय संविधानातील भाग ४, अनुच्छेद ४० प्रमाणे राज्याच्या मार्गदर्शक तत्वात राज्याने ग्रामपंचायतींना स्वतंत्र अस्तित्व प्रदान केलेले आहे. तथापि, ७३ व ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर पंचायत समित्यांना अधिक स्वातंत्र्य देण्यात आलेले आहे. पंचायतराज यंत्रणा स्वातंत्र्यानंतर अस्तित्वात आली असली तरी या यंत्रणेची पाळेमुळे बरीच खोलवर रुजलेली असल्यामुळे पंचायतराजच्या विकासातील टप्प्याचा ऐतिहासिक आढावा घेणे आवश्यक ठरते.

प्राचीन काळ:- पंचायत या शब्दारून स्पष्ट होते की हे संघटन पाच व्यक्तींचे मिळून बनते. या व्यक्ती वयोवृद्ध व परिपक्व अनुभवाच्या असत. गावात त्यांना प्रतिष्ठा असे. जनता त्यांना पंचपरमेश्वर म्हणून संबोधत असते. या व्यक्ती निष्पक्षपाती व निस्वार्थ असत म्हणूनच कोणत्याही समस्येवरील त्यांचा निर्णय सर्वसामान्य होत असे तसेच तो सर्वांना मान्यही असे.

भारतीय समाजातील पंचायतीचे तीन संरचनात्मक आधार आहेत. जसे- १) जाती २) संयुक्त कुटुंब पध्दती ३) ग्रामीण पंचायत. डॉ. राधा कुमुद मुखर्जी यांनी या तिन्ही आधारांना भारतीय प्रजातंत्राच्या आधारभूत संस्था म्हटले आहे. जातीपंचायती आपापल्या जातीच्या समस्या व भांडणे सोडवित असत. संयुक्त कुटुंबाद्वारे कौटुंबिक संघर्ष टाळला जाई तर ग्रामीण पंचायतद्वारे गावाची सुरक्षा सांभाळणे व गावात भूमीकर ग्रामपंचायतीमार्फत वसूल करण्यात येते.

पंचायतराज ही संकल्पना फार प्राचीन आहे. डॉ. आळतेकरांच्या मताप्रमाणे प्राचीन काळी भारतात ग्रामशासनाला फार महत्व होते. त्या तुलनेत शहर उपेक्षित होती. वेदकाळामध्ये ग्रामणी असा उल्लेख येतो. त्याअर्थी त्यावेळी ग्रामजीवनाचे उत्तरदायित्व काही प्रमुख व्यक्तीकडे

सोपविलेले असावे. रामायण तसेच महाभारत काळात ग्रामाचा कारभार ग्रामसभेद्वारे पाहिला जात असे. मौर्य काळात आर्य चाणक्याने प्रत्येक गावात ग्रामसभा असावी असे ठरल्याचे लक्षात येते. ग्राम प्रमुखास गौन्डा, महाराष्ट्रात ग्रामकुट तर उत्तरप्रदेशात महांतक म्हणत असत. ग्रामसभेसाठी दवंडी पिटून लोकांना बोलाविले जात असे.

ब्रिटीश काळ:- भारतातील पंचायत राज्याची स्तुती अनेक पाश्चिमात्य विद्ववानांनीही केली आहे. याचा अर्थ लोकशाहीचे यशस्वी बीजारोपण मुळापासून आहे, तर पाश्चिमात्य देशातील लोकशाही अगदी अलिकडील आहे. भारतातील प्रत्येक गाव, खेड एखाद्या लहानशा प्रजासत्ताकाप्रमाणे स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण होते. भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली पण या पंचायत व्यवस्थेला धक्का बसला नाही. ब्रिटीश काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा -हास होऊन जिल्हा हा कारभाराचा घटक बनला आणि ग्रामसंस्थांकडे दुर्लक्ष झाले. १८६९ नंतर मुंबई व मद्रास प्रांतासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कायदा संमत झाला. मात्र ब्रिटीश राजवटीमुळे पंचायत राज व्यवस्था विस्कळित झाली. तेव्हा ग्रामीण जीवनाचे भारतीय प्रणेत्यांनी पंचायत राज व्यवस्थेचे समर्थन केले. इ. स. १९१७ साली डॉ. अनी बेझंट यांचे अध्यक्षतेखाली भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात पंचायत स्थापनेवर भर देण्यात आला. इ. स. १९२२ मध्ये चित्तरंजनदास यांनी काँग्रेस अधिवेशनात स्थानिक केंद्राची स्वायत्तता मान्य केली. रविद्रनाथ टागोर, मं. गांधी, विनोबा भावे तसेच पं. जवाहरलाल नेहरु इत्यादींनी पंचायत स्थापनेचा पुरस्कार केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळ:- स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतराज व्यवस्थेचे स्वरूप आणि कल्पना निश्चित करण्याची गरज भासू लागली तेव्हा १९५२ पासून सामुहिक विकास योजना सुरु करण्यात आली. परंतु राष्ट्रीय विकास मंडळाच्या शिफारशी वरून सन १९५७ मध्ये सामाजिक विकास कार्यक्रमाचा सर्वांगीण अभ्यास करण्यासाठी बळवंतराय मेहता समिती नेमली. शासनाने १२ जानेवारी १९५८ ला बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीतून पंचायतराजचा उगम झाला.

महाराष्ट्र राज्य स्थापनेनंतरचा काळ:- बळवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्रात पंचायत राज्याच्या संबंधी सर्वांगीण विचार विनिमय करण्यासाठी वसंतराव नाईक समिती महाराष्ट्र राज्यात जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१ संमत झाला आणि १ मे १९६२ पासून राज्यात जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या प्रत्यक्षात अस्तित्वात आल्या आणि महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची त्रिस्तरीय रचना अंमलात आणली गेली. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेत काळानुरूप विकास साधण्यासाठी वेगवेगळ्या समित्या स्थापन करण्यात आल्या.

पंचायतराज व्यवस्थेसंबंधित नियुक्त समित्या:- १. बलवंतराय मेहता समिती (राष्ट्रीय स्तरावर), १९५७. २. वसंतराव नाईक समिती (महाराष्ट्र), १९६०. ३. तखतमल जैन समिती (अभ्यासगट), १९६७. ४. बेगिरवार समिती (महाराष्ट्र), १९७०. ५. अशोक मेहता समिती (राष्ट्रीय स्तरावर), १९७७. ६. डॉ. जी. व्ही. के. राव समिती (नोकर यंत्रणेचा आढावा), १९८५. ७. प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती (मूल्यमापन समिती), १९८६. ८. डॉ. एल. एम. सिंधवी समिती (आढावा समिती), १९८७. ९. पी. के. भंगन समिती (कर्मचारी व जनतेच्या तक्रारी), १९८८. १०. भुषण गणराणी समिती (प्रशासकिय व आर्थिक बाबी संबंधी), १९९७. ११. पहिला महाराष्ट्र वित्त आयोग

(जानेवारी १९९७ अहवाल सादर), १९९४. १२. दुसरा महाराष्ट्र वित्त आयोग (मार्च २००२ मध्ये अहवाल सादर), १९९९.

बलवंतराय मेहता समिती:— सन १९५७ राष्ट्रीय विकास मंडळाने पंचवार्षिक योजना प्रकल्प समिती नियुक्त करण्यात आली. या समितीने सामूहिक विकास कार्यक्रम आणि राष्ट्रीय विस्तार सेवा यासाठी बलवंतराय मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली एक अभ्यासगट नियुक्त केला. सामूहिक विकास कार्यक्रमाने सामाजिक व आर्थिक बदल घडवून आणण्यासाठी स्थानिक उपक्रमशीलतेचा कितपत उपयोग करून घेतला गेला याचे मूल्यांकन करण्यासाठी बलवंतराय मेहता समिती नेमली. राष्ट्रीय विकास परिषदेने मेहता समितीच्या शिफारशी १२ जानेवारी १९५८ रोजी स्विकारल्या आणि १ एप्रिल १९५९ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरु झाली. राष्ट्रीय विकास परिषदने मेहता समितीच्या शिफारशीच्या आधारावर २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राजस्थानमधील नागौर जिल्ह्यात पं. जवाहरलाल नेहरूंच्या हस्ते पंचायत राजचा प्रारंभ झाला.

मेहता समितीच्या शिफारशी:— १. विकासगटाच्या पातळीवर लोकनियुक्त स्वायत्त संस्था स्थापन करण्यात यावी. तिला पंचायत समिती असे म्हणावे. २. शेतीचा संपूर्ण विकास गुरांची चांगली निपज, उद्योगास प्रोत्साहन शिक्षण, रस्ते, इमारती, वैगरे बाबतीत योजना तयार करण्यास सहाय्य करणे आणि राज्य सरकारचे साधन म्हणून कार्य करणे. ३. पंचायत समितीच्या उत्पन्नासाठी विविध प्रकारचे कर आकारणी, लोकांची मदत तसेच शासनाने पंचायत समित्यांना अनुदान द्यावे त्यात मागासलेपणाचा विचार व्हावा. ४. ग्रामपंचायतीवर पंचायतीचे नियंत्रण राहिल व पंचायतीवर जिल्हा परिषदेचे नियंत्रण राहिल. ५. ग्रामपंचायत पंचायत समिती व जिल्हा परिषद या तिन्ही संस्था एकाचवेळी सुरु कराव्यात.

वसंतराव नाईक समिती:— बलवंतराय मेहता समितीच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र राज्यात वसंतराव नाईक समिती १९६० रोजी महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. महाराष्ट्र शासनाने त्यामध्ये किरकोळ बदल करून ८ सप्टेंबर १९६१ ला हा अहवाल मंजूर केला. या समितीने एकूण २२६ शिफारशी केल्या आहेत. या शिफारशीनुसार महाराष्ट्र राज्यात पंचायत राज व्यवस्था कार्यान्वित करण्यात आली.

पंचायत राज्याची त्रिसुत्री योजना:— पंचायतराज यशस्वी होण्यासाठी शासनाने नियुक्त केलेल्या तांत्रिक व प्रशासकीय नोकरवर्ग यांच्याकडून योग्य ते विकासात्मक कार्य संपन्न होण्यासाठी सहाय्य केले पाहिजे. लोकनियुक्त प्रतिनिधी व प्रशासकीय वर्गात सलोखा असून त्यांनी लोकहिताची जोपासना केली पाहिजे तसेच पंचायतीकडे आलेल्या योजना जलदगतीने व व्यापकरित्या कार्यान्वित केल्या

पाहिजे. यासाठी तीन स्तरीय योजना तयार करण्यात आली ती अशी — १. ग्रामस्तरावर — ग्रामपंचायत (Gram Panchayat). २. तालुका पातळीवर — पंचायत समिती (Panchayat Samiti). ३. जिल्हा स्तरावर — जिल्हा परिषद (Zill Parishad). या तिन्ही स्तरावरील संस्थामध्ये परस्परसंबंध व परस्परावलंबन असते. या लोकशाही विकेंद्रीकरणातून लोकसभेपासून—ग्रामसभेपर्यंत एकसुत्रता आणण्यात आली आहे.

ग्रामीण विकास:— भारत हा खेड्यांचा देश आहे. त्यामुळे भारताचा विकास हा खेड्यांच्या विकासावरच अवलंबून आहे. या करिता तीन स्तरीय योजना कार्यान्वित करण्यात आली ती अशी.

जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद स्थापन करून संपूर्ण जिल्ह्याच्या विकासाचे संचालन करण्यात आले. जिल्हा परिषदेअंतर्गत पंचायत समित्या व ग्रामपंचायत कार्ये करतात. या समित्यांचे लोकनियुक्त, सभापती आणि अधिकारी यांच्या सल्लयाने कामकाज चालते. या सर्व कार्यांचे नियोजन आणि अंमलबजावणी यांची जबाबदारी जिल्हा परिषदांची असते.

विकास खंड स्तरावर पंचायत समिती स्थापन करण्यात आली. पंचायत समितीत लोक प्रतिनिधी आणि शासकीय कर्मचारी यांच्या पारस्परिक सहकार्याने ग्रामीण विकासाची काम केली जातात. यासाठी संवर्ग विकास अधिकारी हा प्रमुख असतो. यांच्या मदतीसाठी आठ विस्तार अधिकारी असतात. या अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली शेतीसुधार, पशुसुधार, आरोग्य, उद्योग, शिक्षण, रस्ते, पिण्याच्या पाण्याची सोय इत्यादी विकास कार्ये केली जातात.

ग्रामीण भागाचा विकास करण्यासाठी ग्रामस्तरावर ग्रामपंचायत स्थापन करण्यात आली. गावातील रस्ते, दिवाबत्ती, पाणीपुरवठा, आरोग्य, जन्म—मृत्युची नोंद, इतर व्यवहार, शिक्षण वैगरे कार्ये ग्रामपंचायत अंतर्गत चालत असतात.

अशाप्रकारे तीन स्तरीय व्यवस्थेमुळे ग्रामीण विकास कार्याला गती प्राप्त झाली आहे. ग्रामीण लोक समुहात परिवर्तनाचे चित्र दिसत आहे. शेती, शिक्षण, पशु, रस्ते, पिण्याचे पाणी, इमारती इत्यादी क्षेत्रातील प्रगती लक्षणीय आहे. तसेच ग्रामीण लोकसमुहात नवीन नेतृत्व उदयास आले आहे.

संदर्भ ग्रंथ:

१. नाडगोडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९९७.
२. खडसे भा.कि, भारतीय सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९९५.
३. आगलावे प्रदिप, ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, साईनाथ प्र., नागपूर, २००२.
४. नाथे संजय, भारतीय राज्य घटना—पंचायत राज, नाथे पब्लिकेशन, नागपूर, १०.
५. एम. जी. पेंडके, समाजशास्त्र, अनंत प्रकाशन, नागपूर, १९७९.

पुणे शहरातील महिला पोलिसांची भूमीका व दर्जा

राजुरकर सुमेश सुभाषराव, संशोधक विद्यार्थी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना:— पोलिस हा शब्द शहर किंवा नगरराज्य आणि राज्याची परिस्थिती व राज्यघटना या अर्थाच्या ग्रीक शब्दापासून निघालेला असून तो मुलकी राज्यव्यवस्था या अर्थाने प्रथम फ्रेंच भाषेमध्ये रूढ झाला. तर भारतात पोलिस या शब्दाकरीता 'दंडधारी' असा उल्लेख आढळतो. लोकांच्या जीवितवित्तांचे रक्षण करणे, गुन्हांना आळा घालणे, घडलेले गुन्हे शोधून आरोपीला पुराव्यानिशी न्यायासनासमोर हजर करणे, समाजात शांतता व सुव्यवस्था प्रस्थापित करणे. इ. कामांचा समावेश पोलिसांच्या कर्तव्यांत होतो. कौटिल्याने अर्थशास्त्रात प्रशासनातील १८ अधिकाऱ्यांची माहिती दिलेली आहे. त्यापैकी ६ अधिकारी हे पोलिस व्यवस्थेचे व सैन्य दलाचे कार्य करीत असत. दौवारिक, अंतरवांशिक, प्रदेशस्था, दंडपाल, दुर्गपाल, अंतपाल आणि अटविका असे सहा अधिकारी असत. 'दौवारिक' हा पोलिस व्यवस्थेचे कार्य करणारा पोलिस अधिकारी असे. राजवाड्याच्या सुरक्षेची जबाबदारी त्याच्यावर असे. 'अंतरवांशिका' हा जनानखाण्याचा पर्यवेक्षक असे. हा अधिकारी स्त्री प्रमाणे असे. हिचे कर्तव्य राजाबरोबर घनिष्ठ संबंध असणाऱ्या स्त्रियांवर लक्ष ठेवणे व कट-कारस्थान, घातपाता पासून राजाची सुरक्षा करणे होते. राजवाड्याच्या बाहेरील शांतता व सुरक्षा ठेवण्याचे महत्वाचे कार्य 'दौवारिका' चे असे. 'अंतरवांशिका' राजवाड्याच्या आतली शांतता व सुरक्षा ठेवण्याचे महत्वाचे कार्य करीत असत.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर महिलांच्या भूमीका व दर्जा यात बदल होत गेला आहे. आजच्या स्थिती मध्ये जुन्या प्रथा, परंपरा, या कालबाह्य झाल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेने महिला व पुरुष यांना समानतेचे हक्क दिले आहे. स्वतंत्र भारतातील महिला बाबत बालविवाह, हुंडा, प्रतिबंध कायदा, वारसा हक्क कायदा, विधवा पुनर्विवाह कायदा तसेच नोकऱ्यांमध्ये ३३ टक्के आरक्षणांमुळे भारतीय महिला या स्वावलंबी बनल्या आहेत. आधुनिक भारतात आजही अनिश्चिती रूढी परंपरा कमी जास्त प्रमाणात भेडसावताना दिसतात. भारतामध्ये महिलांच्या समस्याकडे दुर्लक्ष केले गेले आहे. तर भारतीय पुरुषप्रधान समाजात महिलांना कौटुंबिक व व्यावसायिक अशा दोन्ही समस्यांना तोंड द्यावे लागते. याला महिला पोलिस अपवाद कशा राहतील. भारतीय समाजात भूमीका व दर्जा ही व्यक्तीची प्रतिष्ठा वाढवत असते. त्याच प्रमाणे नोकरी करणाऱ्या महिला पोलिस देखील त्यांना मिळालेल्या कामाच्या संधीच्या माध्यमातून स्वतःची भूमीका व दर्जा टिकवण्याचा व तो उंचवण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. पण हे करत असताना स्वतःच्या कुटुंबाकडे होणारे दुर्लक्ष, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडत असताना महिला पोलिसांना तारेवची कसरत करावी लागते.

भूमीका व दर्जा:— भूमीका ही समाजशास्त्रातील एक महत्वपूर्ण संकल्पना आहे. दर्जा व भूमीका या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला एका विशिष्ट वेळी निश्चित दर्जा असतो. पण प्रत्येक व्यक्तीला समान दर्जा नसतो. महिलांच्या बाबत विचार केल्यास लोकसंख्येच्या संदर्भात निम्मी लोकसंख्या महिलांची असते. ती नैसर्गिक व जैविकही असते. नैसर्गिकदृष्ट्या तिला अनेक दर्जे असतात. आई, पत्नी, सून, मुलगी, बहिण, मावशी, आजीबाई, काकू, आत्या असे अनेक दर्जे महिलांना कुटुंबात व समाजात प्राप्त होत असतात. व त्या दर्जानुसार आपल्या भूमीका वठवाव्या लागतात. **रॉल्फ लिंटन याच्या मते**, 'सामाजिक

दर्जाचे क्रियाशील स्वरूप म्हणजे भूमीका होय.' **डेव्हिस याच्या मते**, 'व्यक्ती आपल्या स्थितीशी संलग्न असणाऱ्या क्रिया ज्या प्रकारे पार पाडते, त्याला तिची भूमीका असे म्हणतात.' **टॉलकॉट पार्सन्स याच्या मते**, 'भूमीकेचा स्थानात्मक पैलू म्हणजे दर्जा होय.'

संशोधनाची उद्दिष्टे:— १. महिला पोलिसांची कौटुंबिक भूमीका आणि दर्जा जाणून घेणे. २. पोलिस सेवेतील महिलांची भूमीका व दर्जा जाणून घेणे. ३. पोलिस सेवेत सेवा बजावत असताना महिला पोलिसांना भूमीका बजावताना कोणत्या अडचणींना सामोरे जावे लागते हे जाणून घेणे.

गृहितकृत्य:— १. महिला पोलिसांना कौटुंबिक भूमीका पार पाडणे कठीण जाते. २. पोलिस सेवेतील महिलां कार्यालयीन भूमिकेनुसार कार्य करू शकत नाही. ३. पुरुष पोलिसांपेक्षा महिला पोलिसांवर जोखिमीच्या कामाची जबाबदारी कमी प्रमाणात दिली जाते.

संशोधन पद्धती:— प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी पुणे शहरातील ५० महिला पोलिस कर्मचाऱ्यांची नमुना म्हणून निवड केली आहे.

संशोधन क्षेत्र:— प्रस्तुत संशोधनाचे क्षेत्र म्हणून पुणे शहराची निवड करण्यात आली आहे.

महिला पोलिसांची कौटुंबिक भूमीका व दर्जा :- प्रस्तुत विषयावर संशोधन करित असताना महिला पोलिस यांची कुटुंबपध्दती अभ्यासली असता असे दिसून आले की, ८० टक्के विभक्त कुटुंब पध्दती आढळून आली. तर २० टक्के संयुक्त कुटुंब पध्दती आढळून आले. तर विभक्त कुटुंब पध्दतीचे प्रमाण जास्त असण्यामागे कारण तपासले असता, काही कुटुंबातील सदस्यांचे संबंध विघडलेले होते जसे सासू, सासरे, ननद, दिर. तर काही कुटुंबातील महिला पोलिसांचे नोकरीचे ठिकाण दूर होते अथवा परगावी होते त्यामुळे स्थलांतर करावे लागते. परिणामी विभक्त कुटुंबाचे प्रमाण जास्त असल्याचे स्पष्ट होते. मर्यादीत कुटुंब असल्याने महिला पोलिसांचा कुटुंबात दर्जा उंचावलेला असल्याने त्यांच्या कौटुंबिक आणि सामाजिक भूमीकेत बदल घडून आला आहे. हा बदल कुटुंबाच्या व व्यावसायिक कार्यात अधिक प्रमाणात दिसू येतो. त्यामुळे कुटुंबाच्या सामाजिक जिवनात प्रंचड बदल घडून आला आहे. तर विभक्त कुटुंब पध्दती मुळे महिलांना स्वातंत्र्य मिळते. नोकरी करणाऱ्या महिला पोलिस म्हणून काम करते वेळी ३२ टक्के महिला पोलिस यांनी कुटुंबाकडे लक्ष देता येते असे सांगितले तर ६८ टक्के महिला पोलिस यांनी कुटुंबाकडे लक्ष देता येत नाही असे सांगितले. तर कुटुंबावर व मुलांच्या विकासावर परिणाम होतो का? हे अभ्यासले असता, ७२ टक्के महिला पोलिसांनी कुटुंबावर व मुलांच्या विकासावर परिणाम होतो सांगितले तर २८ टक्के महिला पोलिसांनी परिणाम होत नाही असे सांगितले. महिला पोलिस, पत्नी, आई, सहकारी इत्यादी भूमीका महिला पोलिसांना वटवाव्या लागतात.

पालक म्हणून भूमीका वठवत असताना मुलांच्या शिक्षणासाठी महिला पोलिस कोणत्या भूमीका पार पाडतात हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता ३० टक्के महिला पोलिस हे मुलांचा स्वतः अभ्यास घेतात, २८ टक्के महिला पोलिस मुलांना रोज शाळेत सोडतात व शाळेतून घेवून येतात, २२ टक्के महिला पोलिस शाळेत पालक मेळाव्याला उपस्थित राहतात, तर २० टक्के महिला पोलिसांनी मुलांकडे लक्ष देता येत नाही असे सांगितले. या ठिकाणी महिला

माता व महिला पोलिस म्हणून दोन्ही भूमीका पार पाडतांना दिसून येतात. तर पालक म्हणून मुले व मुलीच्या आरोग्याकडे कशाप्रकारे महिला पोलिस लक्ष देतात हे पाहिले असता असे निर्दर्शनास आले की, ६२ टक्के महिला पोलिस मुलांच्या समतोल आहाराकडे लक्ष देतात, १५ टक्के महिला पोलिस मुल आजारी असतांना डॉक्टरांकडे घेवून जातात, तर २३ टक्के महिला पोलिस मुल आजारी असताना कामातून रजा घेतात व मुलांकडे लक्ष देतात. यावरून असे दिसून येते की, महिला पोलिसांना मुलांच्या आरोग्याकडे अधिक प्रमाणात लक्ष देतात व आपली भूमीका योग्य प्रकारे पार पाडतात.

कुटूंबातील सदस्य म्हणून भूमीका पार पाडत असताना कौटुंबिक कार्यात व सांस्कृतिक समारंभात सहभाग घेता येतो का? हे पाहिले असता असे दिसून आले की, १४ टक्के महिला पोलिस अशा कार्यक्रमात पूर्णपणे सहभाग घेतात, ३८ टक्के महिला पोलिस काही प्रमाणात सहभाग घेतात, तर ४८ टक्के महिला पोलिसांना सहभागी होता येत नाही. यावरून असे दिसून येते की महिला पोलिस या आपली भूमीका पार पाडत असताना कुटूंबापेक्षा आपल्या सेवाकार्याला जास्त प्राधान्य देतात.

महिला पोलिसांची सामाजिक भूमीका व दर्जा :- स्त्री-पुरुष समानतेमुळे आज महिला अनेक क्षेत्रात आपली प्रगती करताना दिसून येत आहेत. तसेच महिलांच्या शिक्षणामुळे महिला या पुरुषांच्या बरोबरीने प्रत्येक क्षेत्रात मोलाचे कार्य करित आहेत. काही ठिकाणी त्या पुरुषाला सुध्दा लाजवेल अशी कामगिरी करताना दिसत आहेत. महिलांची स्वतंत्र ओळख समाजाने मान्य केली आहे. परिणामी महिला आपला सामाजिक दर्जा उंचावताना दिसतात. या बाबत महिला पोलिस समाजात व कार्यालयीन कार्य करत असताना त्या आपल्या भूमीका व दर्जा कशाप्रकारे वढविताना हे शोधण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन करण्यात आले आहे.

महिला पोलिसांना या सेवेत येण्याचे कारण तपासले असता असे दिसून आले की, ८५ टक्के महिला पोलिसांनी आर्थिक स्थिती उंचावण्यासाठी या सेवेत आल्याचे सांगितले, १० टक्के महिला पोलिस खाकी गणवेशाचे आकर्षणामुळे, तर ५ टक्के महिला पोलिस या माध्यमातून जनसेवा करण्यासाठी या सेवेत आल्याचे निर्दर्शनास आले. यावरून असे दिसून येते की, महिला पोलिस या क्षेत्रामध्ये आपली आर्थिक परिस्थिती उंचावून समाजात एक चांगला दर्जा प्राप्त करण्यासाठी या सेवेत दिसून येतात. महिला पोलिस काम करतात त्या ठिकाणी स्त्री-पुरुष असा भेद केला जातो का? हे अभ्यासले असता ४४ टक्के महिला पोलिसांच्या मते असा भेद पाळला जात नाही, तर ५६ टक्के महिला पोलिसांच्या मते स्त्री-पुरुष असा भेद पाळला जातो असे सांगितले. यावरून स्पष्ट होते की, पोलिस विभागातही स्त्री-पुरुष असा भेद केला जातो.

पोलिस सेवेत येण्यापूर्वी महिला पोलिसांना पोलिस या सेवेत महिला पोलिसांची काय भूमीका असते याबाबत अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, ४२ टक्के महिला पोलिसांना पोलिस सेवेत महिला पोलिसांची काय भूमीका असते हे महित होते, तर ५८ टक्के महिला पोलिसांना पोलिस सेवेत महिला पोलिसांची काय भूमीका असते हे महित नव्हते. महिला पोलिसांच्या भूमिकेविषयी माहिती कमी असण्याचे कारण जाणून घेतले असता असे दिसून आले की, प्रत्येक विभागातून महिला पोलिसांची भूमीका ही वेगळी असते, जसे कार्यालयीन काम, गुन्ह्यांची चौकशी, रस्ते वाहतूक महिला पोलिस, बंदोबस्त इत्यादी ठिकाणी काम करत असताना महिला पोलिसांची कार्यानुसार भूमीका बदलत असते.

पोलिस विभागात महिला पोलिसांची आवश्यकता आहे का? हे अभ्यासले असता ९८ टक्के महिला पोलिसांच्या मते, पोलिस विभागात महिला पोलिसांची आवश्यकता आहे, तर फक्त २ टक्के महिला पोलिसांच्या मते पोलिस विभागात महिला पोलिसांची आवश्यकता नाही. पोलिस विभागात महिला पोलिसांची आवश्यकता का असते हे जाणून घेतले असता ७५ टक्के महिला पोलिसांनी पोलिस विभागात महिला गुन्हेगारीच्या चौकशी करिता महिला पोलिसांची आवश्यकता असते असे सांगितले तर २५ टक्के महिला पोलिसांनी पोलिस विभागात महिला संबंधी समस्या सोडवण्यासाठी महिला पोलिसांची आवश्यकता असते असे सांगितले.

पोलिस सेवेत महिला पोलिस आल्याने पोलिस विभागात कोणते बदल दिसून आले. हे अभ्यासले असता ३२ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की महिला पोलिसांमुळे महिला गुन्हेगारांची चौकशी करणे सोपे झाले तर ४६ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की महिला पोलिस असल्याने पुर्वीपेक्षा महिला या महिला पोलिसांसमोर गुन्हेगारावर गुन्हा नोंदवण्यास पुढे येवु लागल्या तर १४ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की, महिला पोलिस असल्याने महिला वरिल अत्याचार झालेल्या महिला या महिला पोलिसा समोर असल्याने महिला धीटपणे अत्याचार संबंधी गुन्हा नोंदवण्यास पुर्वी पेक्षा अधिक प्रमाणत पुढे येवू लागल्या. तसेच ८ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की, महिला पोलिसांमुळे कौटुंबिक हिंसाचारतील महिला अन्यायाविरुद्ध न्याय मागण्यासाठी पुढे येत आहेत. यावरून स्पष्ट होते की, महिला पोलिस पोलिस विभागात असल्याने महिला न भिती बाळगता गुन्हा नोंदवण्यासाठी पुढे येवू लागल्या. त्यामुळे महिला पोलिस या पोलिस सेवेत महत्वाची भूमीका पार पडताना दिसतात.

महिला पोलिस पोलिस सेवेत त्यांच्या भूमिकेनुसार कार्य करू शकतात हे अभ्यासले असता ४४ टक्के महिला पोलिसांनी त्यांना त्यांच्या भूमिकेनुसार कार्य करता येते असे सांगितले तर ५६ टक्के महिला पोलिसांनी त्यांना त्यांच्या भूमिकेनुसार कार्य करता येत नाही असे सांगितले तर महिला पोलिसांना त्यांच्या भूमिकेनुसार कार्य करताताना कोणत्या अडचणी येतात हे पाहिले असता ३८ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की, महिला पोलिस म्हणून कार्य करतेवेळी दुय्यम वागणूक दिली जाते. तर ६२ टक्के महिला पोलिसांनी असे सांगितले की, महिला पोलिसांना कमी जोखिम असणारे कामे दिले जातात. यावरून असे दिसून येते की, प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी महिलांना त्यांच्या भूमिकेनुसार कार्य करता येत नाही हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :- १) महिला पोलिसात विभक्त कुटूंब पध्दतीचे प्रमाण जास्त आहे. २) मर्यादीत कुटूंब असल्याने महिलां पोलिसांचा समाजात दर्जा उंचावला आहे. ३) महिला पोलिस कार्य करत असताना कुटूंबाची भूमीका महिला पोलिसांना योग्य रित्या पार पाडता येत नाही. ४) पोलिस सेवेत सेवा बजावत असताना महिला पोलिसांना भूमीका बजावताना अनेक अडचणीना सामोरे जावे लागते.

संदर्भ सुची:-

१. जोशी लक्ष्मण शास्त्री, (१९८२), मराठी विश्वकोश. महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळ, खड १० वा.
२. Mishra K.K. (1987). Police Administration in Ancient India. Delhi.
३. Shankar Rao. C.N. (2009). Principals of Sociology with an Introduction to Social Thought, Chand & Company, New Delhi.
४. Wilkisan & Bhandarkar. (1984), Methodology and Techniques of Social Research, Himalaya Publishing House, Bombay.
५. Kothari C.R. (2006), Research Methodology Methods & Techniques, New Age International (P) Limited, Publishers, New Delhi.

भारतातील बेरोजगारीचा दर व कोविड-१९ ची वर्तमान स्थिती

डॉ. सी. पी. साखरवाडे, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे.पं.प (जवाहरनगर) मो. न. ९७६४५७१११९

प्रस्तावना: — भारत देश हा एक विकसनशील देश आहे. जागतिक लोकसंख्येच्या बाबतीत भारत देशाचा दुसरा क्रमांक आहे. भारत देशातील शहरी व ग्रामीण क्षेत्रात विविध लघु व कुटीर उद्योग तसेच मोठे उद्योग आपले कार्य करीत असून शहरी क्षेत्रात विविध उद्योग उपलब्ध आहेत व ग्रामीण क्षेत्रात कुटीर उद्योगावर आधारित उद्योग कार्यरत आहेत. भारत देशातील लोकसंख्या अतिरीक्त असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर देशात श्रमीकांचा साठा उपलब्ध असून देखील आपल्या भारत देशातील श्रमीकांना या विविध क्षेत्रात रोजगारी आवश्यक तेवढी उपलब्ध होत असलेला दिसून येत नाही. वर्तमानकाळात जागतिक महामारी आली असून भारत देशात कोविड-१९ या जागतिक महामारीने देशातील सर्वच राज्यात प्रवेश केला असून देशातील संपूर्ण जनतेला वर्तमान स्थितीत जीवन मृत्यू या संकटाचा सामना करावा लागत आहे. भारत सरकारने या संकटातून जनतेचे प्राण वाचविण्यासाठी कठोर टाळेबंदी २०२० व २०२१ या दोन वर्षात सक्तीने संपूर्ण जनतेसाठी लागू केली आहे. हे वर्तमान स्थितीतही लागू असलेले दिसून येत आहे. कोरोनाची पहिली लाट व दुसरी लाट भारत देशात आली असून या लाटेमुळे भारत देशातील ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील विविध प्रकारचे लघु व कुटीर उद्योग, मोठे उद्योग, व्यापार, व्यवसाय, बांधकाम क्षेत्र, वाहतूक क्षेत्र, कृषी क्षेत्र इत्यादीवर परीणाम होऊन बेरोजगारीत वाढ झालेली दिसून येते.

उद्दिष्टे: — १. राष्ट्रीय, शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा दर विचारीत घेणे. २. बेरोजगारीची वर्तमान दैनिक स्थिती (सीडीएस) पध्दती उपयोगात घेणे. ३. बेरोजगारीचा मागील ५ वर्षांचा दर व कोविड टाळेबंदी एप्रिल व मे २०२१-२०२२ या महिन्यातील वर्तमान बेरोजगारीचा दर यांची वर्तमान दैनिक स्थितीचे संदर्भात निरीक्षण करणे.

गृहीतकृत्ये:— १. वर्ष १९९९-२००० ते एप्रिल व मे २०२१-२०२२ या ७ वर्षातील बेरोजगारीचा दर यात वाढ झाली आहे. २. राष्ट्रीय, शहरी व ग्रामीण बेरोजगारीचा दर यामध्ये सुध्दा वाढ झाली आहे.

संशोधन पध्दती: — प्रस्तुत विषयाचे संशोधन करण्यासाठी व आकडेवारी एकत्रित करण्यासाठी प्राथमिक स्रोत व दुयम स्रोत यांचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक स्रोत: यामध्ये मागील ७ वर्षातील सांख्यिकीय आकडेवारी एकत्रित करण्यासाठी नमुना निवड पध्दती चा उपयोग केला आहे. व निष्कर्ष काढले आहे. दुयम स्रोत: यामध्ये सांख्यिकीय आकडेवारी एकत्रित करण्यासाठी पुस्तके, मासिके, दैनिक वर्तमान पत्रे यांचा उपयोग केला आहे. या पध्दतीत विशेष म्हणजे ५ वर्षातील सांख्यिकीय आकडेवारी एकत्रित करण्यासाठी सीडीएस पध्दती (बेरोजगारीची वर्तमान दैनिक स्थिती) उपयोगात आणली असून त्याचे परिक्षण व विश्लेषण करून निष्कर्ष काढले आहेत.

स्पष्टीकरण: वर्तमान दैनिक स्थिती (सीडीएस) पध्दतीने बेरोजगारीचा दर खालील तालिकेद्वारे दर्शविला आहे.

वर्तमान दैनिक स्थिती (सीडीएस) पध्दतीने बेरोजगारीचा दर

अ. क्र.	वर्ष	वर्तमान दैनिक स्थिती (सीडीएस) पध्दतीने भारत देशातील बेरोजगारीचा दर, (टक्केमध्ये)
१	१९९९-२०००	७.३ टक्के
२	२००४-२००५	८.२ टक्के
३	२००९-२०१०	६.६ टक्के
४	२०११-२०१२	५.६ टक्के
५	२०१२-२०१३	५.२ टक्के
६	मार्च, २०२०-२१	६.५ टक्के
७	मे, २०२०-२१	२३.५ टक्के
८	एप्रिल, २०२१-२२	७.९७ टक्के
९	मे, २०२१-२२	१२.०० टक्के

स्रोत: १. एनएसएसओ ६८ सर्वे एम्प्लायमेंट रिपोर्ट प्रकरण, ३ पेज न.२७ (१९९९ते२०१२).
२. श्रम ब्युरो शिमलाद्वारे प्रशिध्द हालीया रिपोर्ट नुसार (वर्ष २०१२ ते २०१३).
३. दैनिक वृत्तपत्र महाराष्ट्र टाइम्स दि.४ मे २०२१ (वर्ष २०२० ते २०२१).
४. दैनिक वृत्तपत्र महाराष्ट्र टाइम्स दि.२ जून २०२१ (वर्ष २०२१ ते २०२२)

वरील तालिकेवरून असे दिसून येते की वर्तमान दैनिक पध्दतीने भारत देशातील बेरोजगारीचे परिपूर्ण चित्र दर्शविले आहे. या तालिकेत एकूण ७ वर्ष दर्शविले असून या वर्षातील देशातील बेरोजगारीचे दर टक्केमध्ये दर्शविले असून सीडीएस पध्दतीने वर्ष १९९९-२००० मध्ये भारत देशातील बेरोजगारीचा दर ७.३ टक्के आहे. वर्ष २००४-२००५ मध्ये भारत देशातील बेरोजगारीचा दर ८.२ टक्के म्हणजेच पूर्वीपेक्षा वाढलेला आहे असे दिसून येते. वर्ष २००९-२०१० ते २०११-२०१२ या काळात बेरोजगारीचा दर कमी होण्याचे कारण कार्यकारी लोकसंख्येत अल्प वाढ हे आहे. वर्ष २०१२-२०१३ मध्ये भारत देशातील बेरोजगारीचा दर ५.२ टक्के

आहे. वर्ष २०२०-२०२१ मधील मार्च महिन्यात भारत देशातील बेरोजगारीचा दर ६.५ टक्के आहे. वर्ष २०२०-२०२१ मधील मे महिन्यात भारत देशातील बेरोजगारीचा दर २३.५ टक्के आहे. यावरून असे दिसून येते की वर्ष २०२०-२०२१ मधील मार्च महिन्यातील बेरोजगारीतील दराच्या जवळजवळ ३ पटीपेक्षा जास्त म्हणजेच (१७ टक्के) बेरोजगारीत वाढ झालेली दिसून येते. याचे कारण असे की देशव्यापी कडक लॉकडाउन होते. त्यामुळे देशातील संपूर्ण उद्योगधंदे, व्यापार, व्यवसाय बंद होते त्यामुळे बेरोजगारीत विक्रमी वाढ झाल्याचे दिसून येते. वर्ष २०२१-२०२२ मधील भारत देशातील एप्रिल महिन्यातील बेरोजगारीचा दर ७.९७ टक्के आहे

म्हणजे मागील वर्षाच्या तुलनेत फारच कमी झालेला दिसून येतो कारण कोविड-१९ या जागतीक महामारीमुळे राज्यव्यापी लॉकडाऊनमुळे पाहिजे त्या प्रमाणात कडक निर्बंध नव्हते, तर त्यात उद्योगधंदे, व्यापार, बांधकाम यांना सुरू ठेवण्याची परवानगी दिली होती. वर्ष २०२१-२०२२ मधील मे महिन्यातील भारत देशातील

बेरोजगारीचा दर जवळपास १२ टक्के आहे. म्हणजे मागील वर्षाच्या तुलनेत (४.३ टक्केनी) वाढला आहे कारण असे की उद्योगधंदे, व्यापार, बांधकाम यांना सुरू ठेवण्याची परवानगी महाराष्ट्र सरकारने दिली आहे.

भारतातील बेरोजगारी (सीडीएस) सर्वेक्षण रिपोर्टनुसार बेरोजगारीचा दर (टक्केमध्ये)

वर्ष	ग्रामीण बेरोजगारीचा दर (टक्केमध्ये)	शहरी बेरोजगारीचा दर (टक्केमध्ये)	भारत देशातील बेरोजगारीचा दर (टक्केमध्ये)
२०१२-१३	५.१	५.६	५.२
२०२१-२२	९.५८	१७.८८	१२.१५

स्रोत: १. बेरोजगारी (सीडीएस) सर्वेक्षण अहवाल, (वर्ष २०१२ ते २०१३ पर्यंतची आकडेवारी).
२. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी वर्ष २०२१ ते २०२२ (३०मे पर्यंतची आकडेवारी).

वरील तालीकेवरून असे दिसून येते की वर्तमान दैनिक पध्दतीने भारतात वर्ष २०१२-१३ मध्ये, ग्रामीण बेरोजगारीचा दर ५.१ टक्के असून शहरी बेरोजगारीचा दर ५.६ टक्के आहे. व भारत देशातील बेरोजगारीचा दर ५.२ टक्के आहे. वर्ष २०१२-१३ यांची तुलना वर्ष २०२१-२२ सोबत केली असता, असे दिसून येते की ग्रामीण बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (४.४८ टक्के) जवळपास दुप्पट झाली आहे तर शहरी बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (१२.२८ टक्के) तिप्पटपेक्षाही जास्त वाढ झाली आहे व भारतातील बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (६.९५ टक्के) दुपटीपेक्षाही जास्त वाढ झालेली आहे.

निष्कर्ष:- १. वर्ष २०२०-२१ मधील मार्च महिन्याच्या तुलनेत मे महिन्यातील बेरोजगारीतील दर यात जवळजवळ ३ पटीपेक्षा जास्त म्हणजे (१७ टक्के) बेरोजगारीत वाढ झालेली दिसून येते. २. वर्ष २०२१-२२ मधील मे महिन्यातील भारत देशातील बेरोजगारीचा दर मागील वर्षाच्या तुलनेत (४.३ टक्केनी) वाढला आहे. ३. वर्तमान दैनिक पध्दतीने ग्रामीण बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (४.४८ टक्के) जवळपास दुप्पट झाली आहे. ४. शहरी बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (१२.२८ टक्के) तिप्पटपेक्षाही जास्त वाढ झाली आहे. ५. भारतातील बेरोजगारीचा दर यातील वाढ (६.९५ टक्के) दुपटीपेक्षाही जास्त वाढ झालेली दिसून येते. ६. वर्तमान काळात बेरोजगारीचा दर यात प्रचंड वाढ होत असलेली निरीक्षणावरून दिसून येते.

सारांश:- भारत देशात कोविड-१९ या जागतीक महामारीने देशातील सर्वच राज्यात कोरोनाच्या पहिल्या व दुसऱ्या लाटेने प्रवेश

केला असून देशातील संपूर्ण जनतेला वर्तमान स्थितीत विविध व्यवसायातील तसेच उद्योग क्षेत्रात मार्च २०२०-२१ या महिन्याच्या तुलनेत मे २०२०-२१ मध्ये मोठ्या प्रमाणावर रोजगार कपात झाली. त्यामुळे रोजगारीपासून (१७ टक्के) बेरोजगारीत वाढ झाली आहे. याचे कारण असे की देशव्यापी कडक लॉकडाऊन होते. त्यामुळे देशातील संपूर्ण उद्योगधंदे, व्यापार, व्यवसाय बंद होते. त्यामुळे विक्रमी बेरोजगारीत वाढ झाल्याचे दिसून येते, हे परीक्षणाअंती स्पष्ट झाले असून वर्तमान दैनिक पध्दतीने (सीडीएस) ग्रामीण बेरोजगारीचा दर यातील वाढ वर्ष २०१२-१३ च्या तुलनेत वर्ष २०२१-२२ मध्ये (४.४८ टक्के) वाढ आहे. शहरी बेरोजगारीचा दर यातील वाढ वर्ष २०१२-१३ च्या तुलनेत वर्ष २०२१-२२ मध्ये (१२.२८ टक्के) तिप्पटपेक्षाही जास्त वाढ झाली आहे. भारतातील बेरोजगारीचा दर यातील वाढ वर्ष २०१२-१३ च्या तुलनेत वर्ष २०२१-२२ मध्ये (६.९५ टक्के) दुपटीपेक्षाही जास्त वाढ झालेली दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. देसले, किरण जी., स्पर्धा परिक्षा अर्थशास्त्र, पृ. क्र. ३१.
२. देशपांडे, प्राची, भारतीय अर्थव्यवस्था: विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र, पृ. क्र. ४७६ ते ४७७.
३. मासिक प्रतियोगिता पत्रिका, आक्टोंबर, २००५, पृ. क्र. १८.
४. दैनिक वृत्तपत्र, महाराष्ट्र टाईम्स, ४ मे, २०२१, पृ. क्र. ६.
५. दैनिक वृत्तपत्र, महाराष्ट्र टाईम्स, २ जून, २०२१, पृ. क्र. ६.

कोविड-१९ चे सामाजिक परिणाम

डॉ. निशा अशोक कळवे, सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, इंदिरा गांधी कला-वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर.

सारांश : सध्या जगभरात कोरोना विषाणूच्या साथीने थैमान घेतले आहे. या साथीपुढे जगातील बलशाही सत्ता देखील हतबल झालेल्या दिसत आहेत. अगदी सूक्ष्म स्वरूपातील या विषाणूने परिस्थिती चिंताजनक केली आहे. या साथीच्या वाढत्या प्रसारामुळे जगभरातील मानवी समूहाला 'जिवंत राहणे' हीच आपली प्राथमिकता आहे. हे अधोरेखित करायला भाग पाडले आहे. साथीच्या प्रकारातील या विषाणूचा प्रादुर्भाव जगभरातील अनेक श्रीमंतापासून ते गरीबांपर्यंत होतोय. या विषाणूचे स्वरूप, त्याचा प्रसार आणि व्याप्ती याचा ताळेबंद घालायच्या आतच या विषाणूने व्यस्त प्रमाणात पसरायला सुरुवात केलेली आहे. अनेक देशांनी आपली माणस वाचविण्यासाठी लॉकडाऊन केले. भारतात देखील जनता कर्फ्यू व लॉकडाऊनची घोषणा करण्यात आली. रूग्णांची वाढती संख्या व मृतांचे प्रमाण लक्षात घेऊन लॉकडाऊन टप्प्या-टप्प्याने वाढवत नेल्याचे दिसून येते. कोरोनाचे अर्थव्यवस्थेवर तसेच विविध क्षेत्रांवरगंभीर परिणाम झाले असून अर्थव्यवस्था ठप्प झाली आहे.

मुख्य शब्द: कोविड-१९, कोविड-१९ चे सामाजिक, आर्थिक परिणाम.

प्रस्तावना :- सध्या चीनसह संपूर्ण जगाला कोरोना विषाणूने विळखा घातला आहे. याची उत्पत्ती, प्रभाव, फैलाव, लक्षणे आणि बचावाच्या पद्धती यावरून सर्वत्र चर्चा आणि वादविवाद सुरू असून या समान शत्रूविरोधात प्रत्येकजण उभा राहतांना दिसतो. डॉक्टरांच्या मतांतही खाण्याच्या सवयी बदला यापासून तर मास्क वापरण्याची गरज आहे किंवा नाही इथवर मतमतांतरे दिसतात. या गोंधळात सामान्य जनता मात्र रोजच्या व्यवहारात गोंधळलेली आणि धास्तावलेली अधिक दिसते. कोविड-१९ नावाच्या नव्या विषाणूच्या फैलावाने या सर्वांवर मात करत जगता धुमाकूळ घातला आहे. डिसेंबर-जानेवारीत चिनच्या वुहान प्रांतात पहिल्यांदा आढळून आल्यानंतर अल्पकाळात त्याचा प्रभाव जगभर वाढत चाललाय. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार आतापर्यंत जगभर भीती, अस्थिरता, चिंता, असुरक्षितता व मृत्यू याच थैमान घालणाऱ्या या विषाणूच्या मृत्यूच्या भीषण छायेखाली जवळजवळ १८० देश होरपळून निघाले आहेत.

उद्देश:- १. कोरोना विषाणूची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे. २. कोरोना विषाणूचे समाजातील विविधघटकांवर झालेले परिणाम जाणून घेणे.

गृहितकृत्ये :- २०१९ मध्ये उद्भवलेल्या कोरोना या आपातकालीन विषाणूच्या प्रसारामुळे भारतीय समाजातील विविध घटकांवर दुरगामी व विपरित परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोध निबंधात प्रथम आणि दुय्यम स्रोताद्वारे तथ्य संकलन केले आहे. याकरिता निरनिराळ्या वेबसाईट, दैनिक वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, वृत्तपत्रामधील लेख, वर्तमानपत्रे, आरोग्य वार्ता इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

कोरोना व्हायरसचा विविधघटकांवरील परिणाम :- कोरोना व्हायरसचा समाजातील विविध क्षेत्रांवर पुढील प्रमाणे परिणाम झालेला दिसून येतो.

रोजगार :- मे २०२० मध्ये बेरोजगारीचा दर २३.५ टक्क्यांवर गेला होता. कोविड-१९ साथीच्या दुसऱ्या लाटेमुळे देशात सुमारे १ कोटी लोकांचा रोजगार गेला असून, ९७ टक्के कुटुंबांच्या उत्पन्नात घट झाली आहे. भारताला एप्रिल २०२० मध्ये कोरोनाचा फटका बसला, त्यावेळी १२.६ कोटी रोजगार गेले. यातील नऊ कोटी रोजदारीवरील श्रमिक होते. देशात लॉकडाऊन लावल्यानंतर सर्व श्रमिकांचा रोजगार बुडाला. निर्बंध उठल्यावर हळुहळू रोजदारीवरील कामे सुरू झाली, मात्र त्याच कामासाठीचे उत्पन्न खूप कमी होते, काहीना रोजगार मिळालाच नाही.

असंघटीत क्षेत्र :- आपल्याकडे ९० टक्के नोकऱ्या या असंघटित क्षेत्रात आहेत. अगदी रिश्वावाला, हातगाडीवाला, टॅक्सीवाले, रस्त्यावरचे खेळणी विक्रेते, चहावाले यापासून तर वेटर, गॅरेजवाले,

मॉल मधील तरूण-तरूणी, कागद-काच-भंगार-जमा करणारे, बांधकाम क्षेत्रात काम करणारे मजूर, अर्धकुशल, अकुशल कामगार अशा हातावर पोट असलेल्या लोकांच्या रोजगारावर कोरोनामुळे संकट आली आहे. नोटबंदीच्या तडाख्याने घायाळा झालेल्या अर्थव्यवस्थेतील हे घटक आता कुठेतरी कसंबस सावरत असतांना अचानक कोरोनाचे संकट कोसळले. साधे चहाचे उदाहरण घेता येईल. राज्याची लोकसंख्या बारा कोटीच्या घरात आहे. त्यापैकी अवघ्या एक कोटी लोकांनी जरी एका वेळेस हॉटेलमध्ये चहा घेणे सोडले आणि दहा रूपयांचा फटका केवळ चहावाल्यांना बसणार आहे. त्यातही मुळातच हातावर पोट असलेल्या या वर्गाकडून बचत केली जात नाही. शिल्लक काही उतरच नसल्यामुळे बचत करणार तरी कशी? अशा परिस्थितीत पोटाची खळगी भरण्यासाठी अनेक कुटुंब सावकारांकडून अन्नाच्या सव्या व्याज दराने पैसे घेऊन ते कर्जाच्या दुष्टचक्रात अडकण्याचीही शक्यता आहे.

शिक्षण :- कोरोनामुळे शिक्षणक्षेत्रात जगात जवळजवळ १५० कोटी विद्यार्थ्यांवर प्रचंड परिणाम झाला आहे. शाळा - कॉलेजेस बंद झाली आहेत आणि परीक्षाही ठप्प झाल्या आहेत. पुढच्या काळात शाळा - कॉलेजेसमध्ये न जाता, ई-बुक्स वाचणं आणि ई-लर्निंग अभ्यास करणं वाढेल. पण भारतासारख्या ठिकाणी अजून तरी ई-लर्निंगच्या वापरावर बऱ्याच मर्यादा पडतील. पण मुलं आता एकत्र खेळणार नाही. लहान मुलांवर खूप वार्ड परिणाम होईल. कोरोनानंतर टेलि-वर्किंग आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग वाढेल.

धार्मिक स्थळ :- आता लॉकडाऊनमुळे सगळी धार्मिक स्थळं बंद आहेत. पण पुढेही काळजी म्हणून मंदिरं, मशिदी, चर्च आणि इतर सर्वच धर्मांच्या धार्मिक स्थळं बराच काळ बंद करावी लागतील. गर्दी करणारे सगळे सण-समारंभ (गणपती उत्सव, नवरात्रीचा गरबा, दसरा, दिवाळी, नाताळ वगैरे) साजरे करणं बंद करावं लागेल.

क्रिडा :- आज अनेक उद्योगांनी 'वर्क फ्रॉम होम' करू असं ठरवलं तरी अनेक उद्योगांमध्ये ते शक्य नाही. उदाहरण घ्यायचं झालं तर स्पोर्ट्स इंडस्ट्री! क्रिकेट, फुटबॉल, टेनिस यांसारखे खेळ रद्द करण्यात आले आहेत किंवा अनिश्चित काळासाठी पुढे ढकलण्यात आले आहेत. यावर अनेक रोजगार अवलंबून होते. स्टेडियममध्ये काम करणाऱ्या लोकांपासून अनेकांची कामं यामुळे ठप्प झाली आहेत. जपानमध्ये २०२० मध्ये होणाऱ्या ऑलिम्पिक - स्पर्धा रद्द करण्यात आल्या आहेत. तसंच आय.पी.एल. स्पर्धा देखील पुढे ढकलण्यात आली आहे.

पर्यटन :- पर्यटन उद्योगावर झालेले परिणाम भयंकर आहेत. पर्यटनामुळे विमानप्रवास, एअर होस्टेस-पायलट यांचं काम,

विमानतळावरचे कर्मचारी, हॉटेलमधलं वास्तव्य, रेस्टारंट्स, टॅक्सीज हे सगळेच उद्योग ठप्प झाले आहेत. आज जगातला आणि देशामधला ८० टक्के ते ९० टक्के प्रवास बंद आहे. त्यामुळे कोटयावधी लोकांचा रोजगार गोठल्यासारखा झाला आहे.

करमणूक :- फिल्म आणि करमणूक उद्योग यांचही तसंच काहीसं झालं आहे. चित्रपटगृह बंद झाली आहेत. या ठिकाणी काम करणारे लोक घरी बसून आहेत. चित्रपटांचं चित्रीकरण थांबलं आहे. अनेक चित्रपटांची निर्मितीप्रक्रियादेखील बंद झाली आहे. एक चित्रपट बनवतांना त्यात केवळ निर्माता, दिग्दर्शक आणि कलाकारच नव्हे, तर शेकडो लोक तांत्रिक आणि इतर कामं करण्यासाठी गुंतलेले असतात. आता या सगळ्यांकडे कुठलंही काम नाहीये. चीनमध्ये कोराना जेव्हा धुमाकुळ घालायला सुरुवात केली. तेव्हा तिथल्या सरकारनं ७० हजार थिएटरसं ताबडतोब बंद केली. त्यामुळे कोटयावधी डॉलर्सचं नुकसानही झालं. संगीताच्या मैफिली बंद झाल्या आहेत.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक :- या काळात एका अनामिक भयाचं सावट प्रत्येकावर कायम राहिल. तसंच लोक सार्वजनिक ठिकाणी जाऊन खेळ, पुस्तक प्रकाशन, भाषण, सिनेमा, नाटक, रेस्टारंट्स अशा गोष्टींसाठी एकत्र कसे येतील. हाही एक मोठा प्रश्न आहे. प्रत्येक वेळी मास्क लावून, सेनिटायझर वापरून, परस्परांमध्ये सहा फुट अंतर ठेवून घाबरत – घाबरत कार्यक्रम करणं कठीण होईल! जे जातील, तेही शंकेनेच, त्यामुळे सामाजिक आणि सांस्कृतिक आयुष्यावर कोरोनाचा भयंकर परिणाम होणार आहे.

पगारकपात :- जगभरातल्या अनेक कर्मचाऱ्यांची पगारकपात होतेय किंवा त्यांना सरळ कामावरून कमी केलं जात आहे. टेस्ला या कंपनीनं आपल्या सगळ्या कर्मचाऱ्यांचा पगार १० टक्क्यांनी कमी केले आहेत. जगातली सगळ्यात मोठी हॉटेल कंपनीची चेन मॅरिएट यांनी १० हजार कर्मचाऱ्यांना कामावरून तात्पुरतं कमी केलं आहे. नॉर्वेजियन आणि स्कॅंडिनेव्हियन एअरलाइन्स यांनी आपल्या ९० टक्के कर्मचाऱ्यांना ले-ऑफ दिला आहे. इंटरनेशनल लेबर ऑर्गनायझेशननं असं भाकीत केलंय की, जगातले ३८ टक्के लोक आपलं काम गमावून बसले आहेत किंवा त्यांची पगार – कपात करण्यात आली

आहे. जगामध्ये एकूण १०० कोटी कर्मचारी आपलं काम गमावून बसले आहेत. २७० कोटी कर्मचारी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षरीत्या परिणाम भोगताहेत.

निष्कर्ष:- १. कोवीड-१९ मध्ये उद्भवलेल्या कोरोना या आपातकालीन विषाणूच्या प्रसारामुळे भारतीय समाजातील विविध घटकांवर दुरगामी व विपरीत परिणाम झाला आहे. २. कोवीड-१९ महामारीनंतर अनेक आव्हाने निर्माण होतील, हे स्पष्ट दिसते. ३. बेरोजगारी, भूक, मंदी स्थलांतरीतांचे पुर्नवसन व आरोग्य सोयींचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने असतील. ४. कोवीड-१९ मुळे मोठे आर्थिक नुकसान झाले आहे. ५. लॉकडाऊन किंवा संचारबंदी हा कोवीड-१९ महामारीवरील उपाय नाही हे निदर्शनात आले.

शिफारस :- १. रोजगार निर्मितीची धरणे विस्तृत प्रमाणात राबविण्यात यावीत. २. कोरोनानंतर मिळेल ते काम करण्यास तयार राहावे. ३. उत्पादक गुंतवणूक व कर्जावर भर द्यावा. ४. नविन व्यवसाय करतांना पारंपारिक व कौशल्येवर उद्योगांची निवड करावी. ५. आरोग्य विषयक सोयींना प्राथमिकता दिली जावी. ६. देशातील सर्व नागरिकांचे लवकरात लवकर लसीकरण करावे. ७. कोरोनापासून बचावासाठी रोग प्रतिकारक्षमता वाढविण्याबाबत माहिती पुरविण्यात यावी. ८. कोविड योद्धांना सर्वतोपरी आर्थिक, सामाजिक मदत द्यावी.

भविष्यकाळात कोरोना नियंत्रणासाठी सर्वोतोपरी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तरच आर्थिक व सामाजिक परिणामांपासून देशाला वाचविता येईल. तसेच जनतेनेही शासकीय नियमांचे पालन करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

१. कोसंबी राजरत्न, 'कोराना : भारतातील सामाजिक,आर्थिक परिस्थिती; वायर, मराठी, २९ मार्च २०२०.
२. कामत मनोज, 'कोरानाचे आर्थिक परिणाम', दैनिक गोमंतक, २४/०२/२०२०.
३. देशमुख दीपा, 'कोरानाचं विश्व, कोरानाचे मानवी जीवनावर होणारे तात्कालिन आणि दूरगामी परिणाम' साप्ताहिक साधना, ९ मे २०२०.
४. महाराष्ट्र टाईम्स, '९७ टक्के भारतीय झाले अधिक गरीब', ३१ मे २०२१.
५. दैनिक लोकमत, 'दुसऱ्या लाटेत झाले ९ कोटी बेरोजगार', २ जून, २०२१.

शैक्षणिक ग्रंथालयामध्ये डिजिटल संग्रह विकास: एक आढावा

डॉ. आनंद मलेवार, प्रा. सुनिल कान्होलकर (ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र), एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर. जि. भंडारा.

प्रस्तावना: एकविसावे शतक हे माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनांच्या वेगवान वाढीचा शैक्षणिक ग्रंथालयांना नवीन आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. तंत्रज्ञानाच्या विकासाद्वारे विशेषतः डिजिटल माध्यमांद्वारे विविध प्रकारच्या स्वरूपात ही माहिती विलक्षण दराने पसरली आहे. विद्वान माहितीचे जनक आणि प्रकाशक म्हणून ग्रंथालयाकडे पाहिले जाते. डिजिटल ग्रंथालयात मजकूर, ऑडिओ, व्हिडिओ आणि प्रतिमा यासारख्या विविध माध्यमातील माहितीची उद्दिष्टे आहेत. डिजिटल स्वरूपात माहिती वाढत असून ग्रंथालय वेगवेगळ्या उपयोक्त्यांना माहिती सेवा प्रदान करते. शिक्षण, संशोधन, व्यवसाय इत्यादी क्षेत्रात विविध संस्था आणि ग्रंथालये डिजिटल ग्रंथालयाचा उपयोग करतात. जगत माहिती सेवांची लिंक इंटरनेटने त्वरित दिलेली आहे. भारतीय भाषेतील डिजिटल स्रोत जीआयएसटीच्या उपयोगाने वाढू लागले आहेत. जीआयएसटी तंत्रज्ञान आता एका दशकापेक्षा जास्त काळापासून ओळखले जात असून माहिती तंत्रज्ञानामधील भारतीय भाषेच्या अनुप्रयोगांच्या मानकांचा समसमान अर्थाने नावरूपास आलेले आहे. प्रारंभिक विकास १९८३ मध्ये एकात्मिक देवनागरी टर्मिनलसाठी भारतीय तंत्रज्ञान संस्था—कानपूर येथे सुरू झाला आणि या तंत्रज्ञानाला सीडॅक (सीडीएसी) ने विकसित केलेले आहे. जीआयएसटी वापरणाऱ्या भाषा स्रोतांकडे जीआयएसटी कार्ड किंवा टर्मिनल किंवा सुसंगत सॉफ्टवेअर उपयोगात आणून शिरकाव किंवा प्रवेश केला जाऊ शकतो. परंतु जगाच्या कुठल्याही भागांमधून भारतीय भाषेतील डिजिटल स्रोतांमध्ये प्रवेश मिळावा अशी आपली इच्छा असल्याने आपल्याला युनिकोड सुसंगत सॉफ्टवेअर प्रणाली उपयोगात आणावी लागेल. अमेरिकेने १९९० मध्ये सरकारच्या मदतीने डिजिटल ग्रंथालयांचा विकास करण्यास सुरुवात केली आहे. भारतातील काही केंद्रीय ग्रंथालये स्वतःला डिजिटल ग्रंथालयाच्या वातावरणात बदलविण्याच्या प्रक्रियेत आहेत आणि काही केंद्रीय ग्रंथालये त्यात यशस्वीसुद्धा झालेली दिसून येत आहेत. डिजिटल स्रोतांद्वारे गुणवत्तेची माहिती मिळविण्यात डिजिटल ग्रंथालयाचा मोठा फायदा आहे. उदा. १) येथे जगातील कोणतीही माहिती उपलब्ध होऊ शकते. २) किमान किंमत. ३) एखादी विशिष्ट माहिती पुनर्प्राप्त करण्यासाठी प्रभावी शोध शक्य आहे. ४) इलेक्ट्रॉनिक संसाधनांमध्ये अनेक शिरकाव शक्य आहेत. ५) हे वितरित शिक्षण वातावरण वाढवते ज्याद्वारे एका वेळी सर्वच उपयोग कर्त्यांचा फायदा होऊ शकतो. ६) डिजिटल स्रोतांमध्ये मोठ्या प्रमाणात डेटा तयार आणि संग्रहित केला जाऊ शकतो. ७) उपयोग कर्त्यांसाठी शिरकाव योग्य. ८) डिजिटल स्रोत तयार आणि व्यवस्थापित करण्यासाठी ग्रंथालय स्वयंचलित (ऑटोमेशन) करणे आवश्यक आहे. ९) ग्रंथालयामध्ये उपलब्ध असलेल्या नेटवर्किंग सुविधा. जसे— लॅन आणि वॅन. प्रतिप्राप्तीत्व आणि जतन या दोन्हीसाठी डिजिटीकरण आवश्यक आहे. डिजिटल संग्रह हा डिजिटल ग्रंथालयाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे: १) शैक्षणिक ग्रंथालयातील वेगवेगळे डिजिटल संग्रह जाणून घेणे. २) शैक्षणिक ग्रंथालयातील वेगवेगळ्या डिजिटल संग्रहांचे महत्त्व शोधणे.

कार्यपद्धती: सदर अभ्यास दुय्यम माहितीवर आधारित आहे. ज्यामध्ये पुस्तके, जर्नल्स, संशोधन लेख आणि इतर संशोधनात्मक

प्रकाशित दस्तावेज इत्यादींचा समावेश असून विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक पद्धतीवर आधारित आहे.

शैक्षणिक ग्रंथालयात डिजिटल संग्रह: पारंपारिक ग्रंथालये अद्यापही महागडे मुद्रित साहित्य हाताळत आहेत. माहितीचे उपयोगकर्ते मुद्रित साहित्याने समाधानी नाहीत. त्यांना अधिक गतिशील इलेक्ट्रॉनिक कागदपत्रांसह मुद्रित माहितीची पूर्णता करावची आहे. अलीकडील काळात दिवसेंदिवस डिजिटल स्वरूपात माहिती वितरणासाठी उपयोगकर्त्यांची मागणी वाढत आहे. आजकाल पुस्तके, नियतकालिके, परिषदेचे अहवाल, मासिके इ. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे प्रकाशित होतात. माहितीच्या डिजिटल संग्रहात इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स, पुस्तके, पूर्ण मजकूर (फुल टेक्स्ट), सीडी—रॉम, डेटाबेस इत्यादी विविध संसाधने समाविष्ट आहेत. इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशनाची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. हे इंटरनेट आणि इतर मायक्रोसॉफ्ट नेटवर्कवर ऑनलाइन उपलब्ध केलेले आहे. माहितीचे जतन, शिरकाव आणि मोठ्या प्रमाणात माहिती व्यवस्थापित करण्यासाठी डिजिटल स्वरूपात माहिती संकलनाचे फायदे ग्रंथालयातील व्यावसायिक तसेच उपयोगकर्त्यांद्वारे देखील ओळखले गेले आहे.

सीडी—रॉम प्रकाशने: शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये मोठ्या प्रमाणात माहिती संग्रहित आणि पुनर्प्राप्त करण्यासाठी सीडी—रॉम हे सर्वात किफायतशीर आणि आर्थिक आवाक्यातील साधन आहे. जे पूर्ण गती व्हिडिओ (फुल मोशन व्हिडिओ), ऑनिमेशन, ग्राफिक्स, मजकूर आणि उच्च रिझोल्यूशन आवाज संचयित करू शकते आणि यांच्या संग्रहणासाठी मोठ्या आकाराच्या इमारती किंवा जास्त मोठ्या आकाराची अलमारी किंवा शेल्फची गरज भासत नाही तसेच यांच्या माध्यमातून शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या उपयोगकर्त्यांना त्वरित किंवा तत्काळ संदर्भ सेवा उपलब्ध होत असते.

फायदे: अ) सीडी—रॉम संग्रहणाद्वारे शैक्षणिक ग्रंथालयांची क्षमता आणि गुणवत्ता वाढविली आहे. ब) पुस्तके आणि जर्नल्सपेक्षा वापरकर्ते यशस्वीरित्या जलदगतीने त्यांची आवश्यक माहिती शोधू शकतात. क) यामध्ये उच्च डेटा अखंडता आणि अधिक टिकाऊपणा आहे. ड) हे उच्च संग्रहण क्षमता प्रदान करते. इ) यांच्या माध्यमातून जर्नल्स, एनसायक्लोपेडियाजच्या जुन्या अंकांचा (बॅक व्हॉल्यूम) मोठा साठा ठेवणे शक्य आहे. फ) ग्रंथालयामध्ये सीडी—रॉम युनियन कंट्रॉलिंग ग्रंथालयामध्ये स्रोत सामायिकीकरण (रिसोर्स शेअरिंग) करण्यासाठी प्रभावी माध्यम आहे.

ऑनलाईन डेटाबेस: डिजिटल ग्रंथालय संग्रहात मुख्यतः ऑनलाईन डेटाबेस असतात ज्यामध्ये थेट प्रतिप्राप्ती केली जाऊ शकते. यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक प्रकाशन प्रसार माध्यमे, ओपॅक, इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स आणि इलेक्ट्रॉनिक वृत्तपत्रे यांचा समावेश होतो. त्याचे फायदे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. — अ) इंटरनेट सुविधांद्वारे त्याचे आदान—प्रदान केले जाऊ शकते. ब) हे जलद आणि अद्ययावत असतात. क) हे जागेची समस्या कमी करू शकतात.

इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स आणि वृत्तपत्रे: इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स हे डिजिटल ग्रंथालय संकलनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत. हे विविध इंटरनेट सेवा प्रदात्यांवर उपलब्ध आहेत. आपण नेटवर्कद्वारे काही क्षणांत उपलब्ध असलेली इलेक्ट्रॉनिक जर्नल्स आणि वृत्तपत्रांचे सर्व नवीन—जुन्या अंकांमधील आवश्यक माहिती वाचू, पाहू किंवा डाऊनलोडही करू शकतो.

दृकश्राव्य मल्टीमीडिया पॅकेजेस: माहिती मिळविण्यासाठी आणि शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये संग्रह विकासाची सद्य प्रचलित असलेल्या प्रक्रियेचे एक मजबूत साधन म्हणून दृकश्राव्य माध्यमाकडे पाहिले जाते. शिक्षण आणि प्रशिक्षण क्षेत्रात याची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. दृकश्राव्य माध्यम हे एका माध्यमावरील मजकूर, ग्राफिक्स, ऑडिओ, व्हिडिओ आणि ॲनिमेशनचे उत्कृष्ट एकत्रीकरण आहे.

ई-मेल आणि फॅक्स मीडिया: ई-मेल आणि फॅक्स मीडिया आधुनिक इलेक्ट्रॉनिक संप्रेषण प्रणाली म्हणून ओळखली जात आहेत. हे सद्दूर प्राप्तकर्ता (रिमोट रीसीव्हर) कागद पुनरुत्पादनावर फोटो, नकाशे, रेखांकने आणि मुद्रित कागद यासारख्या प्रतिमा प्रसारित करण्याकरिता सहाय्यक आहेत. माहिती प्राप्त करण्यासाठी हे एक जलदगतीचे प्रभावी माध्यम आहे. परंतु आजकाल फॅक्स माध्यमाचा उपयोग फारसा चलनात नाही किंबहुना तो अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगामुळे पडद्याआड झालेला दिसून येतो.

टेली-मजकूर (टेली-टेक्स्ट) आणि व्हिडिओ मजकूर: विश्वकोश, शब्दकोष, आर्थिक माहिती यांना अद्ययावत करण्याचे काम व्हिडिओ टेक्स्टद्वारे करता येते. एसडीआय, ग्रंथसूची आणि दस्तावेज वितरण सेवा देखील करणे शक्य आहे. उपयोगकर्त्यास टेली-मजकूरद्वारे विस्तृत विषयांची वर्तमान माहिती प्रदान करता येऊ शकते. ही प्रवेश-प्रक्रिया सुलभ देखील आहे शिवाय माहिती मिळविण्यासाठी कमी खर्चिकही आहे. वर्तमानकाळात भ्रमणध्वनीमध्ये वापर करण्यास ॲन्डाईड प्रणालीवर चालणारे टेली-मजकूरचे ॲप्लीकेशनसुद्धा उपलब्ध करून देण्यात आले आहे.

इंटरनेटद्वारे संग्रह: इंटरनेट हे जगभरातील संगणक प्रणालीचे नेटवर्क आहे. शैक्षणिक ग्रंथालयाच्या नोंदणीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वैध माहिती मिळू शकते. इंटरनेट नेटवर्क माहिती केंद्र हे इंटरनेट अधिवेशनांशी संबंधित असलेल्या संस्थांपैकी एक आहे. इंटरनेट सर्व्हरमध्ये ऑनलाईन सेवा आणि इंटरनेट सॉफ्टवेअर पॅकेजेस उपलब्ध आहेत. ईआरनेट, निकनेट, सिरनेट, इन्फ्लिबनेट यांसारख्या काही इंटरनेट सुविधा भारतात उपलब्ध आहेत.

थोडक्यात फायदा: १) आटोमेशनच्या संदर्भात डेस्कटॉप इंटरनेट कार्यक्षम आणि सोयीस्कर असू शकते. २) इंटरनेटची किंमत जास्त नसते. ३) इंटरनेट सामाजिक तसेच भौगोलिक अंतरदेखील कमी करण्यात महत्त्वाची भूमिका निभावते. ४) इंटरनेट संशोधन समुदायाच्या शैक्षणिक आवडींचे समर्थन करू शकते तसेच ते टिकवून ठेवू शकते. ५) इंटरनेट हे संप्रेषण दुव्यातील पेपरलेस साधन आहे.

स्त्रोत (संसाधन) सामायिकरणद्वारे संग्रह (रिसोर्स शेअरिंग): ग्रंथालयात सर्व स्त्रोतांचे स्वतंत्रपणे उपयोग करणे शक्य नाही. ग्रंथालय नेटवर्क संप्रेषणाचे नवीन सुधारित तंत्र आणि इंटरनेट महागड्या स्त्रोतांच्या सामायिकरणासाठी माहिती प्रदान करण्यासाठी कमी किंमतीत मिळू शकते. हे शैक्षणिक ग्रंथालयांमध्ये संग्रह गुणवत्ता देखील विकसित करते. स्त्रोत सामायिकरण नेटवर्क स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर उपलब्ध आहेत. स्थानिक माहिती केंद्रीय कॅटलॉगच्या रूपात संग्रहित केली जाते. प्रादेशिक स्तरावर माहिती संग्रहित केली जाते आणि सेवा विस्तृत विषय क्षेत्रावर प्रदान केल्या जातात.

ग्रंथालय संघाद्वारे (कन्सोर्टिया) संग्रह: कन्सोर्टिया म्हणजे, ग्रंथालयांचा समूह सामान्य हितसंबंधांसह संघाच्या रूपात एकत्रित येणे. ग्रंथालय संघ शैक्षणिक ग्रंथालयात स्वस्त दरात इलेक्ट्रॉनिक गुणवत्तेची संसाधने उपलब्ध करून देत आहे. वेब आधारित इलेक्ट्रॉनिक स्त्रोतांद्वारे संशोधक आपल्या गरजा पूर्ण करण्यास सक्षम होऊ शकतात.

१) **इंडेस्ट (इंडियन नॅशनल डिजिटल ग्रंथालय इन इंजीनियरिंग सायन्स ॲंड टेक्नॉलॉजी) :** ग्रंथालय संघ डिजिटल स्त्रोतांवरील ग्रंथालय संघाची (कन्सोर्टिया) लोकप्रिय प्रणाली आहे. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने नेमलेल्या तज्ज्ञ गटाच्या शिफारशीनुसार सन २००३ मध्ये आयआयटी दिल्ली येथे मुख्यालय तयार केले होते. ग्रंथालय संघ मानव संसाधन विकास मंत्रालयाद्वारे भारतातील अनुदानात ३८ आघाडीच्या मुख्य अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान संस्थांसाठी पूर्ण मजकूर इलेक्ट्रॉनिक संसाधने आणि ग्रंथसूची डेटाबेसची सदस्यता प्रदान केली जाते. सध्या इंडेस्ट ई-शोधसंधूमध्ये विलिन झाले आहे.

२) **विद्यानिधी :** विद्यानिधी म्हणजे संस्कृतमधील ज्ञानाचा खजिना. हा डॉक्टरेट शोधनिबंध तयार करणे, संग्रहित करणे आणि त्याचे प्रतिप्राप्तीत्व करणे सुलभ करण्यासाठी भारताचे प्रमुख डिजिटल ग्रंथालय उपक्रम आहे. विद्यानिधी हे माहिती पायाभूत सुविधा डिजिटल ग्रंथालय, संसाधने, साधने आणि पोतुंगीजांचे पोर्टल आहे. विद्यापीठ, शैक्षणिक संस्था आणि इतर भागधारकांच्या सहभागाने आणि भागीदारीतून ई-प्रबंधासाठी एक राष्ट्रीय संग्रहालय आणि एक ग्रंथालय संघ म्हणून विद्यानिधीची संकल्पना अस्तित्वात आलेली आहे.

३) **यूजीसी-इन्फोनेट ग्रंथालय कन्सोर्टियम :** विद्यापीठ अनुदान आयोगाने “यूजीसी-इन्फोनेट डिजिटल लायब्ररी कन्सोर्टियम” या नाविण्यापूर्ण कार्यक्रमाद्वारे विद्यापीठांच्या ग्रंथालयांना मदत करण्यासाठी पुढे आले आहे. जेणेकरून त्यांना विद्यापीठाच्या अभ्यासू उपयोग कर्त्यासाठी मोठ्या संख्येने ऑनलाईन उपलब्ध असलेल्या जर्नल्समध्ये प्रवेश करता येईल. सध्या भारतातील २७७ विद्यापीठे या अंतर्गत कार्य करित आहेत.

निष्कर्ष: आधुनिक तंत्रज्ञानाने ग्रंथालय आणि माहितीच्या क्रियाकलापांमध्ये एक क्रांती आणली आहे. डिजिटल ग्रंथालय संग्रहात इलेक्ट्रॉनिक माहिती प्रवेश सुविधा विकसित करून शैक्षणिक वापरकर्ता समुदायाला संधी दिली आहे. इलेक्ट्रॉनिक संग्रह अधिक लवचिक आणि गतिशील असतात. आजकाल ग्रंथपालांवर स्वतःला नवीन तंत्रज्ञानाने सज्ज करण्याची जबाबदारी आहे. डिजिटल कलेक्शन व्यवस्थापनातही याला काही अडचणी आहेत. यामध्ये पायाभूत सुविधा, स्वीकार्यता, प्रवेश प्रतिबंध, वाचनक्षमता, सामायिकरण, प्रमाणीकरण, जतन, कॉपीराइट, वापरकर्ता इंटरफेस इत्यादींचा समावेश आहे. आमच्या बौद्धिक संसाधनांचे योग्य पोषण-विकास करण्यासाठी आणि कल्पना आणि मुक्त प्रवेश राखण्यासाठी ग्रंथालय आवश्यक आहे. अल्ट्रा बुद्धिमान बुद्धीचे कार्य ग्रंथालयासाठी यशस्वी दृकश्राव्य माध्यम (मल्टीमीडिया) प्रणालीच्या विकासासाठी पारंपारिक प्रणालीपेक्षा बऱ्याच प्रकारच्या कौशल्यांची आवश्यकता असते. स्त्रोतांच्या विकासाकडे नियोजित आणि पद्धतशीर दृष्टिकोन नसल्यामुळे बऱ्याच शैक्षणिक ग्रंथालयांकडे त्यांच्या संस्थांच्या शैक्षणिक आणि संशोधनाच्या कार्यक्रमास पाठिंबा देण्यासाठी पुरेशी माहिती स्त्रोत-संसाधने नसतात. डिजिटल ग्रंथालयाचे महत्त्व जगातील बहुतेक राष्ट्रांनी ओळखले आहे.

संदर्भ :

1. Bala Harsh. (2010). *Digital Libraries: Preservation And Archiving*. GNOSIS, Jawahar Park, Delhi.
2. Jeremy Myntti And Jessalyn Zoom. (2018). *Digital Preservation in Libraries: Preparing for A Sustainable Future (An ALCTS Monograph)*. ALA, Chicago.
3. F. Chanchinmawia. (2014). *Use Of UGC-INFONET Digital Library Consortium By Faculty Members And Research Scholars In School Of Physical Sciences, Mizoram University: A Study. M. Phil. Dissertation Submitted To Mizoram University, Tanhril Aizawl Mizoram, 2014.*

पुलं च्या 'वंग चित्रे' ह्या प्रवास वर्णनातील कुटुंबसंस्था: काही निरीक्षणे

डॉ. आर. आर. दिपटे, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर. Email : rajeshdipte@gmail.com, Mob.: 8308107399.

सारांश : प्रवासवर्णन महत्त्वाचा वाङ्मय प्रकार, लेखकाचा स्वानुभव, तटस्थ वृत्ती, निरीक्षणे, मराठी साहित्यात मोठी परंपरा, पुलचे स्थान महत्त्वाचे, विनोद कल्पना, रंजकता, वंग चित्रे, बंगाली भाषा शिकण्यासाठीचा तीन महिन्यांचा प्रवास, पुलनी तेथील समाज, संस्कृती, कुटुंब, शहर, लोकगीत, लोककला, सण, उत्सव, परंपरा, कुटुंब, निसर्ग इत्यादी वर्णन यात येते. बंगाली माणूस, याचे स्वभावदर्शन, बंगाली, तत्त्वज्ञान, संगीत, विचारवंत, समाज सुधारक, क्रांतिकारी इत्यादी सुंदर वारसा, गुरुदेव शांतिनिकेतन, त्यागमयी लोक, कुटुंबवत्सल माणूस, कौटुंबिक गमतीजमती आदरातिथ्य इत्यादीचा वर्णन या 'वंग चित्रे' यात आहे. पुलं तीन ही प्रवासवर्णन 'पूर्वरंग', 'अपूर्वाई', 'जावे त्यांच्या देशा' हा विदेशातील प्रवास आहे. तर वंग चित्रे हा भारतातील बंगालचा प्रवास आहे.

बीजशब्द : बंगाल, प्रवासवर्णन, कुटुंब.

प्रस्तावना : प्राचीन काळापासून तीर्थाटन, अर्थाजन, निरनिराळ्या आश्चर्यकारक गोष्टीचा परिचय, विवाहासाठी, रोजगारासाठी, शिक्षण, खेळ, पर्यटन, वेगवेगळ्या वन औषधी, वनस्पतीचा शोध, खाणी, वायूसाठा, राजकीय व्यवहार, आयात-निर्यात, युद्ध, दुष्काळ, रोगाच्या साथीमुळे, मनोरंजन, जिज्ञासा इत्यादी गोष्टीसाठी प्रवास करण्याची पद्धत प्रचलित असून साहित्य क्षेत्राच्या संबंधात बोलावयाचे झाल्यास यात यात्रा व प्रवास परंपरा उत्कृष्ट रितीने सादर झाली आहे. विष्णूभट गोडसे, पांडुरंग वामन काणे, अनंत कानेकर, रा. भि. जोशी, प्रा. गंगाधर गाडगीळ, यशवंत मनोहर, पुलं देशपांडे अशी मराठी साहित्यात प्रवासवर्णनकारांची मोठी परंपरा दिसून येते.

महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात गेल्या पन्नास वर्षांपासून लोकांच्या मनात अधिराज्य करणारे, विनोदकार, नाटककार, प्रवासवर्णनकार म्हणून पुलं ओळखले जातात. त्यांचा 'अपूर्वाई' हा इंग्लंड, इटली, जर्मनी या युरोपीय प्रवासावर आधारित असून 'पूर्वरंग' हा दक्षिण आशियातील श्रीलंका, मलेशिया, हाँगकाँग, सिंगापूर, इंडोनेशिया, थायलंड, बालीबेट, जपान ह्यातील प्रवासावर आधारित असून बंगाली शिकण्याच्या निमित्ताने त्यांनी बंगालला भेट दिली होती (वंग चित्रे), तर युरोप व अमेरिकेतील प्रवास 'जावे त्यांच्या देशा' हे त्यांचे चार प्रवासवर्णनपर ग्रंथ असून पुलनी तेथील समाज, लोकजीवन, चालीरीती, परंपरा, कुटुंब, माणसांचे चरित्र, निसर्ग शहर व खेडी या सर्वांवरील सुंदर निरीक्षणे व भाष्ये नोंदविली आहेत. त्यांनी आपल्या अभिजात विनोद बुद्धीने प्रवासवर्णनात वेगळेपणा आणला. जीवनातील नानाविध सुसंगतीचे व विसंगतीचे त्यांनी मिश्रकल्पने वर्णन केले आहे.

१९६० साली बंगाली भाषा शिकण्याच्या किंवा सलगी करण्याच्या निमित्ताने त्यांना हे बंगाल दर्शन घडले होते. या प्रवासात त्यांनी बंगाली जीवनातील तेथील कुटुंब संस्थेच्या अनेक छटा उलगडून दाखविल्या आहेत. आपली ही भूमिका अधिक स्पष्ट करताना ते म्हणतात, "आनंदाचे हे क्षण चारचौघात वाटून टाकावेत म्हणून मी ही वंग चित्रे काढण्याचा प्रयत्न केला."^१ जगातील सर्वच माणसे ही कमी-अधिक धर्मवेडी असतात. आपल्या रिती, परंपरा, संस्कृती ह्यांचा अभिमान सार्वत्रिक आहे. बंगालही याला अपवाद नाही. बंगालच्या प्रवासात पुलनी तेथील कुटुंब संस्थेचे काही निरीक्षणे अभ्यासली आहेत. कुटुंब संस्था ही जगातील एक वैशिष्ट्यपूर्ण संस्था होय. या कुटुंबाला पिढ्यांचा आधार असतो. त्यांना नैतिक व सामाजिक दर्जा प्राप्त झालेला असतो. रक्ताने व व्यवस्थेने जोडलेले इतर सहस्य यांच्या एकत्रीकरणाला हा दर्जा प्राप्त असतो. सामूहिक देवतापूजन, रूढी, परंपरा, एकत्र भोजन, वारसाहक्क, मालमत्ता यांची लक्षणे असली तरी संपत्तीशिवाय ही व्यवस्था असू शकते.

पुलना बंगाली भाषा, बंगाल विषयीचे आकर्षणामागच्या प्रेरणास्थान म्हणून रवींद्रनाथांच्या साहित्याचा उल्लेख ते करतात. या साहित्याचे आकर्षण त्यांच्या मनात होतेच. "लहानपणातले काही रोग मध्यमवयात पुन्हा उपटतात म्हणे."^२ लहानपणी शिकविणाऱ्या शिक्षकांनी त्यांच्या मनात रवींद्रनाथ, बंकिमचंद्र, सुभाषचंद्र, शरदबाबू यांच्या कार्याविषयी सांगितले. बंगाली कुटुंब संस्था कशी कार्य करते. याचा अनुभव यांना मित्र सलील घोष यांनी केलेले स्वागत, या सलील बाबूचा जन्म शांतिनिकेतन मधील असून प्रसिद्ध गायक शांतीदेव घोष हे त्यांचे वडील बंधू असल्याने कौटुंबिक वारसाचा उल्लेख ते करतात. आपल्या पुर्वजांनी तयार केलेली विवाह पद्धती, पारंपारिक नाती यांचा संदर्भ वारंवार त्यांच्या लिखाणात येतो. दुःखद, सुखद प्रसंगात एकमेकांना भावनिक आधार देणारी ही कुटुंब संस्था असते.

बंगाली कुटुंब रचनेत स्त्री देवतांचा उल्लेख प्रामुख्याने येतो. एवढे नव्हे तर बंगाली वाङ्मयातही स्त्री जीवनाचे चित्रण त्यांना अधिक दिसते. "बंगाली घरात पुरुष हा लाडावलेला पाळीव प्राण्यासारखा, पोपटाचे किंवा कुत्र्याचे करावेत तसे या बंगाली बायका आपल्या नवऱ्याचे लाड करीत असतात."^३ नवऱ्याला पानाचा विडा तयार करण्यापासून तर जेवतांना हात-पंख्याने वारा घालणे, त्याला आळशी करून टाकण्याची त-हा त्यांचे लक्ष वेधून घेतो. काळानुसार समाजात बदलत जाणारी व्यवस्था इथे त्यांना दिसते. वरवर पुरुषप्रधान वाटणारी व्यवस्थेत स्त्री सत्ता मोठी असून निर्णय प्रक्रियेतील यांचा सहभाग त्यांना महत्त्वाचा वाटतो. वरवर त्या दासी दिसत असल्या तरी त्यांचे पाय पकडल्याशिवाय पती समोर पर्याय नसतो. याचे मार्मिक वर्णन ते करतात. "पण सेवेने, श्रद्धेने आणि प्रेमाने नवऱ्याला बंदीवान करण्यात मधुरभाषी वंग ललनाचा क्रमांक पहिला लागावा. 'फीड द बूट' हे सुखी संसाराचे मुख्य सूत्र या बायकांनी घट्ट पकडले आहे. या व्यवस्थेच्या खोल जाणाचा प्रयत्न करतात तेव्हा आई-बहीण यांच्या लाडाचे संस्कार घडतात म्हणूनच तो भावनाप्रधान होत असावा, पुरुष स्त्रियांची स्तुती करताना 'दारुण शुंदर', 'अपूर्वो', 'अद्भुत!', 'चामोत्कार!' अश्या शब्दांची उधळपट्टी करताना दिसतो.

रवींद्रनाथ व त्यांच्या पत्नीचे वर्णन करताना आश्रमावरची आर्थिक संकटे दूर सारण्यासाठी त्यांनी सारे दागिने काढून दिले होते. बंगाली कुटुंबात दिसणारा हा त्यागाचा धागा संपूर्ण भारतीय संस्कार, परंपरा, कुटुंबसंस्थेचे अस्सल लक्षण आहे. ह्या कुटुंबवत्सल जीवनात त्यांना माणसाच्या आंगोळीचे अप्रूप वाटते. जेवढी पुढे ढकलली जाऊ शकेल असे टाळणारे पुरुष व मागे लागलेल्या बायका ह्यांचे वर्णन येत असून आंगोळीची, केस वाळविण्याची सारी जबाबदारी बंगाली स्त्रियांना दिल्याचे दिसून येते.

तत्त्वज्ञानाचे गाढे अभ्यासक कालीदास बाबूच्या घराण्याचा उल्लेख पुल करतात. यांचे मोठे बंधू तत्त्वज्ञानाचे गाढे अभ्यासक असूनही घराणेबाजपणा त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात दिसत नव्हता. हया माणसाच्या स्वभावाच्या वेगवेगळ्या छटा त्यांचे लक्ष वेधतात.

पाकिस्तान व बांगलादेशमधून निर्वासीत म्हणून बंगालमध्ये आलेल्या हजारो कुटुंबांच्या वेदना, त्यांच्या मुलाबाळांचे हाल, झोपडपट्ट्यांमधील त्यांचे असह्य जगणे, या व्यवस्थेचे, सत्तेचे त्यांच्याकडे झालेले कायमच दुर्लक्ष, या कुटुंबांना राजकारणांनी केवळ आपली मतपेटी म्हणून एवढे दिवस वापरले पण यांच्या कल्याणासाठी कुठलेही ठोस पाउल न उचलल्यामुळे हे कुटुंबे अगतिक, हतबल झाल्याचे त्यांना दिसून येते.

बंगालमधील सावंताळ ही आदिवासी जमात असून लोकगीत, लोक परंपरेचा वारसा पुढे चालवू पाहणारे हे आदिवासी कुटुंब असून त्यांचे घर, रचना, राहणीमान, कारखान्यातील मजुरी अशा साध्या सरळ जीवनाचे हे साक्षीदार असून बालगीत, लोकगीत, कवितावाचन हया गोष्टी या बंगाली कुटुंबात नित्याचेच होते. तरीही हया कौटुंबिक परंपरेला एक निश्चित वारसा होता. हया बंगाली कुटुंबांना रवींद्रनाथानी दिलेल्या चाली व परंपरांचा वारसा लाभलेला होता. याचे वर्णन करताना ‘बाहुल्यांची गाणी, नावाड्याची भटियाली गीते, कुठेही कौटुंबिक किंवा मित्र-मैत्रिणीचा मेळावा जमला की ‘गान धोरून’, ‘गान धरा’ अशी सूचना येते.’^{१५} बंगालमधील अनेक श्रीमंत शिकलेली कुटुंब आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करून गुरुदेवाच्या विचाराने प्रभावित होऊन शांतिनिकेतनात आपली सेवा देत होते. चक्रवर्ती कुटुंब, सुधाजित बाबूंचे कुटुंब ही त्याची प्रतिके होती. दुपारी झोप घेण्याची प्रथा हा भारतीय गुण सलीलदादाच्या घरी गेल्यावर पुलना अस्सल भारतीय कुटुंब व्यवस्थेतील अनुभव त्यांना इथे येतो.

भाटीखाण्याचे वर्णन करताना आजचे नवतरुण दारूच्या व्यसनापायी स्वतःचे भविष्य खराब करतात. याची झळ बंगाली कुटुंबांना कशी पोहोचते याविषयीचे चिंतन त्यांच्या लेखनातून आढळते. या कुटुंबांच्या अनेक पदरी वेदनाही आहेत. कुटुंब हुंडा न देऊ शकल्यामुळे, विधवा झाल्यामुळे, आई-वडिलांच्या गरीबीमुळे, जमीनदारांच्या अत्याचारांमुळे, राजकीय गुंडामुळे, बेरोजगारीमुळे, कारखान्याच्या अभावामुळे आई-वडिलांचे स्वप्न पूर्ण न करू शकणारी तरुण मंडळी, शेतीच्या व्यवसायापासून दूर पळणारी कुटुंबे, शहराचे आकर्षण असणारी कुटुंबे, अज्ञान, अस्थिरता, कर्जबाजारीपणा यामुळे ग्रस्त झालेला समाज त्यांना इथे दिसतो. देशाच्या कानाकोपऱ्यात सर्वत्र हीच स्थिती व साम्यता त्यांना येथे दिसते.

एवढे दुःखमय जीवन असताना यात्रा, जत्रा, नवस यात भाग घेणारे कुटुंब त्यांना या प्रवासात दिसतात. येथे स्त्री-पुरुष संबंधातील मोकळेपणा त्यांना या बंगाली जीवनात आढळत नाही. बंगाली कुटुंब

हे स्वागत, निरोप समारंभ, खाणे-पिणे यामध्ये कुठेही मागे नाही. याच विश्वास त्यांना होतो. आता तीन महिन्यांच्या अभ्यासक्रम पूर्ण होण्याची वेळ आलेली होती. गेस्ट हाऊसचे मॅनेजर सुखमयबाबूंच्या घरचे आदरातिथ्य, निरोप देताना जमा झालेले श्यामलकृष्ण घोष, कालीपद रॉय, कुलुल यांचे सोबतच काही जिव्हाळयातील लोकांचे वर्णन पुल करतात. ‘शांतिनिकेतनात घरच्यासारखे वाटावे म्हणून माझ्यासाठी मुरमुच्याचे लाडू करणारी सलीलची वृद्ध ऐंशी वर्षाची आई तेबुदा, शांतिनिकेतनात फुलबागा फुलविणारा त्याचा भाऊ आलू, मंटूबाबू, मातुभाषा असल्यासारखी मराठी बोलणारा चित्रा.’^{१६} या सर्वांचा उल्लेख करताना कोणतीही रक्त नात्यांची माणसे नसताना सहृदय स्वागत व सांभाळ करण्याची या बंगाली कुटुंबाची हातोटी पुलसाठी अविस्मरणीय भेट ठरली. अतिगरम किंवा अतिनरम स्वभावाचा हा बंगाली माणूस कोणतीही रक्ताची नाती नसताना काळजाच्या वाटेनं पुलच्या आयुष्यात आलेली होती. शेवटी या गोड बंगाली कुटुंबाचा निरोप घेत हा प्रवास ते संपवितात.

समारोप : पुलची ही चित्रे दीर्घलेखरूप वर्णनात्मक स्वरूपाची असून, त्यातून पुलच्या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय होतो. या वंग चित्राने महाराष्ट्राला बंगालचा एक अपूर्व परिचय घडतो. पुलंचे भारतीय प्रवासावर हे एकमेव प्रवासवर्णन असून बंगाली जीवनाच्या विविध छटा पुल अनुभवतात. मांडतात व आपल्या जीवनानुभवाची काही निष्कर्ष व ठोकताळे ठरवितात. यापूर्वीचे त्यांचे तिन्ही प्रवासवर्णन युरोप अमेरिका व दक्षिण आशियातील असल्याने इथे बंगाली जीवनातील अनेक निरीक्षणे ते नोंदवितात.

निष्कर्ष : १) प्रवास लेखन मराठी साहित्यात अनेकांनी लिहिले असले तरी पुलच्या निरीक्षण दृष्टीत एक तटस्थपणा आपल्याला जाणवतो. २) बंगाली भाषा शिकण्याच्या निमित्ताने पुलचा हा प्रवास होता. ३) या तीन महिन्यांच्या वास्तवात त्यांनी तेथील धर्म, संस्कृती, माणसे, कुटुंब, निसर्ग, समाज, सण, उत्सव, पेहराव, कुटुंबसंस्था हयांच्या अभ्यास व निरीक्षण करता आले. ४) बंगाली माणूस जसा गरम आणि नरम तसा आदरातिथ्य करणारा समाज व हया समाजातील उजव्या बाजू त्यांना टिपता आले. ५) शहरीकरण, बेरोजगारी, राजकीय हिंसा यात अडकलेला समाज, माणसे, त्यांच्या व्यथा व वेदना त्यांच्या निरीक्षणातून दिसतात.

संदर्भ :

१. देशपांडे पुल : ‘वंग चित्रे’, सन पब्लिकेशन, पुणे, २००१, पृ. १५.
२. तत्रैव, पृ. १३.
३. सावंत वसंत : ‘प्रवासवर्णन एक वाङ्मय प्रकार’, प्रकाशन सु. वा. देशमुख, सचिव महाराष्ट्र राज्य आणि संस्कृती, प्रथम आवृत्ती, १९८७, पृ. ३६१.
४. देशपांडे पुल : ‘वंग चित्रे’, सन पब्लिकेशन, पुणे, २००१, पृ. १७.
५. तत्रैव, पृ. १७.

मोबाईलच्या अतिवापराचा युवा पिढीवरील परिणाम

प्रा. तुलशिदास शामराव कोसे (कार्यकारी प्राचार्य), स्व. निर्धनराव पाटील वाघाये महाविद्यालय, सौंदड ता. सडक/अर्जुनी जि. गोंदिया.

सारांश: प्रत्येकाकडे स्मार्टफोन असणे ही चैनीची बाब नसून आज ही काळाची गरज बनत चालली आहे. परंतु आता स्मार्टफोनचा हा वापर केवळ गरजेपुरता न राहता मानवी संबंधापेक्षाही आवश्यक असा झाला आहे. मानव हा स्मार्टफोनच्या आहारी गेला आहे. विशेषतः तरुणांमध्ये स्मार्टफोनचे व्यसन फार मोठ्या प्रमाणात पसरले आहे. हे व्यसन इतके वाढले आहे की, आपण ऑफिसमधून घरी जाताना, बाजारात खरेदी करताना, अगदी रस्ता ओलांडतानाही हातातला फोन न्याहळत असतो. काही जण तर चहा पिताना किंवा जेवतांनाही सतत फोनवर असतात. विशेष म्हणजे दिवसभर आपण कितीही दमलो असू तरीही आपण दर दोन मिनीटाला फोन चेक करायला विसरत नाही. एम्स रुग्णालयाने केलेल्या एका अभ्यासानुसार, जवळपास १४ टक्के लोकांना मोबाईलचे व्यसन जडले आहे. हे व्यसन युवक वर्गामध्ये सर्वात जास्त आहे. मोबाईलमध्ये इंटरनेटचा वापर वाढल्यामुळे तरुण युवावर्ग फेसबुक, टिकटॉक, व्हॉटअप यासारख्या आकर्षक साईटच्या चक्रव्यूहात गुरफटला आहे आणि तरुण युवा पिढीचा महत्वपूर्ण वेळ फेसबुकसारख्या आभासी जगामध्ये वाया जात आहे. हा एक महत्वपूर्ण सामाजिक प्रश्न निर्माण होत आहे. थोडक्यात, मोबाईलच्या अतिवापराचा युवा पिढीवर काय परिणाम होत आहे, याचा मागोवा या शोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

मुख्य शब्द: स्मार्टफोन, इंटरनेट, युवा पिढीचे भविष्य, मोबाईल टॉवरचे रेडिएशन. मोबाईलचे दुष्परिणाम.

प्रस्तावना:— एकविसावे शतक विज्ञानाचे शतक आहे असे म्हटले जाते. एकविसाव्या शतकात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या नवनवीन शोधामुळे मानवी जीवन खूपच सुखकारक झाले आहे. मानवाच्या गरजेनुसार जस-जसा विज्ञानाचा विकास होत गेला तसतसा विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर नव-नवीन तंत्रज्ञान विकसित होत गेले. अश्मयुगीन काळात मानवाने शिकार करण्यासाठी दगडाची हत्यारे शोधली. नंतरच्या काळात मानवाने धातूची साधने शोधली. मानवी जिवनात निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्यांवर शोध घेत नवनवीन साधनाचा मानवाने शोध लावला. मानवी जिवनातील आजचा आधुनिक शोध म्हणजे आजचा स्मार्टफोन होय. टेलीफोन, बिनतारी संदेशवहन आणि संगणक यांच्या संयुक्त विकासातील यंत्रणा म्हणजे आजचा स्मार्टफोन फोन होय. या स्मार्टफोनने मानवी जिवनात आमूलाग्र परिवर्तन केले आहे. या स्मार्टफोनने संपूर्ण जग हाताच्या बोटावर आणले आहे. स्मार्टफोनवर टाईप केल्यास हवी ती जगातील माहिती स्मार्टफोनच्या पडद्यावर उपलब्ध होते. वैज्ञानिकांनी स्मार्टफोन तयार केला तो मानवी जीवन सुलभ करण्यासाठी. यामागे उद्देश हाच होता की, मानवाचे या साधनाचा उपयोग चांगल्या कामासाठी करावा, मानवाची प्रवृत्तीच अशी आहे की, कोणत्याही साधनाचा उपयोग योग्य कामापेक्षा नको त्या कामाकरिता अधिक उपयोग करतो. गेल्या वर्षापासून कोरोना या महामारीने जगभर धुमाकूळ घातला. यामुळे शाळा आणि कॉलेजेस बंद पडली. याच काळात शाळा आणि कॉलेजेसने ऑनलाईन अभ्यासक्रम सुरु केले. ऑनलाईन अभ्यासाकरिता स्मार्टफोन आवश्यक होते. आपल्या पाल्यांनी मनापासून अभ्यास करावा म्हणून त्यांना पालकांनी स्मार्टफोन घेवून दिले. स्मार्टफोन विद्यार्थ्यांच्या हातात आल्यामुळे अभ्यास करणारा हा विद्यार्थी वर्ग फेसबुक, व्हॉटसअप आणि इंटरनेटवर असलेल्या विविध साईटच्या संपर्कामध्ये आला आणि येथून या सामाजिक अध्ययनाची सुरवात होते. गेल्या वर्षभराच्या काळात स्मार्टफोनच्या अती वापरामुळे तरुण युवा पिढीवरील दुष्परिणामाचा आढावा या लेखामध्ये घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अभ्यासाची उद्दीष्टे: १. स्मार्टफोन येण्यापूर्वी विद्यार्थी जिवनाचा अभ्यास करणे. २. विद्यार्थ्यांच्या जिवनात स्मार्टफोन आल्यानंतर त्यांच्या जिवनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे. ३. स्मार्टफोनमुळे विद्यार्थी जिवनावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

स्मार्टफोन येण्यापूर्वीचे विद्यार्थ्यांचे जीवन: स्मार्टफोन येण्यापूर्वी पूर्वी विद्यार्थी जीवन एका मयदिमध्ये होते. विद्यार्थी शाळेतून घरी आला की, दप्तर टाकलं की हातपाय धुऊन, काहीतरी खाऊ खाऊन कधी अंगणात खेळायला जातो असे त्यास व्हायचे. खेळून

आल्यानंतर शिक्षकांनी दिलेला गृहपाठ आणि त्यानंतर जेवण व झोप आणि सकाळी उठल्यानंतर राहिलेला अभ्यास आणि त्यानंतर शाळेची तयारी असा त्यांचा जिवनक्रम असायचा. घरच्या कामात मदत करण्यामध्ये त्यांचा सक्रीय सहभाग असायचा. या काळात त्यांचा आईवडील मित्र, शिक्षक आणि शाळा यापलीकडे इतर जगाशी कोणताही संपर्क नसायचा. जगातील घडामोडी सुध्दा वर्तमानपत्र रेडिओवरच कळायच्या. त्यांमळे विद्यार्थ्यांचा पूर्ण दिवस खेळणे आणि आपल्या अभ्यासामध्ये जात असे. अभ्यासानंतरचा बराचसा वेळ पुस्तकाचे वाचन आणि मित्रांसोबत विविध प्रकारचे खेळ खेळण्यामध्ये जात असे. सुटीच्या काळात नातेवाईकांच्या घरातील लून समारंभामध्ये भाग घेणे आणि उन्हाळ्याच्या सुटीमध्ये मामाच्या घरी जाणे हा मोठा विरंगुळा असायचा. काळाच्या ओघात टिव्हीने घराघरात प्रवेश केला. मुलांचा बराचसा वेळ टिव्हीवरील सिरीअल बघणे आणि घरातच जावू लागला. यामुळे शेजाऱ्यांसोबत असलेला घरोबा कमी झाला आणि खेळणे कमी झाले. टिव्हीवरील काल्पनिक जीवन बघून त्यावर घराघरामध्ये चर्चा व्हायला लागल्या. पण या सर्व घटना मर्यादित स्वरूपाच्यहोत्या.

स्मार्टफोन नंतरचे विद्यार्थ्यांचे जीवन: आज मोबाईल हे दळणवळणासाठी गरजेची वस्तू आहे. मोबाईलचा वापर फोन कॉल करण्यासाठी, मेसेज पाठवण्यासाठी केला जातो. संदेशवहन करण्यासाठी मोबाईलचा वापर केला जातो. या मोबाईल क्षेत्रात उत्क्रांती केली ती इंटरनेटची सुविधा मोबाईलमध्ये उपलब्ध झाल्यानंतर. मोबाईल सॉफ्टवेअरचा जसजसा विकास होत गेला तसतसे नोकिया, सॅमसंग, ॲप्पल या कंपन्या विविध तंत्रज्ञानांनीयुक्त असा मोबाईल बनवू लागल्या आणि वेगवेगळ्या सुविधा देऊ लागल्या. तंत्रज्ञानाच्या विकासाबरोबर सामाजिक व्यासपीठ म्हणून व्हॉटसअप आणि फेसबुकने मानवी जिवनात प्रवेश केला आणि स्मार्टफोनच्य अतिरेकी वापराला सुरवात झाली. कोणत्याही सवयीचा अतिरेक झाला की, त्याचे व्यसनात रूपांतर होते आणि हेच व्यसन मग आपले सामाजिक आणि आर्थिक आयुष्यही उद्ध्वस्त करण्यास पुरेसे ठरते. काहीसे असेच अति परिचयात अवज्ञा या उक्तीला साजेशी अवस्था सध्या स्मार्टमोबाईलधारकांची बनली आहे. याचा सर्वाधिक परिणाम तरुण पिढीवर होत आहे. आजची पिढी मोबाईलच्या व्यसनामध्ये इतकी गुरफटली आहे. घरात असूनसुध्दा त्यांना घरच्यांशी बोलायला वेळ नाही. स्मार्टफोन वरील फेसबुक व वॉट्स अॅप सारख्या सुविधांमुळे घरातील आपला मोलाचा वेळ ह्या ॲप्सवर खर्च करीत आहे. त्यामुळे मुलांमध्ये आणि पालकांमध्ये संभाषण कमी होऊन मुलांचा ॲप्सवर

जिवाळा जडला आहे. एकंदरीत, मोबाइल कंपन्याने आता खरच दुनिया मुठ्ठी मे केली असली तरी तरुण पिढी पालकांच्या मुठ्ठीमधून सुटत चालली आहे.

तरुण पिढीमध्ये मोबाईलचे वाढते वेड: विद्यार्थ्यांच्या जिवनातील शाळा आणि कॉलेजच्या मैदानापेक्षाही अधिक जागा आता मोबाइलच्या स्क्रीनने घेतली आहे. ह्याचा वाईट परिणाम मुलांच्या मनावर व शरीरावर अप्रत्यक्षपणे होत आहे. मुलांच्या जिवनातील मैदानी खेळ सुटल्याने मुले शारीरिक व्यायामाला मुक्त चालली आहेत. त्याचा परिणाम त्यांच्या स्वास्थ्यावर होत आहे. कोडी, बुद्धिबळ, नवाव्यापार, सापशिड्यांसारख्या मनोरंजक व बौद्धिक खेळांची जागा मोबाइलच्या डोक्याने (मेमरीने) चालणाऱ्या गेमने घेतली आहे. त्याचा परिणाम मुलांच्या बुद्धीच्या विकासावर व कल्पकतेवर होऊन मुलांची चंचल वृत्ती वाढीस लागत आहे. परंपरागत गीची पुस्तके कालबाह्य ठरून मोबाइलवर कथा, वाचल्या पाहिल्या जातात त्यामुळे पुस्तकांचे ते सुगंधीस्पर्शी अनुभव मुक्त चालले आहेत उलट मोबाइलच स्क्रीनमुळे डोळ्यांवर व रेंजेस मुळे शरीरावर घातक परिणाम होण्याची शक्यता वाढीस लागली आहे. मोबाइल वापरण्याचे सर्वाधिक प्रमाण तरुणांचे आहे. तरुण वर्ग दिवसातले कमीत कमी चार आणि जास्तीत जास्त आठ तास मोबाइलवर असतो. पण खरं तर तज्ञांच्या मते हे प्रमाण २० मिनिटं इतकंच असायला हवं. म्हणजेच मोबाइलचा वापर कित्येक पटीने जास्त वेळ होत आहे. एखादा मुलगा आठ तास मोबाइलवरच असेल तर उरलेल्या १६ तासांमध्ये तो काय-काय करेल? काम, विश्रांती, झोप, कुटुंबासमवेत वेळ, मित्रपरिवारासोबत गप्पा, वाचन, सिनेमा बघणं अशा अनेक गोी १६ तासांमध्ये होणं शक्य नाही. शिवाय यात पुरेशी झोप झाली नाही यामुळे अनिद्रा व चिडचिड यासारख्या आजारांचे प्रमाण तरुणांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. त्यामुळे विद्यार्थी शाळा कॉलेजच्या अभ्यासापासून दूर जात आहे. कॉलेज जिवनात ज्ञान मिळविण्याऐवजी केवळ परीक्षा पास करण्यापुरतेच अभ्यासाचे स्वरूप राहिलेले आहे.

तरुण पिढीचा आभासी जगामध्ये प्रवेश: फेसबुक आणि व्हॉटअपमुळे आजची तरुणपिढी आभासी जगात जगत आहे. इंटरनेटवरील गेम्स, चार्टिंग, क्लिपिंग पाहणे या सारख्या गोींमध्ये आजची तरुणाई मोठ्या प्रमाणात अडकली आहे. प्रत्यक्ष ओळखीच्या मित्रापेक्षा फेसबुकवरील मित्र मैत्रिणी जवळची झाली आहे. पण फेसबुकवर मैत्री करताना नेहमीच चांगले अनुभव येतात असे नाही. यामध्ये फेसबुकच्या आधारे गैरफायदा घेणाऱ्यांची संख्याही वाढली आहे. फ्रेण्ड् लिस्टमधला फ्रेण्डचा आकडा वाढावा या स्पर्धेपायी अनेकांची चुकीच्या व्यक्तीला अॅड करण्याची चूक घडते आणि तीच चूक नंतर महागात पडते. अल्पवयीन गटातील तरुण तरुणी फेसबुवरून झालेल्या मैत्रीच्या आधारे घर सोडून अनोळखी मित्रासोबत पळून जात आहे आणि अशी प्रकरणे दिवसेंदिवस वाढत आहे. तरुणांच्या या सवयीचा फायदा घेवून गुन्हेगारी विश्व सुद्धा मोबाईल क्षेत्रामध्ये तयार झाले आहे.

मोबाईलच्या वाढत्या वापरामुळे होत असलेले सामाजिक परिणाम: 'इंडिया स्टेट लेवल डिसिज बर्डन इनिशिएटिव्ह' या संस्थेने भारतातील ८ शहरांमधील विविध वयोगटांतील सुमारे दोन हजार व्यक्तींची पाहणी करून तयार करण्यात आलेल्या अहवालामध्ये खालील निरीक्षणे नोंदविण्यात आली आहे. १. भारतातील बहुसंख्य नागरिक जागे असतानाच्या वेळेतील वार्षिक सुमारे अठराशे तास स्मार्टफोन वापरसाठी खर्च करत आहेत. २. भारतातील दर सात जाणांपैकी पैकी एक भारतीय वेगवेगळ्या प्रकारच्या मानसिक

विकासांनी ग्रस्त असून त्यामध्ये नैराश्यग्रस्त आणि चिंताग्रस्तांची संख्या सर्वाधिक असल्याचे निदर्शनास आले होते. या मनोविकासांमध्ये नैराश्य, चिंता, स्किझोफ्रेनिया, बायपोलर डिसऑर्डर, वैदिक विकृती, आचरणासंबंधी विकार आणि ऑटिझम यांचा समावेश आहे. ३. या सर्वेक्षणात सहभागी असलेल्या व्यक्तींपैकी ७५ टक्के किशोरवयीन मुलांकडे स्मार्टफोन आहेत. त्यांपैकी ४१ टक्के मुलांकडे शालेय शिक्षण पूर्ण होण्याआधीपासून स्मार्टफोनधारक आहेत, असे दिसून आले आहे. त्यांपैकी ३६ टक्के महिला, तर ६४ टक्के पुरुषांचे स्मार्टफोनवरचे अवलंबित्व वाढल्याचे सर्व वयातील वापरकर्त्यांनी मान्य केले आहे. ४. मोबाईलचा अतिवापर थेट मेंदूवर विपरीत परिणाम करणारा ठरतो आहे. मोबाईल गेम्समुळे, त्यातील आव्हानांमुळे आणि त्या गेम्समधील आभासी प्रतिमांना खरे मानण्याच्या मानसिकतेमुळे अनेक तरुणांनी, शाळकरी मुलांनी आपले जीव गमावले आहेत. पब्जी, पोकेमॉन, ब्लू व्हेल आदी गेम्समुळे अनेकांनी आत्महत्या, खून करण्यासारखे आव्हान पेलले आहे. ५. आज मोबाईल हा या बहुतांशी व्यक्तींच्या विशेषतः तरुण व व तरुणीच्या जिवनातील अत्यंत गरजेचा घटक बनला आहे. आजच्या तरुण –तरुणींमध्ये मोबाईलचे व्यसन इतके वाढले आहे की, प्रसंगी यांना आपल्या कुटुंबातील सदस्य आपल्यासोबत नसले तरी चालतात, मात्र मोबाईल आपल्यापासून काही तासांसाठी दूर ठेवणे त्यांना अशक्य बनत चालले आहे. त्यांच्या अतिरेकामुळे आता तुण पिढीमध्ये 'मोबाईल फोबिया' नामक नवा आजार पसरू लागला आहे. ६. मोबाईल व्यसनाधीनतेवर मात करणारी समुपदेशन, सल्लागार केंद्रांची संख्या वाढत आहे आणि तिथे उपचारासाठी येणाऱ्यांचीही संख्या दिवसेंदिवस वाढते आहे, हे चित्र निश्चितच दुदैवी असेच आहे. ७. मोबाईलने आपल्याला लांबच्या माणसांशीही जोडले हे खरे आहे, पण आसपासच्या माणसांपासून तोडले गेली आहे हे सुद्धा या पाहणी अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. यावरून असे निरीक्षण काढण्यात आले आहे की, मोबाईलचा वाढता वापर लहान मुलांसाठीच नाही, तर सर्वच वयोगटांतील वापरकर्त्यांना घातक ठरणारा आहे. विशेषतः तरुण पिढीला ही बाब फारच घातक आहे.

स्मार्टफोनच्या अतिवापरामुळे शरीर व मनावर होणारे परिणाम: १. मोबाईलचा अतिवापर थेट मेंदूवर विपरीत परिणाम करणारा ठरत असून मोबाईल गेम्समुळे, त्यातील आव्हानांमुळे आणि त्या गेम्समधील आभासी प्रतिमांना खरे मानण्याच्या मानसिकतेमुळे अनेक तरुणांनी, शाळकरी मुलांनी आपले जीव गमावले आहेत. पब्जी, पोकेमॉन, ब्लू व्हेल आदी गेम्समुळे अनेक युवक आत्महत्या, खून करण्यास प्रवृत्त झाले आहे. २. मोबाईलच्या वापरामुळे मेंदूच नाही, तर पुरुषांच्या जननप्रक्रियेवर सुद्धा याचा दुष्परिणाम होत आहे. असे २००६ मध्ये 'अमेरिकन सोसायटी फॉर रिप्रोडक्टिव्ह मेडिसीन'च्या अहवालात नमूद केले होते. यानुसार सेलफोनच्या अतिवापरामुळे पुरुषांच्या विर्याची गुणवत्ता घसरत असून त्यांच्या विर्यामधील शुक्राणूंच्या संख्येत घट होत असून त्यांची हालचाल मंदावत आहे. ३. मोबाईल, हेडफोनच्या अतिवापरामुळे फक्त मनोरुणांच्या संख्येत वाढ झाली, असे नाही, तर सध्या १८ ते २५ वयोगटांतील तरुणांमध्ये कमी ऐकू येण्याचे प्रमाण खूप वाढले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे मोबाईलचा आणि तत्सम कानाला लावल्या जाणाऱ्या हेडफोन्सचा प्रचंड वापर. निरोगी व्यक्तीच्या कानाच्या अंतर्भागात सुमारे १६,००० पेशी असतात. मोबाईलच्या अतिरिक्त वापरामुळे, किरणोत्सारांमुळे कानाच्या पेशींना हानी पोहोचते. समस्या अशी असते की, या पेशी पुन्हा तयार होत नाहीत. ज्या व्यक्ती रोज २ ते ३ तास मोबाईलवर सलग ३ ते ५ वर्षे बोलतात, त्यांना हमखास कमी ऐकू

येण्याची समस्या भेडसावते. ४. विशेषतः विक्री व्यवसायाशी संबंधित व्यक्ती, तसेच टेलिफोन, मोबाईल फोनद्वारे कामकाज करणारे व्यावसायिक यांना अगदी तरुण वयात २०-२२व्या वर्षापासून मोबाईल फोनचा खूप वापर करावा लागतो. त्यांना कान दुखणे, कानामध्ये सतत आवाज ऐकू येणे आणि शेवटी कमी ऐकू येणे या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. ५. मोबाईल वापरण्याचे सर्वाधिक प्रमाण तरुणांचे आहे. तरुण वर्ग दिवसातले कमीत कमी चार आणि जास्तीत जास्त आठ तास मोबाईलवर असतो. पण, तज्ज्ञांच्या मते हे प्रमाण २० मिनिटे इतकेच असायला हवे. ६. आता मोबाईलमुळे तरुण पिढीपुढे स्वतःचे एक जग तयार झाले आहे. मुंबईत रेल्वे मार्गावर मोबाईलवर बोलत, ऐकत रूठ ओलांडणारे इतके आपल्याच नादात असतात की, रेल्वेसारखे धूड अंगावर आलेलेही त्यांना समजत नाही. मोबाईलच्या ऑडिओमुळे नोकरी जाणे, जोडीदार सोडून जाणे, घटस्फोट होणे अशा प्रकारच्या घटनांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. ७. मोबाईलच्या टॉवरमधून आणि मोबाईलमधून जे घातक रेडिएशन निघतात. त्याचा सर्वात वाईट परिणाम आपल्या ब्रेनवर होतो. शास्त्रज्ञांनी केलेल्या संशोधनानुसार अतिरेकी वापरामुळे ब्रेन ट्युमर होण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. मोबाईल टॉवरच्या आजूबाजूच्या परिसरात राहणाऱ्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो आहे. परिणामी त्यांना काही ना काही शारीरिक त्रास आहे. आजचा फ्रीक्वेन्सीचा प्रमाणक (नॉर्म) ४५० मिलीवॉट पर स्केवर मीटर इतका आहे. पण पाच वर्षांपूर्वी हेच प्रमाण ४५०० इतके वाढले आहे. ८. मोबाईलच्या अति वापरामुळे एकाग्रतेचा अभाव आढळून येतो. शारीरिक तसेच मानसिक पण ताण पडतो. मुले अभ्यास करताना सुद्धा मोबाईलवर गेम खेळत असतात व लपशीपशी चा वापर करतात. त्यामुळे मुलांचे नापास होण्याचे प्रमाण वाढतच आहे.

निष्कर्ष: आजच्या मानवी जिवनात मोबाईल हे दळणवळणासाठी गरजेची वस्तू झाली आहे. तात्काळ आणि कोठेही संपर्क साधण्यासाठी किंवा निरोप देण्यासाठी मोबाईल हे उत्तम साधन आहे. मोबाईल क्षेत्रात इंटरनेटने प्रवेश केल्यामुळे मोबाईलचा स्मार्टफोन झाला. मोबाईलच्या माध्यमातून सोशल मिडिया, वेबसाईट, मेल या सुविधांचा वापर करून आपण एकाच वेळी लाखो करोडो लोकांशी संवाद साधण्याची क्षमता निर्माण झाली. कोरोनामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात निर्माण झालेल्या समस्येमुळे ऑनलाईन शिक्षणप्रणाली अस्तित्वात आली आणि तरुण पिढीच्या हाती स्मार्टफोन आला. या नवीन माध्यमाची व्याप्ती इतकी मोठी झाली आहे की, आजच्या मानवी जिवनात मोबाईल विधायकपेक्षा किंवा विध्वंसक ठरत आहे. युट्युब, तसेच गुगलवर सर्च करून आपण आपल्याला आवश्यक उपयोगाची माहिती मिळवून आपण आपल्या ज्ञानात भर टाकू शकतो. इंटरनेटवर दोन्ही प्रकारची माहिती उपलब्ध आहे कोणती माहिती घ्यायची हे आपल्या हातात आहे. मोबाईलवरील फेसबुक, ट्विटर, व्हॉट्सअप, इ-मेल, एसएमएस, कॉल्स, हाईस मेल्स, टिवट, चॅटिंग, मॅसेजिंग, ऑलर्ट्स, कॉमेंट्स, टॅग, फोटो, व्हिडिओ लॉग, सर्च, डाउनलोड, अपलोड, क्रीड्स, फिल्ड्स, वॉल्स, विजेट्स, क्लाऊड्स, युजरनेम्स, पासवर्ड्स, अॅप्स, बॅनर्स, रिंग टोन्स, हायब्रेशन यांसारख्या सामाजिक माध्यमांवर स्मार्टफोन धारकांचा सर्वाधिक वेळ खर्च होत आहे. पौगडावस्थेत मुलांमध्ये शारीरिक बदल होत असतात. तसेच भिन्नलिंगाविषयी शारीरिक आकर्षणही निर्माण होत असते. याच कारणामुळे तरुण-तरुणी सोशल मिडीयाकडे आकर्षित होत आहेत. तरुण पिढी या सर्वांच्या आहारी जावून केव्हा आपली सीमारेषा

ओलांडून रैवर्तनात सीमेत प्रवेश करतात हे त्यांचेच त्यांना कळत नाही. त्यांचाच फायदा असामाजिक तत्व घेत आहेत.

कोणत्याही अमली पदार्थाच्या व्यसनाप्रमाणे याही व्यसनाची लक्षणं ठळकपणे जाणवतात. अशा मुलांची एकाग्रता कमी असते. त्यांच्या झोपेच्या, खाण्यापिण्याच्या सवयी बिघडलेल्या असतात. रोजच्या व्यवहारातील आंगोळीपासून अभ्यासापर्यंतच्या गोंड्या टाळल्या किंवा पुढे ढकलल्या जातात. हिंसेवर आधारलेल्या गेमच्या प्रभावातून मुलांमधली हिंसक प्रवृत्ती आणि एकूणच संवेदनशून्यता वाढीला लागते. हळूहळू घरातील मंडळीशी संवाद कमी होतो आणि पर्यायानं घरातले, बाहेरचे नातेसंबंध बिघडतात. खोटं बोलणं, पैसे चोरणं, काही कारणास्तव इंटरनेटपासून दूर राहावं लागल्यास चिडचिड होणे, अशी मानसिक लक्षणे दिसू लागतात. मान, कंबर, हाताची बोटे, मनगट दुखणे; डोकेदुखी, डोळ्यावरील ताण, शारीरिक अस्वच्छता अशी शारीरिक लक्षणेही दिसून येतात. सामाजिक जीवनात कुणाच्या डोळ्यात डोळा घालून समोरासमोर संवाद साधण्याची त्यांच्यात हिंमत निर्माण होत नाही. समाजजीवनात ते एकटे-एकटे राहायला लागतात. मनातील भावना कोणासमोर व्यक्त करू शकत नाहीत. म्हणून त्यांच्या मनात दाटलेल्या सुख-दुःख, निराशा, वैफल्य, न्यूनगंड अशा भावना मनातच दाटून राहतात.

स्टॅनफर्ड विद्यापीठामधल्या मानसोपचार तज्ज्ञाने इंटरनेटचा वापर हा 'ऑबसेसिव्ह-कम्पल्सिव्ह डिसऑर्डर' या विकारामध्ये मोडतो, असे म्हटले आहे. आपलं वैयक्तिक आयुष्य, आपले मित्र, नातेवाईक, आपला जोडीदार, आपली मुले, आपली कारकीर्द या सगळ्यांना धोक्यात आणू पाहणाऱ्या सवयी इंटरनेटनं आपल्याला लावल्या आहेत. आपण स्वतःकडे आणि इतरांकडे कोणत्या नजरेने बघतो, यातही इंटरनेटच्या अतिवापरामुळे बदल होत आहेत. आपला स्वतःच्या क्षमतांविषयी विनाकारण आत्मविश्वास निर्माण होतो. इतरांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलणं, आपल्या नीतिमत्तेची संकल्पना बदलणं, विचारपूर्वक निर्णय यापेक्षा घाईघाईनं, पटापट निर्णय घेऊन पुढे जाणं, एखाद्या लहान मुलासारखं उतावीळ होणं, यांसारख्या गोंड्या घडतात. आपण कुठल्याही गोंड्या संदर्भात कसे निर्णय घेतो आणि ते अमलात आणतो, इतरांशी कसं वागतो, बोलतो, लिहितो, विचार करतो, आपल्या आशा-आकांक्षांविषयी काय पावलं उचलतो, या गोंड्यांमध्ये आपल्याही नकळत बदल होतात. एखाद्या गोष्टीवर प्रतिक्रिया देणं, पटकन कुणाला तरी दुखावणारं विधान करणं यांसारख्या गोंड्या घडायला लागतात. कारण इंटरनेटवर असताना आपल्याला आपल्या बोलण्या-लिहिण्यात दुसऱ्याला, समोरच्याला काय वाटत असेल याचा अंदाज येत नसतो. हीच सवय आपल्या इंटरनेटबाहेरच्या संभाषणातही परावर्तित व्हायला लागते. मोबाईलचा सर्वाधिक दुष्परिणाम तरुण पिढीवर होत असून ही युवा पिढी सामाजिक जीवनापासून भरकटत आहे हे मात्र सत्य आहे.

संदर्भ:

1. *Virtually You: The Dangerous Powers of the E-Personality* Written by Elias Aboujaoude
2. *Mental Health in the Digital Age: Grave Dangers*, Written by Dr Elias Aboujaoude and Dr Vladan Starcevic Oxford University
3. *The Shallows: How the Internet Is Changing the Way We Think, Read and Remember* Written by Nicholas Carr.
4. *विविध वृत्तपत्रातील लेख व विविध वेबसाईटवर प्रसिद्ध झालेली माहिती.*

भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे समाजशास्त्रातील योगदान

डॉ. माया बी. मसराम, शरदराव पवार कला व वाणिज्य महाविद्यालय, गडचिंद्र ता. कोरपना जि. चंद्रपूर mayagondane1972@gmail.com

मानवी समाज हा अती प्राचिन आहे. परंतू समाजाचा अभ्यास करणारे शास्त्र मात्र आधुनिक आहे. त्याचे कारण म्हणजे समाज जिवनाचा अभ्यास करणारे राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, नितीशास्त्र, धर्मशास्त्र यासारख्या शास्त्रांमधूनच मानवी जिवनाचे दर्शन होत असते. त्यामुळे समाजजिवनाचा अभ्यास करणारे स्वतंत्र शास्त्र असावे. याकडे दुर्लक्ष झाले. प्राचिन भारतीय वाङ्मयात तत्कालीन सामाजिक विचार प्रकट झालेले दिसून येते. जसे वेद, उपनिषद, सुत्रे, पुराणे इत्यादी मधून भारतीय समाज विचार प्रकट होताना दिसतात. रामायण, महाभारत, भगवद्गीता यामधून प्रगट झालेले चिंतन हे मुलभूत सामाजिक चिंतनच आहे. स्मृती या ग्रंथात सामाजिक वर्तनाचे नियम मांडलेले आहेत. आत्म्याचे अमरत्व, कर्मसिद्धांत, त्याग, रोटी-बेटी व्यवहार, जातीविषयक विचार याबाबतचे विचार भारतीय प्राचिन वाङ्मयात तसेच कुराण, बायबल या धार्मिक ग्रंथातही दिसून येतात पण या अध्ययनाला शास्त्रीय आधार नाही.

मानव समाजाच्या विविध जीवनक्षेत्रांचे अध्ययन करण्यासाठी अठराव्या शतकापासूनच अनेक शास्त्रे उदयास आली व त्या सर्व शास्त्रांना सामाजिक शास्त्रे म्हणून संबोधण्यात येवू लागले. पण इतर सामाजिक शास्त्रात समाजशास्त्राचे नाव नव्हते. इतर सामाजिक शास्त्रांच्या तुलनेत समाजशास्त्राचा ऐतिहासिक काळ अगदी नगण्यच आहे. समाजशास्त्र हे एक स्वतंत्र शास्त्र आहे. हे सिद्ध होण्या अगोदर काही विचारवंतांनी ह्या शास्त्राचा अभ्यास हाताळला आहे. परंतू स्वतंत्र अभ्यास विषय म्हणून नव्हे तर इतर शास्त्रांच्या संदर्भात या अभ्यास विषयाला त्यांनी स्पर्श केला ज्याला समाज म्हटले जाते. पण या प्राचिन व मध्ययुगीन काळातील विचारवंतांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन नसल्यामुळे त्यांनी मांडलेले विचार हे अत्यंत आदर्शवादी होते. मध्ययुगाचा शेवट झाला आणि हे परंपरागत विचार मागे पडू लागले. आपल्या अवती-भवती घडणाऱ्या विश्लेषण करण्यासाठी शास्त्रीय आधाराची गरज भासू लागली. अलौकीक शक्तींच्या इच्छेप्रमाणे काही अमूर्त घटना घडतात हा जूना विचार झुगारून देण्यात आला. तेव्हा एकोणविसाव्या शतकात क्रांती घडून येवू लागली. या काळात युरोपियन देशांमध्ये ज्यूना बुरसटलेल्या विचारांचे महत्व कमी झाले. आणि हीच परिस्थिती समाजशास्त्राच्या उदयास कारणीभूत ठरली. युरोपामधील लोकांवर धर्माचा फार मोठा प्रभाव होता. त्यामुळे एखादा नविन सिद्धांत मांडला तर त्याला धार्मिक प्रवृत्तीच्या लोकांचा त्रास सहन करावा लागत होता परंतू विद्येच्या पूनरुज्जीवनाच्या चळवळीमुळे मध्ययुगीन काळातील परिस्थितीत बदल होवू लागला. लोकांच्या मनातील धार्मिक, काल्पनिक विचार मागे पडून विज्ञानवादी विचार निर्माण झाले. त्यांच्यात चिकित्सक वृत्ती निर्माण झाली. विज्ञानाने नविन शोध लावले पाहिजे. नविन शोधामुळे नवशक्ती निर्माण व्हावी व या नविन शक्तीमुळे मानवी जीवन समृद्ध व संपन्न झाले पाहिजे. असा विचार पुढे आला आणि युरोपियन लोकांना संशोधन करण्यास प्रोत्साहन मिळाले.

१७५० मध्ये इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. या क्रांतीचा परिणाम संपूर्ण जगावर झाला. इंग्लंडमध्ये घरगुती लघु उद्योग व कुटीर उद्योगांचा न्हास होवून नविन तंत्र साधनांचा शोध लावण्यात आला व त्यावर वस्तुची निर्माती होवू लागली. कारखान्यांतील नविन यंत्रांमुळे वस्तुचे उत्पादन वाढले. या वस्तु जास्त काळ टिकणाऱ्या होत्या. यंत्राने तयार झालेल्या वस्तुकडे लोकांचे आकर्षण वाढले

आणि घरगुती उद्योग बंद पडले. लोकांच्या हाताला काम मिळत नसल्यामुळे लोकांचे एका भागातून दुसऱ्या भागात स्थलांतराचे प्रमाण वाढले. ज्या भागात लोक रोजगारासाठी जावू लागले. त्या भागाला शहराचे स्वरूप प्राप्त झाले. खेडी ओस पडू लागली. शहरांमध्ये विविध समस्या निर्माण झाल्या. आणि या समस्यांचे नव्याने अध्ययन करण्यासाठी समाजशास्त्राचा उदय झाला. समाजशास्त्राच्या विकासात अनेक पाश्चिमात्य आणि भारतीय समाजशास्त्रज्ञांचे योगदान आहे.

भारतात समाजशास्त्राचा पद्धतशिर व सुसूत्र अभ्यासाची सुरुवात २० व्या शतकात झाली. विद्यापीठ पातळीवर समाजशास्त्र विषयाचे अध्ययन व अध्यापन सर्व प्रथम सुरू करण्याचा मान मुंबई विद्यापीठाला जातो. सर्वप्रथम १९१४ मध्ये मुंबई विद्यापीठात स्नातक स्तरावर समाजशास्त्राचे अध्ययनकार्य सुरू झाले. १९१९ मध्ये पेट्रीक गिडीस यांच्या अध्यक्षतेखाली समाजशास्त्र विभागाची स्थापना झाली आणि समाजशास्त्राचे स्नातकोत्तर वर्ग सुरू झाले. ब्रिटीश समाजशास्त्रज्ञ पेट्रीक गिडीस आणि रिचर्स यांच्या विचाराने प्रभावित झालेले डॉ. जी. एस. घुर्ये यांनी समाजशास्त्रीय लिखाण करून अनेक ग्रंथ संपदा उभी केली. भारतातील जाती व वंश भारतीय सामाजिक तणाव यासारखे त्यांचे ग्रंथ प्रकाशित झाले. म्हणूनच त्यांना भारतीय समाजशास्त्राचे जनक या अर्थाने संबोधल्या जाऊ लागले. डॉ. घुर्ये यांच्या विचाराने अनेक भारतीय विचारवंत प्रभावित झाले. आणि भारतात जवळपास सर्वच विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्राच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. भारतीय समाजाचे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून सर्वप्रथम अध्ययन करण्याचे श्रेय डॉ. एस. व्ही. केतकर यांच्याकडे जाते. ते समाजशास्त्राचे पहिले प्राध्यापक होते. भारतातील जातीचा इतिहास हा त्यांचा पहिला ग्रंथ होता. हा ग्रंथ १९०९ मध्ये न्युयॉर्कमध्ये प्रकाशित झाला. या ग्रंथात समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून भारतातील जाती प्रथेच्या संदर्भात विचार मांडले आहे. 'हिंदू कायदा', 'महाराष्ट्राचा इतिहास' इत्यादी महत्त्वपूर्ण ग्रंथ त्यांनी लिहिले. केतकरांची जातीप्रथेच्या संदर्भातील दोन पुस्तके न्युयॉर्कमध्ये प्रसिद्ध होवून त्याची दखल समकालीन विचारवंतांनी घेतली नाही. पण डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी केतकरांच्या जाती विषयक समाजशास्त्रीय अध्ययनाची दखल घेतली. आणि जाती व्यवस्थेच्या संदर्भात अत्यंत सुक्ष्म अध्ययन डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी केले ते भारतीय समाजशास्त्रज्ञ होते.

भारतीय विद्यापीठात समाजशास्त्राचा स्वतंत्र अभ्यास सुरू होण्यापूर्वीच अमेरिकेच्या कोलंबिया विद्यापीठात ०९ मे १९१६ ला भरलेल्या डॉ. ए. ए. गोल्डन वायझर मानव विज्ञान परिषदेत वयाच्या २५ व्या वर्षी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय समाजशास्त्रज्ञ म्हणून सहभाग घेतला होता. आणि भारतातील जडण घडण 'उत्पत्ती आणि विकास' हा संशोधनपर निबंध त्यांनी सादर केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे संशोधक होते. कोलंबिया, ऑक्सफोर्ड, बॉन इत्यादी जगप्रसिद्ध विद्यापीठात त्यांनी अध्ययन केले. संशोधनपर अनेक ग्रंथ त्यांनी प्रकाशित केले. त्यामुळे त्यांच्या विचारात वस्तुनिष्ठता व ताकीकता दिसून येते. डॉ. बाबासाहेबांनी त्यांच्या लिखाणातून अनेक सिद्धांत मांडले. जातीव्यवस्थेचा सिद्धांत, अस्पृश्यतेसंबंधीचा सिद्धांत, धर्माचा सिद्धांत, सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत, सामाजिक मानवतावादाचा सिद्धांत, इत्यादी. अनेक समाजशास्त्रीय सिद्धांत डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या विद्वत्तापूर्ण व

संशोधनपर ग्रंथातुन मांडले. सन १९१९ मध्ये मुंबई विद्यापीठात स्वतंत्र समाजशास्त्र विभाग सुरू झाला. पण त्यापूर्वीच एक भारतीय समाजशास्त्रज्ञ म्हणून डॉ. आंबेडकरांची ओळख निर्माण झाली होती. भारतीय समाजाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्याचे श्रेय सर्वप्रथम डॉ. एस. व्ही. केतकर, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, डॉ. जी. एस. घुर्गे या भारतीय समाजशास्त्रज्ञांना दिले जाते. हे भारतीय समाजशास्त्रज्ञांची पहिली पिढी होय. पॅट्रिक गिडीस नंतर १९२३ ते १९५९ पर्यंत मुंबई विद्यापीठात समाजशास्त्र विभागप्रमुखाची धुरा डॉ. गोविंद सदाशिव घुर्गे यांनी सांभाळली. एम. एस. श्रिनिवास, आय. पी. देसाई, के. एम. कपाडीया, इरावती कर्वे, के. पी. मर्चेंट, वाय. बी. दामले, विलास संगवे, एम. जी. कुलकर्णी, एम. एल. शर्मा यांसारख्या भारतीय समाजशास्त्राच्या संशोधक अभ्यासकांची पहिली पिढी घडविण्यात डॉ. घुर्गे यांचे फार मोठे योगदान आहे. डॉ. घुर्गे यांनी जातीव्यवस्थेच्या अध्ययनाबरोबरच आदिवासी जमातीचे अध्ययन केले. भारतीय समाजाची एकता हा त्यांच्या संशोधनात्मक अध्ययनाचा प्रमुख घटक होता. त्यांनी भारतीय शिल्पकला, नृत्यकला, वेशभुषा आदींवर शोधनिबंध लिहून समाजशास्त्रीय अध्ययनाची किती आवड आहे हे स्पष्ट केले. त्यांनी अमेरिकन समाजातील स्त्रियांचे लैंगिक जीवन, निर्ग्रोचे जीवन, निर्ग्रोचे वंशसंबंध यावर संशोधनपूर्ण लिखाण केले. त्यांच्या समाजशास्त्रीय संशोधनात्मक कार्यक्षेत्राचा विस्तार मोठा होता. भारतीय समाजशास्त्राचे 'पितामह' या सार्थ उपाधीने त्यांच्या समाजशास्त्रीय योगदानाचा गौरव केला जातो. प्रा. डॉ. एम. एन. श्रिनिवास यांनी संशोधनपर अनेक सिद्धांतां मांडले. भारताच्या विभिन्न प्रदेशांमधिल लोकजिवनामध्ये अनेक बाबतीत विविधता आहे यामुळे भारतीय लोकांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन करण्यासाठी क्षेत्र अध्ययन कार्यपध्दतीचा उपयोग करणे उपयुक्त ठरते असे त्यांचे मत होते. त्यांनी लहान आकार असणाऱ्या खेड्यांचे सामाजिक मानवशास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करण्यावर भर दिला. त्यांनी संस्कृतीकरण, पाश्चिमात्यकरण, प्रभुत्वशाली जात, धर्मनिरपेक्षीकरण यांसारख्या संकल्पनांची निर्माती केली. भारतीय समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचे अध्ययन करताना त्यांना पाश्चिमात्यीकरण, संस्कृतीकरण या प्रक्रियांचे स्पष्टीकरण केले. समाजशास्त्रीय अध्ययन व संशोधनामध्ये केवळ पाश्चिमात्य अभ्यासकांचे अंधानुकरण आणण्यात डॉ. श्रिनिवास यांच योगदान महत्त्वपूर्ण ठरले. डॉ. इरावती कर्वे यांनी देखील संस्कृतीचे दोन महत्त्वपूर्ण अंग सांगितले त्यात त्यांनी भौतिक संस्कृती आणि अभौतिक संस्कृती यामध्ये काळानुसार बदल होतो पण भौतिक बदलाप्रमाणे अभौतिक बदलाची गती मंद आहे. असे त्यांनी आपल्या अध्ययनातुन स्पष्ट केले. सन १९१७ मध्ये प्रो. बृजेंद्रनाथ शिल यांच्या प्रयत्नाने अर्थशास्त्र विषयासोबतच समाजशास्त्र या विषयाचे अध्ययनकार्य सुरू झाले. डॉ. राधाकमल मुखर्जी, निलकुमार, डॉ. डि. एन. मुजूमदार, प्रा. निर्मलकुमार बोस यांच्यासारखे प्रतिभाशाली विद्वान डॉ. बृजेंद्रनाथ शिल यांचे विद्यार्थी होते. ज्यांनी पुढे जावून समाजशास्त्राच्या विकासाला चालना दिली. १९२१ मध्ये लखनऊ विद्यापीठात समाजशास्त्राच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. समाजशास्त्र विभाग प्रमुख म्हणून डॉ. राधाकमल मुखर्जी यांची निवड करण्यात आली. सन १९२३ मध्ये म्हैसूर विद्यापीठात व आंध्र विद्यापीठात समाजशास्त्राला एका विषयाच्या रूपात मान्यता मिळाली. सन १९३० मध्ये पूणे विद्यापीठात समाजशास्त्र विभाग सुरू झाला आणि डॉ. श्रीमती इरावती कर्वे यांनी विभागप्रमुखाची धुरा सांभाळली.

सन १९४७ पर्यंत समाजशास्त्राच्या विकासाची गती स्थं होती पण स्वतंत्रता प्राप्तीनंतर समाजशास्त्राचा व्यापक प्रसार झाला. डॉ. एस. व्ही. केतकर, डॉ. बी. आर. आंबेडकर, डॉ. जी. एस. घुर्गे, आर. के. मुखर्जी, हूमायुन कबीर, के. के. कपाडीया, आर. एन. सक्सेना, इरावती कर्वे, डॉ. एन. मुजूमदार, एम. एन. श्रिवास्तव, एम. एस. गोई, एस. सी. दुबे, पी. एन. प्रभु, ए. आर. देसाई यांसारख्या समाजशास्त्रज्ञांनी भारतीय समाजशास्त्राच्या विकासात मोलाची भर घातली. भारतात समाजशास्त्राच्या अध्ययनाला सुरुवात होवून एक शतक पूर्ण होत आहे. देशातील सर्वच विद्यापीठांमध्ये समाजशास्त्र हा विषय फार महत्त्वाचा मानला जावून विद्यार्थ्यांना देखील हा विषय फार आवडीचा आहे.

सक्तीचे सामाजिक वर्तन, समाजरचना, सामाजिक संबंध, सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक, परिवर्तन, सामाजिक आंतरक्रिया, सामाजिक घडामोडी, सामाजिक समस्या, वेगवेगळ्या सामाजिक संस्था आणि सघटन इत्यादींचा इतिहास, रचना व काळ, मानवी संस्कृती, व्यक्ती व समाज यांचे संबंध, मानवासभोवतालचे सामाजिक विश्व इत्यादी अनेक विषय समाजशास्त्रात अंतर्भूत होतात. मानव समाजाची व्याप्ती एवढी विशाल, क्लिष्ट व परिवर्तनशील आहे की, समाजाचे अध्ययन करणारे समाजशास्त्र हे सुद्धा क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे आहे. क्लिष्ट समाजव्यवस्थेचे व्यक्तीगत अभ्यास करणारे समाजशास्त्र हे एक नवोदित शास्त्र आहे. डॉ. शरदचंद्र रॉय यांनी समाजाचे अध्ययन केले त्यांनी आदिवासी समाजाचे अध्ययन करताना अनेक गोष्टींना सामोरा जावून त्या समाजाची वास्तविक स्थिती मांडण्याचा प्रयत्न रॉय यांनी केला. अलिकडच्या काळात समाजशास्त्राच्या अनेक उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत. एवढा समाजशास्त्राचा अभ्यास विस्तारीत झालेला आहे की, समाजात घडणाऱ्या नविन घटनांचे पध्दतशीर अध्ययन होत असताना त्या समस्यांवर मात करण्यासाठी देखील उपाययोजना केल्या जात आहेत. समाजशास्त्र हे पहिलेच असे शास्त्र आहे की, जे समस्त सामाजिक जीवन, समाजाची निर्माती करणाऱ्या सामाजिक संस्था, व्यवसायीक गटांच्या जटील व्यवस्थेचा अभ्यास करते. विसाव्या शतकात युरोपीयन देशांमध्ये समाजाच्या स्थितीत अनेक बदल घडून आले या देशांमध्ये भौतिक व औद्योगिक प्रगती मोठया प्रमाणात झाली पण महापान सेवन, घटस्फोट, वृद्धांचे प्रश्न, बालगुन्हेगारी, गुन्हेगारी अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या. यामुळेच समाजाचे शास्त्रीय पध्दतीने अध्ययन करणे ही त्या काळची गरज होती आणि आजच्या काळाची देखील एक गरज बनलेली आहे म्हणून समाजाचा अभ्यास सातत्याने होण्यासाठीच समाजशास्त्राचा उदय आणि विकास झाला.

समाजशास्त्राच्या विकासात डॉ. राधाकमल मुखर्जी यांचे फार मोठे योगदान आहे कारण ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिवर्तनासंबंधी मुखर्जी यांनी आपले विचार मांडले. २० व्या शतकात मानव जातीची संस्कृती, जाती भाषा, धर्म यांचे विवेचन केले. त्यांनी आपल्या बुद्धीमत्तेच्या आधारावर भारतीय संस्कृतीची संरचना कशी आहे आणि त्यामध्ये कसे परिवर्तन घडून येते याविषयी आपले सैध्दांतिक दृष्टीने विचार स्पष्ट केले.

संदर्भ ग्रंथ:

१. समाजशास्त्राचा परिचय, डॉ. बी. एम. कन्हाडे, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर
२. समाजशास्त्राचा परिचय, रा. ज. लोटे, पिंपळापूर प्रकाशन, नागपूर.

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवरील प्रभाव

डॉ. मधुकर धुतुरे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, विठ्ठलराव पाटील महाविद्यालय, कळे, ता.पन्हाळा, जि. कोल्हापूर. मोबा. ७७२००७४९२५

प्रस्तावना: प्राचीन काळापासूनच भारतीय समाज हा चार वर्ण व या वर्णातून निर्माण झालेल्या हजारो जातीत विभागला गेला होता व तेव्हापासून ते आजतागायत या सर्व जाती-जातीत विविध घटकांच्या आधारे परस्परभिन्नता व विषमता दिसून येते. प्राचीन काळानुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शुद्र असे चार वर्ण मानले गेले होते; पण महात्मा फुलेंनी अतिशुद्र हा आणखी एक वर्ण सांगितला. त्यांच्या मते, शुद्र वर्णामध्ये भारतीय समाजात त्याकाळी अस्तित्वात असणाऱ्या हजारो इतर मागासवर्गीय जातींचा समावेश होत होता व अतिशुद्र वर्गात आताच्या अनुसूचित जातींचा समावेश होत होता.

स्वातंत्र्यानंतर अनुसूचित जातीच्या व जमातीच्या विकासासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर शासकीय पातळीवर प्रयत्न केले गेले. त्यांना शिक्षण व नोकरीमध्ये २२.५ टक्के इतके आरक्षण जाहीर करण्यात आले; पण इतर मागासवर्गीयांसाठी सुरुवातीच्या काळात म्हणावे इतके प्रयत्न झाले नाहीत; पण स्वातंत्र्यानंतर त्यांच्या विकासासाठी पहिला मागासवर्ग आयोग १९५३ मध्ये काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आला व त्यालाच कालेलकर आयोगही म्हटले जाते. या आयोगाचा अहवाल १९५५ मध्ये केंद्रसरकारला सादर करण्यात आला; पण तत्कालीन सरकारने तांत्रिक बाबी पुढे करून तो स्विकारला नाही; पण पुढे जनता पक्ष सरकारच्या काळात १ जानेवारी १९७९ ला मोरारजी देसाई पंतप्रधान पदी असताना बिदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा मागासवर्ग आयोग नेमण्यात आला. त्यालाच 'मंडल आयोग' असे म्हटले जाते.

अभ्यासाचा उद्देश: १) मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीची इत्यंभूत माहिती जाणून घेणे. २) मंडल आयोगाचा भारतीय समाजावर झालेला सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक परिणाम अभ्यासणे. ३) मंडल आयोगामुळे विविध क्षेत्रात झालेले परिवर्तन अभ्यासणे. ४) मंडलपूर्व व पश्चात भारतीय समाजाचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती: प्रस्तुत अभ्यासाकरिता द्वितीयक तथ्य संकलन अभ्यास पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्या अंतर्गत विविध शासकीय प्रकाशने, वृत्तपत्रीय लेख, शासकीय आकडेवारी, विविध आयोगांचे अहवाल व नियतकालिकांचा वापर केला आहे.

मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचे झालेले परिणाम अभ्यासण्यापूर्वी इतर मागासवर्ग (ओ. बी. सी.) व मंडल आयोगाची पार्श्वभूमी जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते.

ओबीसी कोण आहेत?: समाजातील एक मोठा वंचित घटक म्हणून इतर मागासवर्गांचा उल्लेख केला जातो. गेल्या हजारो वर्षांपासून अनुसूचित जाती व जमाती प्रमाणेच ओ. बी. सी. वरही शिक्षण, मालमत्ता व धार्मिक स्वातंत्र्यासंबंधी सामाजिक बंधने लादण्यात आली होती. हा ओ. बी. सी. चा वर्ग देशभर पसरलेला आहे. मंडल आयोगाने या वर्गाची माहिती घेताना त्यांना देशभरात ३४७३ इतर मागासवर्गीय जातींचे अस्तित्व आढळले तर महाराष्ट्रात त्यांना ३४६ इतर मागासवर्गीयांच्या जाती आढळून आल्या.

मंडल आयोगाची स्थापना व ओ. बी. सी.: समाजातील इतर मागासवर्ग या प्रवर्गातील लोकांना सामाजिक न्याय, आरक्षण व त्यांचा विकास साधण्याकरिता तत्कालीन पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांच्या काळात १ जानेवारी १९७९ मध्ये बिदेश्वरी प्रसाद मंडल यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोगाची स्थापना करण्यात आली, यालाच मंडल आयोग असे म्हटले जाते. या आयोगाने सामाजिक, शैक्षणिक व

आर्थिक मागासपणाच्या निकषाबरोबरच इतर ११ निकष वापरून अहवाल तयार केला. १९३१ ची लोकसंख्या यासाठी ग्राह्य धरण्यात आली व डिसेंबर १९८० मध्ये विविध शिफारशीसह अहवाल भारत सरकारकडे सोपविला गेला; पण तो जशाच्या तसा स्विकारला गेला नाही. नंतरच्या काळात १९९० मध्ये पंतप्रधान व्ही.पी. सिंग यांनी मंडल आयोगाच्या शिफारशी मान्य करून तो देशभर लागू केला.

मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीयांसाठी सूचविलेल्या काही शिफारशी पुढीलप्रमाणे—

अ) नोकऱ्यात राखीव जागा: १) मंडल आयोगाने इतर मागासवर्गीया करिता २७ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात याव्यात, अशी शिफारस केली. २) सार्वजनिक उद्योग, बँका व इतर आस्थापनेमध्ये या राखीव जागा असाव्यात. ३) सर्व विद्यापीठे आणि संलग्न महाविद्यालयातही राखीव जागा ठेवण्यात याव्यात.

ब) शैक्षणिक सवलतीची शिफारस: १) सर्व प्रकारच्या शिक्षणसंस्थात इतर मागासवर्गीयांकरिता २७ टक्के आरक्षण ठेवण्यात यावे. २) इतर मागासवर्गीयांकरिता निवासी शाळा सुरू कराव्यात. ३) मोफत वसतिगृह चालविण्यात यावीत.

क) आर्थिक सवलतीची शिफारस: १) इतर मागासवर्गीयामधील ग्रामीण कारागिरांना भरीव आर्थिक मदत करावी. २) केंद्रात व राज्यात इतर मागासवर्गीयाकरिता स्वतंत्र मंत्रालय उघडावे. ३) केंद्र सरकारने राज्यांना इतर मागासवर्गीयांसाठी आर्थिक सहकार्य करावे.

ड) रचनात्मक बदलाची शिफारस: १) पुरोगामी व प्रगतशील जमीनधारणा सुधारण्याचे कायदे करून त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करावी. २) प्रचलित कायदानुसार जादा जमीन अनुसूचित जाती-जमातीच्या वाट्यास येते. त्याप्रमाणे इतर मागासवर्गीयांनाही देण्यात यावी. इत्यादी शिफारशी आयोगाने केल्या होत्या.

सुरुवातीच्या काळात या आयोगाच्या विरोधात आंदोलने सुरू झाली व वादाची परिस्थिती निर्माण झाली; पण सर्वोच्च न्यायालयाने सामाजिक समतेचा आदर करीत इतर मागासवर्गीयांसाठी सार्वजनिक क्षेत्रात २७ टक्के आरक्षण मान्य केले व त्यानुसार या मंडल आयोगाची अंमलबजावणी सुरू झाली. महाराष्ट्रात १९ टक्के आरक्षण लागू करण्यात आले व त्याची अंमलबजावणी १९९४ पासून करण्यात आली. या मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचे सर्वच क्षेत्रांचे चित्र पालटले गेले. या आयोगाच्या अंमलबजावणीचा देशातील विविध क्षेत्रावर सर्वकष परिणाम दिसून आला किंवा येत आहे. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे —

अ) सामाजिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर सखोल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे समाजव्यवस्थेची रचना काही प्रमाणात का होईना, बदलल्याचे दिसून येते.

१) इतर मागासवर्गीयामध्ये स्वतंत्र सामाजिक जाणीव निर्माण झाली — मंडल आयोगाची देशभर अंमलबजावणी ही १९९४ नंतर खऱ्या अर्थाने झाली. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे दुर्लक्षित इतर मागासवर्गीय समाजाला विविध शासकीय क्षेत्रात, नोकऱ्यात व शिक्षणात संधी उपलब्ध झाल्यामुळे या समाजात एक वेगळ्या स्वतंत्र सामाजिक जाणिवेची निर्मिती झाली. ज्या पद्धतीने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून दलित समाज जागृत झाला, शिकला व संघटीत बनला. त्याच पद्धतीने मंडल आयोगाच्या नव संजीवनीमुळे

इतर मागासवर्गीय समाजही जागृत झाला.

२) आरक्षणाविषयीचे महत्त्व निर्माण झाले – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीय समाज संघटीत बनला होता व आरक्षणाच्या माध्यमातून एक वेगळी झेप या समाजाने घेतल्याचे दिसून येते. आज प्रत्येक क्षेत्रात इतर मागासवर्गीय समाजघटकांस आरक्षण मिळत असल्यामुळे आरक्षणाचे महत्त्व या समाजास कळून चुकले आहे.

३) आरक्षणांमुळे इतर मागासवर्गीय समाजास सामाजिक पद व प्रतिष्ठा प्राप्त झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीयामध्ये आणखी एक सकारात्मक परिणाम झाला व तो म्हणजे या समाजास मंडल आयोगाच्या शिफारशीमुळे. विविध शासकीय क्षेत्रात आरक्षण लागू झाले व त्यामुळे या समाजाची सामाजिक व आर्थिक प्रतिष्ठाही वाढली. या समाजातील दुःख, दैव्य, दारिद्र्य आरक्षणांमुळे न होण्यास मदत झाली.

४) ग्रामीण भागात एक वेगळा समाजगट म्हणून उदय – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे इतर मागासवर्गीय समाजघटकाने देशातील सर्वकष घटकांमध्ये आरक्षणाच्या माध्यमातून प्रगती साधली. यातील ग्रामीण समाजातील इतर मागासवर्गीय घटकही मागे नव्हता. ग्रामीण भागात तर इतर मागासवर्गीयांचा एक वेगळा समानगट उदयास आल्याचे दिसून येते.

ब) धार्मिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजव्यवस्थेवर धार्मिकदृष्ट्या ही प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. त्याचे काही सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम घडल्याचे दिसून येतात.

१) मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणी काळातच मंडल व कमंडल अशी धार्मिक दरीची स्थिती निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा सर्वात नकारात्मक पडलेला प्रभाव म्हणजे हा आयोग लागू झाल्यानंतर याच्या विरोधात जो जनक्षोभ निर्माण झाला त्याला धार्मिक रूप देण्यात काही समाजविघातक वृत्त्या यशस्वी झाल्या व मंडल आयोगाच्या विरोधात प्रचार सुरू केला की, या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे हिंदू धर्माचे विभाजन होणार आहे. हिंदू धर्माचे तुकडे तुकडे होणार आहेत. याच मोहिमेस समाज माध्यमात मंडल आणि कमंडल असे नामभिमान करण्यात आले व समाजात त्यामुळे एक प्रकारची दुही ही निर्माण झाली. नंतरच्या काळात समाजातील काही विचारवंतांनी, तत्त्ववेत्त्यांनी व विद्वान मंडळींनी हा संघर्ष सामोपचाराने मिटविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला.

२) राममंदिराच्या उभारणीकरिता रथयात्रा, कारसेवा इ. धार्मिक मुद्द्यांचा उदय झाला – मंडल आयोगाचा अहवाल ज्या वर्षी स्विकारण्यात आला त्याचवर्षी योगायोगाने राममंदिराच्या उभारणीकरिता मा.अडवाणी यांच्या नेतृत्वाखाली देशभरात रथयात्रेचे आयोजन करण्यात आले व त्यामुळे देशभर धार्मिक द्वेषाचे वातावरण निर्माण झाले. इतर मागासवर्गीय आरक्षणाची अंमलबजावणी, रथयात्रा व कारसेवा यांच्यामुळे कायदा व सुव्यवस्थेचा मोठा प्रश्न देशात निर्माण झाला. एक वेगळा धार्मिक मुद्दा निर्माण करून मंडल आयोगास बगल देण्याचा काही समाजविघातक प्रवृत्तीच्या लोकांचा मानस यामागे होता; पण मा. सर्वोच्च न्यायालयाने वेळीच त्याची दखल घेऊन इतर मागासवर्गीय समाज घटकांसाठी सामाजिक न्यायाची भूमिका घेऊन २७ टक्के आरक्षण मान्य केले व समाजात निर्माण झालेले धार्मिक कलुषित वातावरण काही प्रमाणात निवळले गेले.

३) भारतीय समाजात उच्चवर्णीय सुवर्ण समाज व इतर मागासवर्गीय अशी नवीन दुही निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या शिफारशी स्विकारल्यानंतर हिंदू धर्मात फूट पाडण्याचे हे षडयंत्र आहे.

असा अपप्रचार करून वेगवेगळी हिंसक आंदोलने देशभर निर्माण केली होती. गोस्वामी नावाच्या एका उच्चवर्णीय विद्यार्थ्याने तर मंडल आयोगास विरोध म्हणून दिल्लीमध्ये आत्मदहन केले होते व त्या घटनेमुळे तर सर्व देशभरात संवेदनशील व तणावाचे वातावरण निर्माण झाले होते. मा.न्यायालयाच्या निर्णयानंतर हे वातावरण काही प्रमाणात शांतही झाले; पण भारतीय समाज उच्चवर्णीय सुवर्ण समाज व न्यायाच्या प्रतिक्षेत असणारा व्याकूळ इतर मागासवर्गीय समाज अशा दोन वर्गांमध्ये दुभंगला गेला. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर इतर मागासवर्गीय समाजास विविध क्षेत्रात आरक्षणाचे लाभ मिळू लागल्यामुळे इतर मागासवर्गीय समाज हा हिंदू धर्मातील एक प्रबळ गट म्हणून उदयास येऊ लागला.

क) राजकीयदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा भारतीय समाजावर झालेला सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणून राजकीय घटकांचा उल्लेख केला जातो. मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचे पूर्ण राजकीय चित्रच बदलल्याचे दिसून येते. त्याचा आढावा खालीलप्रमाणे –

१) नवीन इतर मागासवर्गीयांचे राजकीय नेतृत्व राज्यपातळीवर व देशपातळीवर निर्माण झाले – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर महाराष्ट्र राज्याचे व देशाचेही राजकीय चित्र बदलल्याचे दिसून येते. मंडल आयोगाच्या आंदोलनाच्या काळात राज्यपातळीवर व देशपातळीवर नवीन इतर मागासवर्गीय राजकीय नेतृत्वाचा उगम झाल्याने दिसून येते. महाराष्ट्राचा विचार केला तर गोपीनाथ मुंढे, छगन भुजबळ, एकनाथ खडसे, जितेंद्र आळ्हाड, धनंजय मुंढे, पंकजा मुंढे, मखराम पवार, हरिदास भदे, चंद्रशेखर बावनकुळे, रामदास तडस इ. तर देशपातळीवर नरेंद्र मोदी, उमा भारती, लालूप्रसाद यादव, शरद यादव, मुलायमसिंह यादव, कल्याणसिंग, अल्पेश ठाकूर, अशोक गहलोत, केशव प्रसाद मौर्या इ. चा उल्लेख करावा लागतो.

२) इतर मागासवर्गीयात राजकीय जागृती व जाणीव निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर सकारात्मक झालेला बदल म्हणजे नव ओबीसी नेतृत्वाचा झालेला उगम होय. मंडल आयोगाच्या आंदोलनामुळे ओबीसी वर्गात राजकीय जाणीव व जागृती निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

३) पंचायत राजव्यवस्था व विविध सत्ता स्थानात ओबीसींचा महत्त्वपूर्ण वाटा – मंडल आयोगामुळे इतर मागासवर्गीयांना राजकीय आरक्षण मिळाले नसले तरी नव ओबीसी नेतृत्वामुळे या समाजाला विविध सत्ता स्थानात सन्मानजनक वाटा मिळाल्याचे दिसते. राजकीय आरक्षणांतर्गत पंचायत राजव्यवस्थेत म्हणजे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांमध्ये इतर मागासवर्गीय समाज घटकास महाराष्ट्रात २७ टक्के आरक्षण मिळाल्याचे दिसून येते व देशपातळीवर पंचायत राजव्यवस्थेमध्ये इतर मागासवर्गीयांना २७ टक्के आरक्षण बहाल करण्यात आले आहे.

४) देशात राजकीय धुवीकरणस सुरुवात होऊन एक नवीन मतपेढी निर्माण झाली – मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर देशाचा राजकीय सारीपाटच बदलल्याचे दिसून येते. मंडल आयोगातील आरक्षणांमुळे बहुतांश ओबीसी समाज राजकीयदृष्ट्या सजग झाल्याचे दिसून येते. जो राजकीय पक्ष किंवा नेता ओबीसींच्या हिताचे निर्णय घेतो, त्या पक्षाच्या व नेत्यांच्या पाठीशी ओबीसी जनता आपली शक्ती उभी करीत असल्याचे बहुतांश निवडणुकीतून स्पष्ट झालेले आहे. त्यामुळे आज देशात राजकीय धुवीकरणाची सुरुवात होऊन ओबीसींची एक नवीन मतपेढी निर्माण झालेली आहे.

५) देशाच्या पंतप्रधान पदी ओबीसी व्यक्ती विराजमान – हा देखील मंडल आयोगाचाच एक राजकीय प्रभाव किंवा परिणाम

सांगितला जातो. बदलत्या राजकीय घडामोडीमध्ये देशाचे नेतृत्व ओबीसी नेत्यांच्या हातीसुद्धा आल्याचे दिसून येते. देशात पहिल्यांदाच १९९६ साली एच. डी. देवेगौडा हे ओबीसी समाजातील नेते पंतप्रधान बनले व आजही २०१४-२०१९ व २०१९-२०२४ या कालखंडाकरिता श्री. नरेंद्र मोदी हे ओबीसी समाजातील नेते पंतप्रधान पदी विराजमान झालेले आहेत.

ड) आर्थिकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा देशावर व इतर मागासवर्गीय घटकांवरही प्रभाव पडल्याचे दिसून येते.

१) आरक्षणामुळे ओबीसींचा वर्ग आर्थिकदृष्ट्या उन्नत व प्रगत बनला — मंडल आयोगामुळे ओबीसी ला २७ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली व परिणामतः विविध सरकारी आस्थापनेमध्ये ओबीसी च्या लोकांना नोकरी करण्याची संधी प्राप्त झाली. जो वर्ग शेकडो वर्षांपासून दिन दारिद्र्याचे जीवन जगत होता, त्या वर्गामध्ये आर्थिक प्रगतीचे चित्र दिसून येऊ लागले. परिणामी ओबीसी चा वर्ग आर्थिकदृष्ट्या उन्नत व प्रगत बनला.

२) परंपरागत व्यवसाय करणाऱ्या जाती प्रगती पथावर पोहचल्या — देशात व महाराष्ट्रात ओबीसी मधील ज्या जाती परंपरेनुसार पारंपारिक व्यवसायावर आधारित होत्या त्यांना आरक्षणाची संधी मिळाल्यामुळे व्यवसाय सांभाळतच आपल्या अपत्यांना त्यांनी शिक्षित केले व परिणामतः या जाती देखील प्रगती पथावर पोहचल्या. उदा. महाराष्ट्रात कुंभार, माळी, सुतार, न्हावी, शिंपी, परीट, गुरव, तेली, लोहार इ. जाती परंपरागत व्यवसायावरच आधारित होत्या; पण नंतर त्यांनी प्रगती साधली.

३) ओबीसींचा मूलभूत गरजांचा प्रश्न मिटून थोडीफार आर्थिक सक्षमता निर्माण झाली — मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारने आपआपल्या क्षेत्रात स्वतंत्र ओबीसी मंत्रालयीन विभाग सुरू केले. ओबीसींच्या आर्थिक विकासासाठी स्वतंत्र ओबीसी आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. त्या माध्यमातून ओबीसींच्या सुरुवातीस मूलभूत गरजांची पूर्तता करण्यात आली व नंतर त्यांना विविध योजनेच्या माध्यमातून आर्थिक सहाय्य करण्यात आले. त्यामुळे ओबीसी प्रवर्गात थोडीफार आर्थिक सक्षमता निर्माण झाली.

इ) शैक्षणिक व रोजगारविषयकदृष्ट्या पडलेला प्रभाव: मंडल आयोगाचा इतर मागासवर्गीय समाजावर शैक्षणिक व रोजगारविषयक खूप मोठा प्रभाव व परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

१) आरक्षणामुळे ओबीसी समाजातील मुलांना उच्च शिक्षणाची संधी मिळाली — मंडल आयोगातील शिक्षणविषयक शिफारशीमुळे ओबीसीतील वंचित, गरीब, दुर्लक्षित मुले उच्च शिक्षण घेऊ लागले.

२) आरक्षणामुळे ओबीसींना शासकीय नोकऱ्यांची संधी मिळाली — मंडल आयोगातील २७ टक्के नोकरीत आरक्षणाच्या तरतुदीमुळे वंचित, शिक्षित, गरीब व होतकरू ओबीसी तरुणांना केंद्र सरकारच्या व राज्य सरकारच्या विविध शासकीय विभागांमध्ये नोकरी करण्याची

संधी मिळू लागली व आजही विविध स्पर्धा संबंधी लोकसेवा आयोगात ही आरक्षणाची तरतूद उपलब्ध असल्यामुळे साध्या शिपायापासून ते वर्ग-१ च्या अधिकाऱ्यापर्यंतची संधी ओबीसी तरुणांना केवळ मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे मिळत आहे.

३) वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व इतर व्यावसायिक अभ्यासक्रमास ओबीसी विद्यार्थ्यांना संधी मिळाली — मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीचा हा एक सकारात्मक परिणाम सांगितला जातो. मंडल आयोगापूर्वी या क्षेत्रावर मुठभर उच्चवर्णीय, सवर्ण जातीचे प्रभुत्व होते. दुसऱ्या मागासजातीस तिथे प्रवेश नव्हता; पण मंडल आयोगाने शिक्षण क्षेत्रात शिफारस करतांना व्यावसायिक महाविद्यालयातही आरक्षणाची तरतूद केली. परिणामतः आज हजारो ओबीसींचे विद्यार्थी या सर्व प्रकारच्या महाविद्यालयात शिक्षण घेत आहेत.

४) ओबीसी समाजाने शैक्षणिक संधीचा उपयोग करून विविध क्षेत्रात प्रगती साधली — मंडल आयोगाच्या शिफारशीनुसार शैक्षणिक क्षेत्रालाही खूप महत्त्व देण्यात आले होते. कारण शिक्षणाचे अनुकरण व प्रसार हे सर्वांगीण विकासाचे साधन मानले जाते. त्याचा पुरेपूर उपयोग आजच्या काळातील ओबीसी युवा वर्ग घेत असल्याचे दिसून येत आहे. आरक्षणाच्या लाभामुळे ओबीसी च्या विद्यार्थ्यांना डॉक्टर, इंजिनियर, वकील, प्राध्यापक, शासकीय अधिकारी इ. सारख्या उच्च पदावर जाता आले. त्यामुळे शिक्षणाचा अवलंब करून ओबीसी प्रवर्गाने आर्थिक व इतर क्षेत्रातही उल्लेखनीय प्रगती साधली व परिणामतः या ओबीसींचे पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेले दुःख, अज्ञान व दारिद्र्य मंडल आयोगामुळे दूर झाले.

सारांश व निष्कर्ष: अशाप्रकारे केंद्र सरकारने लागू केलेल्या मंडल आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे देशातील एकूण लोकसंख्येच्या ५२ टक्के लोकसंख्येला विविध क्षेत्रात न्याय मिळाला व या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक व शैक्षणिक या सर्वच क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झाला. थोडक्यात भारतासारख्या खंडप्राय देशामध्ये एक प्रकारचे सामाजिक परिवर्तनच या आयोगाच्या अंमलबजावणीनंतर झाल्याचे दिसून येते. या आयोगाच्या अंमलबजावणीमुळे देशभरातील इतर मागासवर्गीय जातींच्या लोकांची सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व शैक्षणिकदृष्ट्याही प्रगती झाल्याचे दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. मंडल आयोग अहवाल — केंद्र सरकार १९८०.
२. मंडल आयोग शोध आणि बोध — प्रा. डॉ. कुंभार नागोराव.
३. मंडल अहवालाची चिकित्सा — ढोले, एम. एस.
४. आरक्षण तत्त्व — प्रा. डॉ. किरवले कृष्णा
५. मंडल अहवाल आणि मागासवर्गीयांचे आंदोलन, पाटील जनार्दन, पाटील कपील
६. चित्रलेखा.
७. लोकसत्ता.

कोविड काळात वृद्धांची काळजी: सामाजिक जबाबदारी

प्रा. सौ. सुवर्णा भारत कऱ्हाड, संशोधक विद्यार्थी, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.
डॉ. रविंद्र दगडू वाघ, सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एस. व्ही. पी. एस. कॉलेज, धुळे.

प्रस्तावना:— व्यक्तीच्या जीवनात बालपण, पौंगडावस्था, तारुण्य आणि म्हातारपण चार टप्पे असतात. वृद्धावस्था म्हणजेच ६० वर्षांपासून मृत्यूपर्यंतचा काळ हा व्यक्तीच्या आयुष्याचा शेवटचा काळ किंवा टप्पा असतो. वृद्धापकाळ सुरू होण्याचे वय हे स्थान, वेळ आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार बदलते. वृद्धावस्थेत त्वचेवर सुरकुत्या दिसतात, शरीराचे विविध अवयव व्यवस्थित कार्य करू शकत नाहीत. शरीरात रोग आणि आजार होण्याची अधिक शक्यता असते. या अवस्थेनंतर व्यक्तीचा मृत्यू होतो. वृद्धापकाळात बऱ्याच समस्यांचा सामना करावा लागतो. शरीराचे अवयव अशक्त होतात, तसेच कुटुंबातील अनेक सदस्यांवर अवलंबून राहावे लागते. अंधत्व, दात पडणे, ऐकू कमी येणे, त्वचेवर सुरकुत्या पडणे, केस गळणे, निद्रानाश, चालण्याचे संतुलन गमावणे आणि व्यक्तीची ओळख हरवणे यासारख्या समस्या वृद्धांना भेडसावत असतात. अलीकडच्या काळात जगभरातील वृद्धांची संख्या व त्यांच्या समस्या वाढत आहेत. शासन व समाजसेवी संस्था वृद्धांच्या विविध समस्यांवर कार्य करीत आहेत. वृद्धावस्थेतील वैद्यकीय समस्यांच्या अभ्यासासाठी आरोग्यशास्त्रात 'जेरियाट्रिक्स' नावाची एक स्वतंत्र शाखा आहे.

कोविड-१९ हा याआधी मानवामध्ये कधीही न आढळलेल्या नवीन (Novel) अशा कोरोना विषाणूमुळे पसरणारा नवा आजार आहे. श्वसन मार्गात सौम्य स्वरूपाचा संसर्ग करणारे अनेक प्रकारचे कोरोना विषाणू मानवी शरीरात आढळतात. त्यामुळे श्वासनलिका, सायनस, घशाचा वरचा भाग, स्वरयंत्रात असलेली कंठातील पोकळी अशा ठिकाणी या विषाणूंचा संसर्ग होऊन किरकोळ स्वरूपाचा आजार होतो. कोविड या शब्दात CO ही अक्षरे कोरोना या शब्दाचे लघुरूप आहेत, VI म्हणजे व्हायरस किंवा विषाणू, D म्हणजे डिसीज किंवा आजार आणि १९ हा आकडा २०१९ या वर्षाचा निर्देश करतो.

ज्या व्यक्तींना कोविड विषाणूंचा संसर्ग झालेला आहे, अशा व्यक्तींच्या सान्निध्यात येण्यामुळे या संसर्गाचा फैलाव होतो. कोविड चा संसर्ग झालेल्या व्यक्तीच्या नाका—तोंडातून उडणारे तुषार आणि त्यांतील छोटेछोटे थेंबे या विषाणूंचा फैलाव करतात. हे थेंबे त्या व्यक्तीच्या निकटच्या, नेहमीच्या वापराच्या वस्तूवर, जमिनीवर पडतात. या वस्तूंना, पृष्ठभागांना अन्य निरोगी व्यक्तींचा स्पर्श झाला आणि असा स्पर्श झालेले हात त्या व्यक्तीने आपल्या डोळ्यांना, नाकाला, तोंडाला लावले, की त्या व्यक्तीला कोविडचा संसर्ग होतो. संसर्ग झालेल्या व्यक्तीची शिंक, खोकला, खाकरणे, जोराचा श्वासोच्छ्वास यांतून उडालेले सूक्ष्म तुषार आणि त्यामधले अतिसूक्ष्म थेंबे अन्य व्यक्तींच्या श्वासमार्गाने शरीरात गेले, तरीही हा संसर्ग होतो. म्हणूनच संसर्ग झालेल्या व्यक्तीपासून सामाजिक अंतर पाळणे म्हणजेच किमान तीन ते सहा फूट अंतरावर असणे आवश्यक आहे.

ताप, खोकला, कफ आणि श्वास घ्यायला त्रास होणे ही कोविडच्या संसर्गाची मुख्य लक्षणे आहेत. या संसर्गाने आजारी असलेल्या व्यक्तीला कमालीचा अशक्तपणा, अंगदुखी, वेदना, नाक—छाती चोंदणे, घसा खवखवणे किंवा अतिसार यांसारखी लक्षणेही जाणवू शकतात. मात्र कोविडचा संसर्ग झालेल्या काही व्यक्तींना आजाराची कोणतीही लक्षणे जाणवत नाहीत. विशेष कोणतीही काळजी न घेताही यांतील काही व्यक्ती संसर्गमुक्त होऊ शकतात. मात्र काही लोकांचे दुखणे वेगाने बळावते आणि त्यांना श्वास घ्यायला कमालीचा त्रास किंवा वेदना होतात.

६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाचे आणि विशेषतः आजारी असलेले वृद्ध कोविड संक्रमणाचे बळी ठरतात अशी भीती आहे. त्यामुळे अलीकडेच सामाजिक न्याय आणि सबलीकरण मंत्रालयासह आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय आणि अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्थान, (एमएस) नई दिल्लीच्या जेरियाट्रिक औषध विभागाने, ज्येष्ठ नागरिक आणि त्यांची काळजी घेणाऱ्यांना विविध सूचनांचे अनुसरण करण्याचा सल्ला दिला आहे.

सरकारने 'इंडिया फाईट्स कोरोना' टिवटर अकाउंटवरून एक यादी शेअर केली आहे. त्यात म्हटले आहे की, कोरोना विषाणू ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या लोकांसाठी, तसेच ज्यांना धूम्रपान व्यसन आहे, मधुमेह, हृदयरोग, कर्करोग आणि श्वसनरोग आहेत अशा सर्वांसाठी धोकादायक आहे.

कोरोना संक्रमितांची संख्या २० मे २०२१ रोजीची				
क्षेत्र	रूग्ण	बरे झालेले	मृत्यू	उपचार चालू असलेले
जगभरातील रूग्ण	१६,५५,६९,२६९	१४,५८,१६,४५२	३४,३१,७९२	१,६३,२१,०२५
भारत	२,५७,७२,४४०	२,२३,५५,४४०	२,८७,१२२	३१,२९,८७८
महाराष्ट्र	५४,३०,०००	४९,३०,०००	८३,७७७	४,१६,२२३

संदर्भ: विविध वृत्तपत्रे

जागतिक पातळीवर कोरोना व्हायरसमुळे ५.४० टक्के लोकांचा बळी जातोय. अमेरिकेमध्ये हे प्रमाण २.७ टक्के आहे. भारतात मृत्युमुखी पडणाऱ्यांचा प्रमाण २.५ टक्के इतकेच आहे. मात्र, इतर राज्यांशी तुलना केल्यास महाराष्ट्रात मृत्युमुखी पडण्याचा प्रमाण तब्बल ५ टक्के एवढं आहे.

वयोगटानुसार रूग्ण आणि मृत्यू: ६ एप्रिल २०२० रोजीची आकडेवारी

वयोगट	बाधित	मृत्यू	टक्केवारी
१-१०	१२	०	० टक्के
११-२०	३७	०	० टक्के
२१-३०	१४	०	० टक्के
३१-४०	१०२	१	१ टक्के
४१-५०	१०९	४	४ टक्के
५१-६०	६०	४	७ टक्के
६१-७०	५८	१२	२१ टक्के
७१-८०	१४	३	२१ टक्के
८१-९०	४	२	५० टक्के

६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाचे वृद्ध कोविड संक्रमणाचे बळी ठरतात अशी भीती वरील तक्त्यावरून दिसते. ही आकडेवारी गेल्या वर्षातील आहे. याहीवर्षी ६० वर्षांपेक्षा जास्त वयाचे वृद्धांचे मृत्यूचे प्रमाण कमी झालेले नाही.

वृद्ध कल्याण कार्यक्रम: कोरोना लस पहिल्यांदा आरोग्य सेवकांना, नंतर अत्यावश्यक सेवेतील कर्मचाऱ्यांना आणि त्यानंतर ५० वर्षांवरील कोमोर्बिड लोकांना दिली जाणार आहे. हे लसीकरण पूर्ण झाल्यावर सर्व ५० वर्षांवरील लोकांना लस देण्यात येणार आहे. त्यानंतर मे २०२१ पासून ४५ चे वरचे वयोगटाला लस देणे सुरू आहे. यामध्ये वृद्धांचा विचार करून ५० पेक्षा अधिक वयोगटातील सर्वांना लस देण्यात आली आहे. लसीच्या तुटवड्यामुळे लसीकरण कार्यक्रम लांबला असला तरी वृद्धांना लस देण्यात प्राधान्य आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे: १) वृद्धांच्या आरोग्यविषयक, शारीरिक, मानसिक स्थितीची माहिती अभ्यासणे. २) कोविडकालावधीत वृद्धांना येणाऱ्या विविध समस्यांची माहिती संकलित करणे. ३) वृद्धांच्या

समस्यांची तुलना करणे, नवीन समस्या समजून घेणे व ४) वृद्धांच्या काळजी घेण्यासाठी विविध उपाययोजना सुचविणे.

गृहीतके: १) कोविड कालावधीत संसर्गाचे व मृत्यूचे प्रमाण वृद्धामध्ये अधिक आहे. २) कोविड कालावधीत वृद्धांचा मानसिक ताण वाढला आहे. ३) कोविड बाबत सामाजिक जागृती कमी आहे.

संशोधनाचे क्षेत्र: महाराष्ट्र राज्य.

संशोधन पद्धती: प्रस्तुत संशोधनासाठी व्यावहारिक संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

माहितीचे संकलन: प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम स्रोता द्वारे माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे. यासाठी स्थानिक वृत्तपत्रे व मासिके यामधील बातम्या व लेख, जिल्हाधिकारी कार्यालयाचे प्रसिद्धीस दिलेली माहिती, दूरदर्शन वरील बातम्या इ.

माहितीचे पृथकरण:— माहितीचे पृथकरणात वृद्धांच्या कोविड पूर्व व कोविड काळातील समस्या, समस्यांची तुलना, कोविड काळातील नवीन समस्या, व त्या दूर करण्यासाठी उपाययोजना यांचा समावेश केला आहे.

वृद्धांच्या विविध समस्या: भारतातील वृद्धांना विविध प्रकारच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, मानसिक, आरोग्य, गुन्हे आणि हिंसा, रैरवर्तन आणि इतर संकीर्ण समस्यांचा समावेश होतो.

सामाजिक समस्या: सध्याच्या काळात वृद्धांना तंत्रज्ञानाच्या वापरातील अडचणी, रोजगारासाठी मुलांचे शहराकडे स्थलांतर, आधुनिकीकरण, नातेवाईकापासून दूर राहणे, एकाकी जीवन जगावे लागणे अशा अनेक सामाजिक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

आर्थिक समस्या: सध्याच्या काळात वृद्धांना खर्चिक वैद्यकीय व आरोग्य सेवा, कोर्ट केसेसचा वाढलेला खर्च, मुलांचे शिक्षणाचा खर्च, सामाजिक प्रतिष्ठा टिकवणे साठीची धडपड, भक्कम धार्मिक श्रद्धा त्यामुळे तीर्थ यात्रा खर्च, राहणीमान टिकवून ठेवण्यामध्ये अडचणी, कमी कर लाभ आणि बचतीवर कमी व्याजदर, कर्ज न मिळणे, कमी रोजगाराच्या संधी अशा अनेक आर्थिक समस्यांना तोंड देत आहेत.

मानसिक समस्या: वृद्धांच्या मानसिक समस्यामध्ये स्मृतिभ्रंश, सामाजिक बहिष्कार, कुटुंबाची व स्वतःची चिंता, एकटेपणा, कुटुंबातील बदललेली भूमिका अशा समस्यांचा समावेश होतो.

आरोग्य समस्या: वृद्ध लोकांमध्ये तब्येतीकडे दुर्लक्ष करणे, आर्थिक चणचण, अयोग्य आहार, अपघातामुळे झालेला किंवा होणारा खर्च, शारीरिक क्रियाकलाप मध्ये येणाऱ्या अडचणी व इतर अशा विविध आरोग्य विषयक समस्या आहेत.

वृद्धांचा छळ: वृद्ध लोकांवरील गुन्हेगारी देखील वाढत आहे. छळाची प्रकरणे आर्थिक बाबी, वृद्धांचे भावनिक अवलंबित्व, जीवनशैलीत बदल, वृद्ध लोकांची काळजी घेण्याची गरज, प्रभावी कायदेशीर अडचणींचा अभाव यामुळे निर्माण होत आहेत.

कोविड कालावधीत वृद्धांच्या विविध समस्या: कोविड काळात खालील विविध प्रकारचे तणावास वृद्ध व्यक्तीस सामोरे जावे लागत आहे. **सामाजिक संबंधाबाबतच्या समस्या :** १. सामाजिक संवाद: वृद्धांचा मित्र, कुटुंब (सामान्यतः किंवा विशेषतः मुले, नातवंडे, पालक), सहकारी किंवा इतरांसह सामाजिक संवाद कमी झाला आहे. भविष्यात ही परिस्थिती सुधारून पुन्हा संवाद सुरु होईल की नाही याची त्यांना भीती वाटत आहे. २. अलिप्तता: वृद्धांना वेगळे किंवा कोणापासून दूर असल्याचे जाणवत आहेय सर्वकाळ एकटेच राहण्याचे आव्हान त्यांच्यासमोर आहे. ३. काळजी घेणे: वृद्ध आता जोडीदार किंवा इतर व्यक्तीसाठी काम करू शकत नाहीतय ते दुसऱ्याची काळजी घेऊ शकत नाहीत, उदा. मुले, मुली.

४. सामाजिक भागीदार: वृद्ध कोविड काळात नेहमीच जोडीदाराबरोबर घरी राहण्याशी संबंधित आव्हानांना तोंड देत आहेत. ५. सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये वृद्धांना सामाजिक कार्यक्रमांना उपस्थित राहणे रद्द करावे लागत आहे, किंवा त्यांना ५० किंवा २५ व्यक्तींच्या मर्यादित विवाह सोहळा करावा असे निर्बंध असल्याने कोणी आमंत्रित करित नाहीत. (उदा. विवाहसोहळा, वाढदिवस पार्टी). ६. नातेवाईकांचे येणे जाणे वृद्धांचे कुटुंबातील सदस्य त्यांच्याबरोबर बोलण्यास किंवा राहण्यास तयार नसतात, ते वृद्धांना टाळताना दिसतात.

कामकाज प्रतिबंध समस्या: १. विरंगुळा: वृद्धांना मनोरंजक कृतींच्या प्रतिबंधनांचा सामना करावा लागत आहे (उदा. समुद्रकिनाऱ्यावर जाणे, नृत्य, गोल्फ, क्रीडा कार्यक्रम घेणे किंवा त्यात भाग घेणे, ब्रॉडवे शो, चित्रपट, क्लब, लायब्ररी मध्ये जाणे), खरेदी करणे (म्हणजेच खरेदी करण्यास सक्षम असणे किंवा विशिष्ट मार्गाने खरेदी करणे), रेस्टॉरंट्स मध्ये जाणे, प्रवास, मंदिरा मध्ये जाणे, स्वतःची काळजी घ्यावी लागणे इ. २. स्वातंत्र्य: वृद्धांचे मुक्तपणे फिरण्याचे स्वातंत्र्य संपले आहे. घरी राहणे, व इतरत्र काय चालले आहे ते टी व्ही वर पाहत बसणे इतकेच काम आता त्यांचेसाठी उरले आहे. ३. मुखवटा: काम असो वा नसो, जवळ कोणी असो व नसो, वृद्धांनी सतत तोंडाला मुखवटा घातल्यामुळे जीव गुदमरतो. ४. नवीन दिनक्रम: कोविड मुळे वृद्धांना अनेक नवीन बाबीशी जुळवून घेणे किंवा नवीन नित्यक्रम स्वीकारणे अनिवार्य झाले आहे. ५. तंत्रज्ञान वापर: तंत्रज्ञान कसे वापरावे ते शिकण्याचे किंवा तंत्रज्ञानाद्वारे वस्तू हाताळण्याचे मोठे आव्हान ज्येष्ठाना कोविड मुळे स्वीकारावे लागले आहे. ६. बाहेरचा दौरा: बऱ्याच वृद्धांनी निवृत्ती नंतर टूरला जाण्याची योजना आखली होती, ती त्यांना पुढे ढकलली लागली आहे.

मानसिक समस्या: १. आप्त स्वकीय काळजी: वृद्ध कुटुंबातील व्यक्ती जसे मुले, नातवंडे, पालक, जोडीदार, भावडे, काकू, व इतर नातेवाईक यांच्या संसर्गाविषयी तसेच मित्रांबद्दल काळजी करित आहेत. २. भविष्याची काळजी: वृद्ध भविष्याबद्दल आणि व्यवहार कधी 'सामान्य' होतील याची चिंता करित आहेत. ३. आरोग्य काळजी: वृद्ध स्वतःला कोविड होण्याची व मृत्यूची चिंता करित करित आहेत. ४. समाज काळजी: कोविडचे व्यवस्थापन व कोविड (फ्रंटलाइन कामगार) असलेल्या लोकांची काळजी वृद्ध करित आहेत. ५. औषध पुरवठा: किराणा सामान, औषध वेळेवर मिळण्याविषयी वृद्धांना काळजी वाटत आहे. ६. इतरांची काळजी: कोविड मुळे आजारी असो अथवा नसो, अलीकडे प्रत्येकजण घराबाहेर पडताना काळजी करित आहे. ७. असहाय्यता: वृद्धांना असहाय्य, असुरक्षित वाटत आहे. जीवन जगण्याची प्रेरणा किंवा हेतूची कमतरता या सर्वांमुळे ते वैतागलेले दिसत आहेत. ८. कंटाळवाणेपणा: वृद्धांसाठी कंटाळवाणे जीवन व्यतीत करणे ही एक आव्हानात्मक बाब आहे.

आरोग्याचा समस्या: १. स्वतःचे आरोग्य: कोविड कालावधीत, अनेक वृद्धांना कर्करोगाचे निदान, अपंगत्वाचे प्रश्न हाताळणे यासारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. २. वृद्धांचे नेटवर्क: कोविड विषाणूमुळे वृद्धांच्या नेटवर्कमधील काही लोक मरण पावले आहेत किंवा अंथरुणावर झोपले आहेत. ३. वैद्यकीय सेवा: आवश्यक वैद्यकीय सेवा मिळविण्यात असमर्थता, म्हणजेच कोविड प्रतिबंधांमुळे रद्द केलेली वैद्यकीय किंवा दंत उपचार, रद्द केलेली शस्त्रक्रिया इत्यादी. ४. कोविडचा संसर्ग: काही वृद्धांना कोविड संसर्ग झाला आहे, किंवा सौम्य लक्षणे किंवा चाचणीमुळे त्यांना अलग ठेवण्यात आले आहे. ५. आरोग्यविषयक वागणूक: वृद्धांचे जास्त खाणे किंवा पौष्टिक अन्न न खाणे, वजन वाढणे, झोपेचा त्रास किंवा

धूम्रपान सवयींमध्ये बदल, यासारख्या तब्येतीच्या तक्रारी वाढल्या आहेत.

आर्थिक समस्या:— १. कार्याची आव्हाने: बेरोजगारी, व्यवसाय बंद पडणे, स्वीकारलेली कामे वेळेत पूर्ण न होणे, सेवानिवृत्तीच्या योजनात बदल होणेय अशा किंवा कामाच्या इतर बाबी आव्हानात्मक बनल्या आहेत. २. अर्थव्यवस्था: कोविड काळात वृद्धांना आर्थिक चणचणीमुळे काळजी वाटत आहे.

जागतिक पर्यावरण समस्या: १. राजकीय: राजकीय दबाव/नेतृत्वाशी संबंधित आव्हान, शासकीय अधिकाऱ्यांनी घेतलेले चुकीचे किंवा निंद्य निर्णय स्वीकारणे. २. सार्वजनिक: सामाजिक अंतर, वारंवार हात धुणे, मास्क लावणे या बाबीकडे तसेच कोविड ग्रस्त वृद्धांकडे लोक कसे पाहतात याचा विचार करताना अनेक वृद्ध हळवे झालेले दिसले.

मृत्यूची समस्या: १. नातेवाईक मृत्यू: कुटुंबातील म्हणजेच, जोडीदार, भावंड, आई, वडील यांचा मृत्यू होणे, अंत्यसंस्कारास उपस्थित राहण्यास परवानगी न मिळणे, इत्यादीचा मनावर प्रचंड ताण येणे, दुःख होणे यामुळे वृद्ध व्यथित झालेले दिसतात. २. अंत्यसंस्कार: जुने मित्र किंवा सहकाऱ्यांचा मृत्यू होणे, त्यांच्या अंत्यसंस्कारास उपस्थित राहण्याची इच्छा असूनही जाता न येणे, यामुळे काही वृद्ध व्यथित झालेले दिसतात.

घराकामाची समस्या: १. साफसफाई करणे: साफसफाईचे आव्हानय म्हणजेच किराणा सामान निर्जंतुक करणे, कामावरून घरी आल्यानंतर साफसफाई करणे. २. घराची देखभाल: घराची देखभाल करणे किंवा घरासाठी नियोजित काम वेळेत पूर्ण करण्यात अडचणी येत आहेत. ३. स्वयंपाक करणे: घरी जेवण तयार करण्याचे काम काही वृद्धांना करावे लागत आहे. **वृद्धांच्या समस्यांची तुलना:**

ज्येष्ठ नागरिकांना कोविडचा धोका जास्त आहे. लॉकडाऊनमुळे त्यांना एकटे आणि कोंडल्यासारखं वाटत आहे. त्यामुळे त्यांना वेगवेगळ्या मानसिक ताण—तणावांना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यातून औदासीन्य, नैराश्य आणि विषण्णता, तसंच धाकधूक आणि असुरक्षिततेची भावना प्रमाणाबाहेर वाढली आहे. जे मानसिक किंवा इतर आधारासाठी मित्रमंडळी, समवयस्क आणि कुटुंबीय यांच्यावर अवलंबून आहेत. त्यांच्या बाबतीत हा धोका अधिक वाटत आहे. परिचारक आणि मदतनीस कामाला येऊ न शकणे, आधुनिक तंत्रज्ञान (मोबाईल, स्काईप, झूम, इ.) वापरायला अडचणी येणे किंवा त्या सोडवायला कोणी उपलब्ध नसणे, आणि वैद्यकीय सुविधा आणि मदत उपलब्ध नसणे, यांचा परिणाम ज्येष्ठांच्या मानसिक आरोग्यावर झाला आहे, असे जाणवत आहे.

निष्कर्ष:— ज्येष्ठ नागरिकांना कोविडचा धोका जास्त आहे. कोविड मुले होणार्या मृत्यूमध्ये ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या जास्त आहे. हे पाहता सध्याच्या ताणाच्या परिस्थितीत शांत झोप न मिळण आणि भुकेचं तंत्र बिघडणे हे होत आहे. आजारपण आणि मृत्यूच्या विचारांनीही ताण आणि काळजी वाढली आहे. भविष्याबद्दल अनिश्चितता, निराशा, व्याकूळ होणे, उदासी, कशात रस न वाटणे, काही करावसं न वाटणे, सततचा थकवा ही मानसिक ताण आणि अस्वास्थ्याची लक्षणे आहेत. वृद्धांमध्ये नैराश्याची शारीरिक लक्षणे म्हणजे सतत थकवा, भुकेच चक्र बदलणे आणि झोप न येणे ही असू शकतात. मुख्य मानसिक लक्षणामधे त्रासिकपणा, राग, मनाचा गोधळ किंवा ह्रवल्यासारखं होणे, स्मृती कमी होणे, लक्ष न लागणे,

मन एकाग्र करता न येणे, मृत्यूचे विचार सतत येत राहणे, आणि आपली योग्य ती काळजी आपली आपण घेता न येणे ही आहेत.

उपाययोजना:— वृद्ध व्यक्तींना जेव्हा मनावरचा ताण आणि मनःक्षोभ यांच्याशी सामना करता येणार नाही असं वाटायला लागते, आणि कुटुंबीय/मित्रमंडळाकडून मदत उपलब्ध नसते तेव्हा मानसोपचारतज्ञाची मदत घ्यावी. साथीच्या काळात ताणामुळे मानसिक अस्वास्थ्य अचानक बिघडू शकते. मनात आत्महत्येचे विचार येत असतील, आणि ताणाची लक्षण हाताबाहेर जात आहेत असं वाटल तर मानसतज्ञाशी तातडीने संपर्क करावा.

कुटुंबातील व्यक्तींनी वृद्धांना धीर द्यावा, त्यांना वाटणारी काळजी आणि नैराश्य अकारण नाही हे आवर्जून सांगावे. मन रिझेल, ताण कमी होईल आणि आधार वाटेला अशा एकत्र करता येण्याजोग्या गोष्टी आवर्जून कराव्यात. उदाहरणार्थ, पत्ते खेळणे, जुने फोटो बघणे, घरातली काम एकत्र करणे, नवीन तंत्रज्ञानाची ओळख करून देणे, जमेल तेवढा व्यायाम करायला मदत करणे, इत्यादी.

गृहीतक तपासणी: वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, कोविड कालावधीत संसर्गाचे व मृत्यूचे प्रमाण वृद्धांमध्ये अधिक आहे, वृद्धांचा मानसिक ताण वाढला आहे, आणि कोविड बाबत सामाजिक जागृती कमी आहे. म्हणून प्रस्तुत तिन्ही गृहीतके स्वीकारण्यात आली आहेत.

समारोप:— आपल्या सर्वांनाच श्रद्धांची काळजी हा कोरोना संसर्गाचा आणखी एक धडा शिकण्याची गरज आहे. शनिरोगी वृद्धावस्था दशक या संकल्पनेवर आता व्यावहारिक पावले उचलल्यास भविष्यात वृद्धांसाठी मानसिक आरोग्याच्या समस्यांमधील गुंतागुंत कमी होण्यास मदत होईल. म्हातारपणात जेव्हा लोक निष्क्रिय, दुर्लक्षित होतात तेव्हा त्यांचा एकटेपणा वाढतो. अशा वृद्धांच्या मानसिक समस्या वाढण्याची शक्यता जास्त असते. आज आपल्याकडे असे सुमारे ४० लक्ष रूग्ण आहेत. अशी भीती व्यक्त केली जात आहे की २०३० मध्ये 'वृद्धांच्या समायोजनाचा' शासकीय धोरणात आणि सामाजिक पातळीवर विचार न केल्यास हा आजार दुप्पट होईल. यासाठी वयोवृद्धांसाठी सामाजिक समायोजनाचे जाळे विणणे आवश्यक आहे. तसेच लसीकरण व जागृतीच्या माध्यमातून वृद्धांना आधार देण्याची सामाजिक जबाबदारी साठी सर्वांनी तयार झाले पाहिजे. अशा प्रारूपासाठी भारतीय कुटुंब आणि सामाजिक संरचना खरोखरच आदर्श आधार असणार आहे.

Bibliography:

1. www-aiims-edu, अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्थान, नई दिल्ली, (१६ मे, २०२१ रोजी पहिले)
2. <https://www-hsph-harvard-edu/viswanathlab/contact&us> / डॉ. के. विश्वनाथ, (२०२१), सार्वजनिक स्वास्थ्य संस्थान, दाना-फार्वर कॅसर संस्थान, ४५० ब्रुकलाइन एवेन्यू, एलडब्ल्यू ६०१, बोस्टन, एमए ०२२१५.
3. <https://mr-wikipedia-org/wiki/वृद्धावस्था>
4. *Challenges Experienced by Older People during the Initial Months of the Covid-19 Pandemic*
5. Allison R Heid] PhD (2020) *The Gerontologist*, Volume 61, Issue 1, February 2021, Pages 48–58,
6. <https://doi-org/10-1093/geront/gnaa138>.

I S S N 2 2 7 8 - 3 1 9 9

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

***SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE***

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in

Website - www.snmorcollege.org.in Journal Website: www.journalsnmcsip.org.in

Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657